

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İQTİSADI İNKİŞAF NAZİRLİYİ
İQTİSADI İSLAHATLAR ELMİ-TƏDQIQAT İNSTİTUTU

**AZƏRBAYCANDA İQTİSADI
İSLAHATLARIN HƏYATA
KEÇİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
VƏ PROBLEMLƏRİ**

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

XII BURAXILIŞ

BAKİ – 2012

*Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi
İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı əsasında çap olunur*

Elmi-redaksiya heyəti:

V.M. Vəliyev (sədr)

Ə.C. Muradov

O.İ. İbrahimov

R.N. Hüseynəliyev

V.Ə. Rüstəmov

Ə.M. Babəşov

S.Z. Abbasəliyeva (məsul katib)

T.Ş. Salıfova (korrektor)

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri və problemləri. Elmi əsərlər toplusu, XII buraxılış. Bakı, 2012, 280 səh.

A $\frac{0601000000 - 3}{071 - 2012}$ **Qrifli nəşr**

© İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, 2012

MÜNDƏRİCAT

Vilayət VƏLİYEV, i.e.d., prof., Mətanət RƏSULOVA, i.e.n.,
Fərhad MİKAYILOV, İİETİ-nin dissertantı, Ayaz Əliyev,
İİETİ-nin dissertantı

Sahələrarası əlaqələrin təsirləri nəzərə alınmaqla iqtisadi sahələr üzrə mənfəət vergisinin optimallaşdırılması 6

Rofət HÜSEYNƏLİYEV, i.e.n., Vaqif RÜSTƏMOV, i.e.n.,
İİETİ-nin baş elmi işçisi, Aral DAVUDOV, İİETİ-nin
dissertantı, Nurəddin EYNULLAYEV, i.f.d., Qədir
MUSTAFA YEV, İİETİ-nin baş mütəxəssisi

Üzümçülük və şərabçılıq sahəsində mütərəqqi beynəlxalq sığorta və lizinq xidmətləri təcrübəsinin öyrənilməsi, müvafiq təklif və tövsiyələrin hazırlanması 22

Vaqif RÜSTƏMOV, i.e.n.,
Elxan YAQUBOV, İİETİ-nin dissertantı

Postsovet ölkələrində xarici iqtisadi fəaliyyətin təşkili və idarə olunmasının bazar münasibətlərinə uyğunlaşdırılması problemləri 59

Самира АБАСОВА, к.э.н., доц., главный научный
сотрудник НИИЭР

Механизмы государственного регулирования инновационных процессов Азербайджана со странами СНГ в области совместного предпринимательства 75

Şamil YAQUBOV, i.e.n.

Azərbaycan Respublikası ərazisində alternativ enerji mənbələrindən istifadə perspektivləri 85

Nurəddin EYNULLAYEV, i.f.d.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu kənd təsərrüfatının mövcud vəziyyəti və perspektiv inkişaf istiqamətləri 97

Bəhruz MƏMMƏDOV, i.f.d., Fuad MƏMMƏDOV, ADİU-nun tələbəsi Azərbaycan Respublikasında gömrük daxilolmalarının tənzimlənməsi məsələləri	113
Həzi EYNALOV, i.e.n., İİETİ-nin baş elmi işçisi, Aral DAVUDOV, İİETİ-nin doktorantı Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının konseptual məqam- ları və inkişaf perspektivləri	133
İlham MİRZƏLİYEV, i.f.d., Aynurə İSMAYILOVA, İİETİ- nin dissertantı, Ülviyyə PİRİYEVƏ, İİETİ-nin dissertantı, Nərminə İSMAYILOVA, İİETİ-nin böyük elmi işçisi Mənzil-kommunal sektorunda aparılan islahatlar çərçi- vəsində xidmətlərin təşkilinə və keyfiyyətinin yüksəl- dilməsinə dair təklif və tövsiyələrin hazırlanması	158
АБАЦОВА Самира, к.э.н., доц. Инновационные приемы и методы обучения в обра- зовательном процессе подготовки экономистов	181
Emil QASIMOV, i.f.d. Azərbaycan Respublikasında sənayenin müasir vəziyyəti	190
Fərhad MİKAYILOV, İİETİ-nin dissertantı Azərbaycan Respublikasında təhsil səviyyəsinin inkişafı- na təsir edən amillərin qiymətləndirilməsinə dair bəzi məsələlər	198
Nərminə İSMAYILOVA, İİETİ-nin böyük elmi işçisi Elmi ideyaların transferi və sənaye bölgələrinin yara- dılması üçün təcrübələrin öyrənilməsi	214
Malik MEHDİYEV, İİETİ-nin aparıcı elmi işçisi Sosial hesablalar matrisi və iqtisadiyyatda multiplikativ effektlərin hesablanması modeli	236

Nərminə İSMAYILOVA, İİETİ-nin böyük elmi işçisi
Rusiyada sənaye parklarının dövlət və təşkilati dəstəyi.... 265

Ülviyyə PİRİYEVƏ, İİETİ-nin dissertantı
**Aztəminatlı ailələrin hüquqlarının qorunması məqsədi
ilə effektiv sosial müdafiə sisteminin yaradılması.....** 273

SAHƏLƏRARASI ƏLAQƏLƏRİN TƏSİRLƏRİ NƏZƏRƏ ALINMAQLA İQTİSADI SAHƏLƏR ÜZRƏ MƏNFƏƏT VERGİSİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASI

Vilayət VƏLİYEV, i.e.d., prof.

Mətanət RƏSULOVA, i.e.n.

Fərhad MİKAYİLOV, İİETİ-nin dissertantı

Ayaz Əliyev, İİETİ-nin dissertantı

GİRİŞ

Vergi siyasəti fiskal siyasətin mühüm elementi olmaqla, dövlət büdcəsinin formalaşmasında, iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində və ümumiyyətlə, sosial-iqtisadi inkişafda mühüm rol oynayır. Aparılan çoxlu sayda nəzəri və empirik tədqiqatlar sübut edir ki, vergi siyasəti adekvat olmadıqda, başqa sözlə, təhrifedici olduqda bu iqtisadiyyatda, eləcə də onun sahələri arasında kəskin şəkildə disproporsiyaların meydana gəlməsinə səbəb ola bilər. Təhrifedici olmayan vergi siyasətinin formalaşdırılmasında vergi qanunvericiliyi, normativ hüquqi aktlar və digər amillərlə yanaşı, vergi dərəcələri də çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, vergi dərəcələrinin tənzimlənməsi sahibkar-dövlət kontekstində bir istiqamətli deyildir. Daha dəqiq desək, vergi dərəcələrinin maksimallaşdırılması qısamüddətli dövrdə dövlət büdcəsinin gəlirlərini artırmağa və bir sıra siyasi hədəflərə (inflyasiyanın aşağı salınması və s.) çatmağa imkan versə də, maksimal vergi dərəcələri sahibkarların həvəsdən düşməsinə, iqtisadi aktivliyin səngiməsinə, məhsul istehsalının azalmasına və beləliklə, uzunmüddətli dövrdə iqtisadi artımın aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

İqtisadi sahələr üzrə optimal vergi dərəcələrinin ilk növbədə, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşdırılmasında və sahibkarların vergi ödənişlərində xüsusilə böyük paya malik olması, eləcə də investisiya imkanlarının təmin edilməsi baxımından mənfəət vergisi üzrə realizasiya mühüm aktuallıq kəsb edir.

Məqalənin məqsədi dövlət gəlirlərinin və iqtisadi sahələrdə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin investisiya imkanlarının artırılmasına imkan verən mənfəət vergisinin optimal səviyyəsinin qiymətləndirilməsi modelinin işlənilməsi, hesablamaların aparılması və müvafiq təklif və tövsiyələrin verilməsindən ibarətdir.

Laffer nəzəriyyəsinə yanaşmalar

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və idarə edilməsində əsas və mühüm vasitələrdən biri vergi sistemidir. Digər tərəfdən, bu şəraitdə dövlət həmişə iqtisadiyyatın müəyyən həddən artıq inhisarlaşması və mərkəzləşməsinə müqavimət göstərir və bununla da hər hansı iqtisadi münasibətlər subyektinin fəaliyyətinə özünün mövcud vergi siyasəti ilə dolayı üsullarla təsir göstərir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, vergi yükünün azalması yolu ilə vergi gəlirlərinin artırılması ideyası iqtisadiyyatı dayanıqlı olmayan ölkələrdə çoxlu sayda tədqiqatların aparılmasına səbəb olmuşdur [1-6]. İstehsalatın aşağı düşməsi, kütləvi surətdə vergidən boyun qaçırmaqlar, sosial proqramlara büdcə vəsaitinin çatışmaması və s. ilə əlaqədar bu ölkələrdə həmin problemlər daha kəskin vəziyyət almışdır.

Vergi dərəcələrinin aşağı salınmasında vergi gəlirlərinin artması və iqtisadi artım kimi pozitiv sərəmənin gözlənilməsi üçün nə kimi əsaslandırmaqlar var? Bu cür siyasətin həm lehinə, həm də əleyhinə olan hansı arqumentlər bizə praktiki təcrübə verir? Bu sahədə bəzi mütəxəssislərin tənqidi mülahizə və nəticələrinə aydınlıq gətirməyə çalışaq.

İlk əvvəl, vergi dərəcələri ilə dövlət gəlirləri arasındakı əlaqənin tədqiqi üçün metodoloji əsas olan Laffer əyrisini nəzərdən keçirək. Laffer əyrisi – keçən əsrin son rübündə inkişaf etmiş ölkələrdə vergiqoyma islahatları üçün elmi əsas olan nəzəriyyədir.

Laffer əyrisi neoinstitutionalizm çərçivəsində tədqiqatların dərinləşdirilməsi təşəbbüsləri sayəsində inkişaf edən istehsalat-institutional funksiyalar aparatının köməyi ilə də modelləşdirilir. Bu funksiyaların həlli üçün başlıca məsələ, iqtisadi sistemin istehsal imkanlarının reallaşdırılmasına institutional mühitin təsirini nəzərə almaqdan ibarətdir. D. Norta görə bu məsələdə texniki sərhədləri cəmiyyətin toplanmış bilikləri (insan kapitalı) və mövcud ehtiyatlar müəyyən edir [15, s. 341].

Nümunə üçün neoklassik istehsal funksiyalarının modifikasiyası göstərilə bilər:

$$Y = \alpha DK^{Q(a+bQ)}L^{Q(n+mQ)} \quad (1)$$

Burada, Y – buraxılış (ÜDM); K – kapital; L – məşğulluq; Q – vergi yükü (T vergilərinin ÜDM-də payı, $Q=T/Y$); $D(t)=e^{\beta t}$, $\alpha, \beta, a, b, n, m$ – modelin parametrləridir [16].

Bu funksiyasının səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ölkənin makro məhsulu əmək, kapital və vergi yükündən asılıdır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, kapital və əməyin iqtisadi artıma təsirinin özü fiskal mühitdən asılıdır. Hətta kapital və əməyin elastikliyi vergi yükünün kvadratik funksiyasıdır ki, avtomatik olaraq bütün təhlilin qeyri-adiliyini öncədən müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ekonometrik tədqiqatlar praktikasında amillərin əvəz edilmə elastikliyi dəyişəni ilə oxşar funksiyalar olduqca azdır. Lakin empirik hesablamalar göstərir ki, məhz qeyd etdiyimiz istehsal-institutional funksiya həm daha çox qəbul olunandır, həm də kifayət qədər universaldır.

Məlum olduğu kimi, belə funksiyalarda ehtiyatlara görə buraxılışın elastikliyi qüvvətin göstəricisinə bərabərdir, bu halda buraxılış hər bir istehsal amili üçün vergi yükünün qeyri-xətti funksiyasıdır. Bu maraqlı xassə aydın, dolğun interpretasiyaya malikdir: vergi yükündən asılı olaraq istehsal ehtiyatlarının buraxılışa olan təsiri arta da bilər, azala da bilər.

Vergi (T) şəklində dövlət gəlirləri fiskal funksiya ilə ifadə olunur:

$$T = Q\alpha DK^{Q(a+bQ)}L^{Q(n+mQ)} \quad (2)$$

İstehsal və fiskal funksiya $dY/dQ=0$, $dT/dQ=0$ şərtini ödəyən nöqtələrdə maksimuma malikdir. İstehsal funksiyasının ekstremum nöqtəsi 1-ci Laffer nöqtəsi adlanır, vergi yükünün belə bir qiymətində buraxılış maksimal həddə çatır:

$$Q^* = - (a \ln K + n \ln L) / 2 * (b \ln K + m \ln L) \quad (3)$$

Dövlət gəlirlərini (vergi daxilolmaları) maksimuma çatdıran vergi yükünün

$$Q^{**} = \frac{1}{4} * \frac{\pm \sqrt{(a \ln K + n \ln L)^2 - 8(b \ln K + m \ln L)} - a \ln K + n \ln L}{b \ln K + m \ln L} \quad (4)$$

qiyməti 2-ci Laffer nöqtəsi adlanır.

Sonuncu düstura bir qədər aydınlıq gətirək. Bu düstur vasitəsilə müəyyən olunan stasionar nöqtələrdən yalnız biri maksimal nöqtə kimi seçilir. Lakin bu düsturla alınan 2-ci Laffer nöqtələrindən hansının maksimal nöqtə olacağı barədə əvvəlcədən fikir söyləmək mümkün deyildir.

Belə ki, 1-ci və 2-ci Laffer nöqtələrinin düsturlarının sağ tərəfi yalnız modelin parametrlərindən deyil, həm də öz növbəsində zamandan asılı olan instrumental dəyişənlərdən asılıdır. 1-ci və 2-ci Laffer nöqtələri özləri də tədqiqatda götürülmüş bütün intervalda sabit deyildir. Həqiqətən, bir qədər qanunauyğun fikir söyləsək, iqtisadi sistemin vergi yükünə həssaslığı dinamik kəmiyyətdir və ildən-ildə dəyişir.

İstehsal funksiyasında kapital və əməyin ümumi buraxılışa təsiri vergi yükü kəmiyyətindən xətti asılı deyildir. Bu fakt $dY/dL=0$, $dT/dK=0$ stasionarlıq şərtini ödəyən nöqtələr kimi daha iki fiskal indikatorun analizini nəzərdə tutur:

$$T_K = - a/b \quad (5)$$

$$T_L = - n/m \quad (6)$$

Məsələn, əgər $EK = a*Q + b*Q^2$ yuxarıdan qabarıqdırsa, onda vergi yükü T_L nöqtəsindən aşağı səviyyədədir, kapitalın son məhsuldarlığı müsbətdir və əsas fondların istənilən artımı istehsalın artımına səbəb olacaq. Əgər vergi yükü T_L nöqtəsindən yüksək səviyyədədirsə, onda kapitalın son məhsuldarlığı mənfidir və bu amilin ekstensiv artımı yalnız istehsal resessiyasına səbəb olacaq. Əgər parabola aşağıdan qabarıqdırsa, onda vəziyyət tam ziddiyyətli olur. Beləliklə, əməyin və kapitalın son məhsuldarlığı bilavasitə vergi yükü kəmiyyətindən asılı olur.

Fiskal və texnoloji amillərin qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi zamanı sərbəst kəmiyyət – kapitalın əməklə əvəz olunma elastikliyi göstəricisini ifadə edir:

$$E = -(a+bQ)/(n+mQ) \quad (7)$$

Beləliklə, fiskal mühitin və iqtisadi artım trayektoriyasının formalaşmasında onun rolunun qiymətləndirilməsi üçün faktiki vergi yükü və (3)-(7) göstəricilərinə baxılması lazımdır. (1) və (2) ayrılıqlarının həndəsi xarakteristikaları nəzərə alınmaqla bu göstəricilər belə bir diaqnostikanın kifayət qədər dəqiq aparılmasına imkan verir.

Azərbaycanda büdcə-vergi siyasətinin müasir vəziyyəti və onun vergidaxilolmalarına təsiri

Vergi siyasəti dedikdə, maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi hesabına dövlətin və cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qruplarının maliyyə tələbatlarının təmin olunması və həmçinin ölkə iqtisadiyyatının normal inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə ölkənin vergi sisteminin formalaşdırılması üzrə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi, maliyyə və hüquqi tədbirlərin məcmusu başa düşülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi güzəştlərinin köməyi ilə bir sıra ölkələrdə kiçik müəssisələrin yaradılması, xarici kapitalın cəlb olunması, iqtisadiyyatın sonrakı inkişafı üçün fundamental əhəmiyyətə malik elmi-texniki işlərin hazırlanması, ekoloji layihələr və dünya bazarı üçün rəqabətqabiliyyətli məhsulların buraxılmasına imkan verən yüksək texnologiyaya malik yeni

istehsalların yaradılması stimullaşdırılır. Bundan başqa ayrı-ayrı vergi güzəştlərindən iqtisadi və maliyyə böhranlarının nəticələrini yumşaltmaq məqsədi ilə də istifadə edilir.

Cədvəl 1. Mənfəət vergisi

1992-1996-cı illər	35%
1997-1998-ci illər	32%
1999-cu il	30%
2000-2002-ci illər	27%
2003-cü il	25%
2004-2005-ci illər	24%
2006-2009-cu illər	22%
2010-cu il	20%

Belə ki, mənfəət vergisinin dərəcəsi 1996-cı ildə 35% təşkil edirdisə, 2010-cu ildə həmin göstərici 20%-dək endirilmişdir. Bu son nəticədə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, əlavə stimullaşdırıcı amil kimi qiymətləndirilməsi ilə yanaşı həm də sahibkarlıq subyektlərinin ikili büdcə sisteminin tətbiqinin azaldılmasına və ya “gizli iqtisadiyyatın aradan qaldırılmasına imkan verən bir addım kimi qiymətləndirilməlidir.

Cədvəl 2

Gəlir vergisi dərəcəsinə olan dəyişikliklər

İllər		1992-1995	1996-1999	2000-2003	2004-2009	2010	2012	2013
Sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə		12-55 %	12-40 %	12-35 %	14-35 %	20%		
Qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə	Xüsusi notarius	12-55 %					10%	
	Digərləri		12-40 %	12-35 %	14-35 %	14-30 %		14-25 %
Muzdlu iş üzrə əldə edilən gəlir üzrə		12-55 %	12-40 %	12-35 %	14-35 %	14-30 %		14-25 %

Göründüyü kimi, sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi 55%-dən 20%-ə, qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə 40%-dən 25%-ə, o cümlədən xüsusi notarius 55%-dən 10%-ə, muzzdlu iş üzrə əldə edilən gəlir üzrə vergilər üzrə isə 55%-dən 45%-dək azaldılmışdır. Sadələşdirilmiş vergi dərəcələri isə aşağıdakı kimi olmuşdur.

Yeridilən düzgün vergi siyasəti və yaradılmış əlverişli şərait, görülmüş tədbirlər özünün müsbət nəticələrini birinci növbədə vergi ödəyicilərinin sayının və vergi daxilolmalarının sürətlə artmasında göstərir.

Belə ki, son 12 ildə vergi ödəyicilərinin sayı 2,5 dəfəyədək artaraq 420 minə çatmışdır. Vergi sisteminin yaratdığı əlverişli şərait nəticəsində vergi ödəyicilərinin maliyyə imkanları daha sürətlə artmışdır.

Cədvəl 3

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Cəmi daxil olmalar	100	100	100	100	100	100	100	100
ƏDV	24,2	14,8	14,7	20,4	28,7	29,6	25,3	24,6
Aksizlər	8,5	6,1	7,3	6,9	10,1	10,5	7,6	7,5
Mənfəət vergisi	25,0	50,8	54,1	49,8	32,3	33,3	39,0	37,4
Mədən vergisi	3,7	3,7	2,7	2,6	3,0	3,0	2,4	2,1
Torpaq vergisi	1,1	0,7	0,6	0,5	0,6	0,8	0,6	0,5
Əmlak vergisi	2,8	2,1	1,6	2,0	1,6	2,4	1,9	1,7
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	22,4	15,2	13,1	11,1	14,1	13,7	13,1	13,5
Dövlət rüsumu	2,5	1,2	1,1	1,0	1,8	2,1	1,9	1,7
Yol vergisi	0,6	0,4	0,4	0,5	0,4	0,4	0,5	0,5
Sadələşdirilmiş vergi	1,3	1,1	1,1	1,1	1,5	1,5	1,8	1,8
Sair daxilolmalar	7,8	4,3	3,4	4,1	5,8	2,6	5,8	8,6

Nəticədə son 2012-ci ildə 2005-ci ilə nisbətən cəmi vergi daxilolmaları 4.2 dəfədən çox artaraq 2012-ci ildə 6,02 mlrd. manat olmuşdur. Vergi inzibətçılığının sadələşdirilməsi özünün müsbət nəticələrini vermişdir. Onlardan ən mühümü vergi ödəmələrinə sərf olunan vaxtın azalmasıdır. Belə ki, Dünya Bankı-

nın korporasiyasının Doinq Biznes hesabatına əsasən, Azərbaycanda son 5 ildə vergilərə sərf olunan illik vaxt 4,4 dəfə və ödəmələrin sayı 2 dəfə azalmışdır. 2011-ci ildə Vergilər Nazirliyinin xəttilə dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlər 2010-cu ilə nisbətən 27,5% artmışdır. Bu, çox mühüm nailiyyətdir.

Cədvəldən görüldüyü kimi 2012-ci əmi daxil olmalarda çəki etibarı ilə mənfəət vergilərinin həcmi daha yüksək 37.4%-ə bərabər olmuşdur.

Laffer nöqtələrinin ekonometrik qiymətləndirilməsi

Bütün ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatında da mənfəət vergisi büdcə gəlirlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır, resursların və gəlirlərin bölüşdürülməsinə, iqtisadi agentlərin qərarlarına təsir göstərir. Mənfəət vergisinin müəyyən olunması və yığılması mövcud olduğu illərdən bəri bir sıra əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Qoyulan məsələnin Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı üçün ekonometrik qiymətləndirilməsi məqsədilə 1997-2010-cu illər üzrə mümkün statistik məlumatlardan istifadə edilmişdir. Texniki nöqtəyi-nəzərdən ekonometrik qiymətləndirmə üçün məlumdur ki, seçmə dövr ən azı 15 ili əhatə etməlidir. Müşahidələrin sayı az olduqda, dəqiq qarşılıqlı əlaqələri üzə çıxarmaq çətin olur. Lakin təcrübə göstərir ki, fiskal dəyişikliklərin nəticələrinin effekti 4-5 il ərzində reallaşır. Buradan aydın olur ki, baxılan zaman intervalı bir fiskal dövrdən artıq müddəti əhatə edir.

(1) asılılığı şəklində ümumi buraxılışın (Y) ekonometrik qiymətləndirilməsi üçün tənliyə izahedici dəyişən kimi əsas kapitala investisiyalar (K), əmək ödənişləri (L), vergi yükü Q (mənfəət vergisindən T daxil olmaların ümumi buraxılışda payı, $Q=T/Y$) daxil edilmişdir. α , a , b , n , m – modelin parametrləridir. Tənlik loqarifmik qiymətləndirilmişdir:

Əmsallar	α	a	b	n	m
Qiyməti	7.643218	0.787009	-0.368656	-0.650421	0.371178
t-statistika	40.42007	2.830061	-3.414455	-2.198917	3.219372
Modelin statistik parametrləri	R^2 – determinasiya əmsalı		0.959	Akayk kriterisi	-0.071
	Dəqiqləşdirilmiş R^2 determinasiya əmsalı		0.940	Şvars kriterisi	0.157
	Qalıqların kvadratları cəmi		0.374	Darbin-Vatson statistikas	1.936

Trend amili nəzərə alınmaqla ümumi buraxılışın (Y) ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticələri aşağıdakı şəkildə alınmışdır:

Əmsallar	α	β	a	b	n	m
Qiyməti	8.125	0.111	0.285	-0.158	-0.229	0.161
t-statistika	57.588	4.872	1.581	-2.206	-1.278	2.149
Modelin statistik parametrləri	R^2 – determinasiya əmsalı		0.989	Akayk kriterisi		-1.307
	Dəqiqləşdirilmiş R^2 determinasiya əmsalı		0.983	Şvars kriterisi		-1.032
	Qalıqların kvadratları cəmi		0.094	Darbin-Vatson statistikas		1.110

Trend amili əlavə edildikdən sonra alınan modelin statistik parametrlərinin qiyməti, o cümlədən, $DV=1,11$ statistik qiyməti qənaətbəxş deyil. Bu da ümumi buraxılışın istehsalında yeni texnologiyaların davamlı olaraq tətbiq edilməməsindən irəli gəlir. Akayk və Svars kriterilərinin qiymətindən görünür ki, birinci model daha adekvatdır. Bu modelin parametrləri əsasında I və II Laffer nöqtələri, kapitalın əməklə əvəz olunma elastikliyi hesablanmışdır.

1999-2001-ci illər istisna olmaqla qalan müşahidə illərində I Laffer nöqtəsi II Laffer nöqtəsi və faktiki vergi yükündən qiymətcə çox da fərqli deyil. Bu onu göstərir ki, fiskal siyasətlə istehsalçı reaksiyası arasında fərq azdır.

İllər	I Laffer nöqtəsi	II Laffer nöqtəsi	Faktiki mənfəət vergisi yükü	kapitalın əməklə əvəz olunma elastikliyi (E)
1997	4.729	-0,093	1.413	2.114
1998	3.772	-0,138	0.975	1.482
1999	12.324	-0,027	1.052	1.536
2000	-12.143	0,020	1.537	2.754
2001	31.248	-0,010	1.354	1.946
2002	4.033	-0,144	1.485	2.415
2003	2.850	-0,296	1.459	2.286
2004	2.937	-0,297	1.508	2.550
2005	3.380	-0,238	1.755	-150.916
2006	3.624	-0,215	4.758	0.867
2007	4.335	-0,167	6.188	0.908
2008	4.446	-0,170	5.257	0.885
2009	11.695	-0,045	2.709	0.596
2010	6.501	-0,099	2.474	0.467

Yuxarıda təklif olunan neft-qaz kompleksi müəssisələri üçün birbaşa vergilərin optimal dərəcələrinin müəyyən edilməsinin iqtisadi-riyazi modelinin makrosəviyyədə tətbiqi üçün fərz edək ki, hər il əldə olunan mənfəət tam olaraq növbəti il üçün investisiya kimi qoyulur. Qeyd etdiyimiz kimi burada hesablamalar Kobb-Duqlas funksiyasına əsaslanır.

$$Y_0 = Fa * I_0^\alpha * L^\beta$$

$$I_1 = (1 - x) * Y_0 = (1 - x) * Fa * I_0^\alpha * L^\beta$$

$$Y_1 = Fa * I_1^\alpha * L^\beta = Fa * Fa^\alpha * I_0^{\alpha^2} * L^{\beta\alpha} * L^\beta * (1 - x)^\alpha \\ = Fa^{\alpha+1} * I_0^{\alpha^2} * L^{\beta(1+\alpha)} * (1 - x)^\alpha$$

$$I_2 = (1 - x) * Y_1 = Fa^{\alpha+1} * I_0^{\alpha^2} * L^{\beta(1+\alpha)} * (1 - x)^{\alpha+1}$$

$$Y_2 = Fa * I_2^\alpha * L^\beta = Fa * [Fa^{\alpha+1} * I_0^{\alpha^2} * L^{\beta(x+1)} * (1 - x)^{\alpha+1}]^\alpha * L^\beta$$

$$I_3 = (1 - x) * Y_2 = (1 - x) * Fa^{\alpha^2+\alpha+1} * I_0^{\alpha^3} * L^{\beta(\alpha^2+\alpha+1)} * (1 - x)^{\alpha^2+\alpha} = \\ = Fa^{\alpha^2+\alpha+1} * I_0^{\alpha^3} * L^{\beta(\alpha^2+\alpha+1)} * (1 - x)^{\alpha^2+\alpha+1}$$

$$Y_3 = Fa * I_3^\alpha * L^\beta = Fa * [Fa^{\alpha^2+\alpha+1} * I_0^{\alpha^3} * L^{\beta(\alpha^2+\alpha+1)} * (1-x)^{\alpha^2+\alpha+1}]^\alpha * L^\beta$$

$$= Fa^{\alpha^3+\alpha^2+\alpha+1} * I_0^{\alpha^4} * L^{\beta(\alpha^3+\alpha^2+\alpha+1)} * (1-x)^{\alpha^3+\alpha^2+\alpha}$$

.....

$$I_n = (1-x) * Y_{n-1}$$

$$= Fa^{a^{n-1}+a^{n-2}+\dots+1} * I_0^{a^n} * L^{\beta(a^{n-1}+a^{n-2}+\dots+1)} * (1-x)^{a^{n-1}+a^{n-2}+\dots+\alpha}$$

$$Y_n = Fa * I_n^\alpha * L^\beta = Fa^{a^n+a^{n-1}+\dots+1} * I_0^{a^{n+1}} * L^{\beta(a^n+a^{n-1}+\dots+1)} * (1-x)^{a^n+a^{n-1}+\dots+\alpha}$$

$$Y = x * \sum_1^n Y_i$$

$$1 + \alpha + \alpha^2 + \dots + \alpha^n = \sum_{i=0}^n \alpha^i = \frac{(1-\alpha) * (1 + \alpha + \alpha^2 + \dots + \alpha^n)}{1-\alpha} = \frac{1 - \alpha^{n+1}}{1-\alpha}$$

$$\alpha + \alpha^2 + \alpha^3 + \dots + \alpha^n = \alpha * (1 + \alpha + \alpha^2 + \dots + \alpha^n) = \frac{\alpha * (1 - \alpha^n)}{1-\alpha}$$

$$\beta = 1 - \alpha$$

$$Y_n = Fa^{\frac{1-\alpha^{n+1}}{1-\alpha}} * I_0^{a^{n+1}} * L^{1-\alpha^{n+1}} * (1-x)^{\frac{\alpha * (1-\alpha^n)}{1-\alpha}}$$

Burada, Y - ümumi buraxılış, L - əmək ödənişləri, I - investisiya, x mənfəət vergisinin dərəcəsidir, n - illərin sayı (baxdığımız halda 0-13 arası dəyişir), α , β və Fa - parametrlərdir.

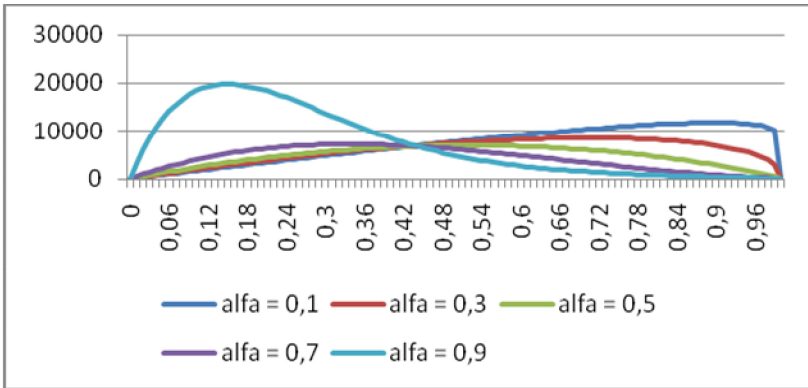
Hesablamalar 1997-2010-ci illəri əks etdirən statistik məlumatlar əsasında aparılmışdır. İlkin olaraq, $I_0 = 910$, $L = 621$ (1997-ci ildə əsas kapitalla qoyulan investisiyalar və əmək ödənişlərinin qiymətinə uyğun olaraq) qəbul edilmişdir. α -ya müxtəlif qiymətlər verməklə mənfəət vergisinin faiz dərəcəsi və büdcə daxilolmaları arasında asılılıq qrafikləri qurulmuşdur. Kobb-Duqlas funksiyasının parametrləri E-views proqram zərfinin köməyi ilə tapılmışdır.

$a=0.1$ -ə bərabər olduqda mənfəət vergisinin faiz dərəcəsi 90%-ə bərabər olmuşdur ki, bu göstərici mənfəət vergisinin

hədsiz yüksəlməsini şərtləndirir. Bu səbəbdən də verilmiş asılılıq əhəmiyyətsiz hesab edilə bilər. Aparılan testlər zamanı məlum olur ki, əmsalı artıran zaman mənfəət vergisinin faiz dərəcəsi aşağı düşür və büdcəyə vergi daxilolmalarının və ya investisiyaların həcmində isə dəyişiklər müşahidə edilir.

Belə ki, alfa əmsalının qiyməti 0.3-ə bərabər olanda mənfəət vergisinin faiz dərəcəsi 71%-ə bərabər olur. Bu da həm nəzəri baxımdan özünü doğrultmur, həm də yönəldilmiş investisiyaların həcmində artıma səbəb olmayan bir nəticədir. Eyni zamanda belə nəticələr alfa əmsalının 0.5, 0.7 və 0.9 qiymətlərində də öz əksini tapır. Bütün sınaqların sonunda bizim aldığımız ən optimal nəticə alfanın 0.9 qiymətində öz əksini tapır. Alınmış nəticə onu göstərir ki, qeyd edilən nöqtədə investisiyanın həcmi ən yüksək olmaqla ləqəb ayrısının ən uyğun qiymətidir.

Eyni zamanda mənfəət vergisinin optimal səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün proqram paketi hazırlanmışdır. Hazırlanmış proqram paketinə əsasən müəyyən nəticələrə gələ bilərik. Belə ki, burada α parametrinin müxtəlif qiymətlərdə baxdığımız illərin sayının vergi dərəcəsinə (x) təsirini müəyyənləşdirir.

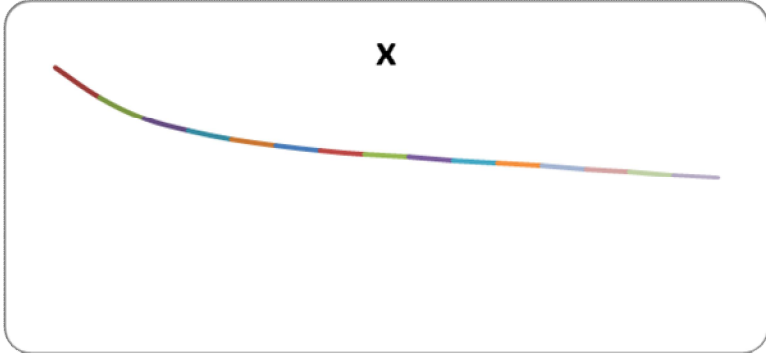
BİRİNCİ HAL :

$$\alpha = 0.5$$

Bu halda neçə il götürdüyümüz vergi dərəcəsinə təsir edir.

n – illərin sayıdır.

n	1	2	3	4	5	6	7	8	9	11	12	16	20
x	0.87	0.77	0.7	0.66	0.63	0.61	0.59	0.58	0.57	0.56	0.55	0.54	0.53

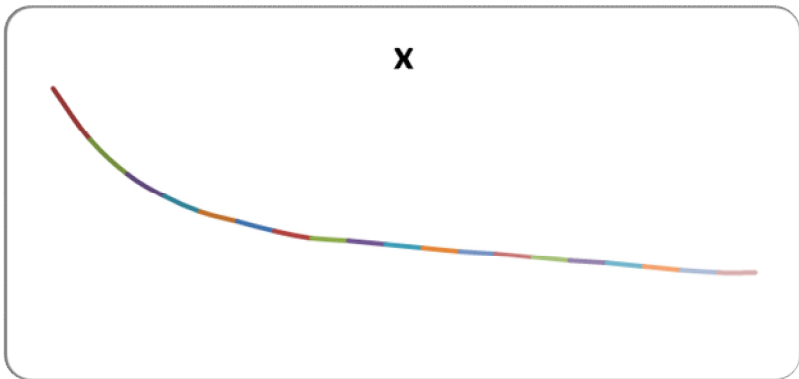

İllərin sayı artdıqca $x = 0.5$ yəni $1 - \alpha$

İKİNCİ HAL :

$$\alpha = 0.75$$

n	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	15	18	22
x	0.83	0.67	0.56	0.49	0.44	0.41	0.38	0.36	0.35	0.34	0.33	0.32	0.31	0.3	0.29	0.28

Yuxarıdakı qiymətləndirmə və qrafiklərdən belə nəticəyə gələ bilirik ki, α –nın müəyyən qiymətində illərin sayını artırdıqca x – vergi dərəcəsi $(1-\alpha)$ qiymətinə yaxınlaşır.

NƏTİCƏ

Beləliklə, vergi dərəcələrinin azaldılmasının nəzəri əsaslandırılması, onun praktiki realizasiya təcrübəsi və nəticələrinin qiymətləndirilməsi xüsusunda hansı nəticələrə gəlmək olar?

1. Qeyd etdiyimiz ideyanın əsasını təşkil edən Laffer əyrisi, vergiqoymanın müəyyən qanunauyğunluğunu əks etdirən, nəzəri cəhətdən isbat olunmuş nəticədir və iqtisadi agentlərin davranışlarına, onların vergi yükünün dəyişməsinə reaksiyaları haqqında kifayət qədər ümumi mühakimədir. Baxmayaraq ki, Laffer effekti hər zaman özünü empirik bürüzə vermir, lakin bu onun heç mövcud olmaması demək deyildir.

2. İqtisadiyyatın rəsmi və kölgə sektorlarının mövcudluğu, qarşılıqlı təsir qanunauyğunluğu, onların əlaqəsi və diffuziyası Laffer effektinin neoklassik modelinə daxil edilməyən bir çox amillərdən asılıdır. İki sektorlu iqtisadiyyatın modelləşdirilməsində vergi nəzarətinin parametrləri (yoxlamaların tezliyi, cərimə dərəcələri və s.), nəzarətçilərə ödənişlər, agentlərin risklərə meyilliyi və s. nəzərə alınır. Bir çox tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, kölgə sektorunun üzə çıxarılması üçün yalnız vergi dərəcələrinin aşağı salınması kifayət deyildir.

3. Vergi dərəcələrinin aşağı salınmasının praktiki realizasiyası üçün 2 məqama fikir vermək lazımdır: azaldılmanın miqdarı və sinxronlaşdırılması (dövri surətdə dəyişən iki və ya bir neçə hadisənin vaxtca uyğunlaşdırılması). Dərəcələrin çox kiçik azaldılması, əsasən imic xarakteri daşıyırdı: o vergiyə neytral münasibət formalaşdırmaq üçün faydalı idi, lakin iqtisadi dinamikaya köklü təsir göstərə bilmirdi.

Bu model əsasında aparılmış simulyasiyaların nəticələrinə görə, $\alpha = 0.9$ olduqda optimal vergi dərəcəsi 15%-dir. Kobb-

Duqlas funksiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün ekono-
metrik qiymətləndirilməsində $\alpha = 0,9$ alındığını nəzərə alsaq,
hal-hazırda, mənfəət vergisinin 16%-ə qədər endirilməsi məq-
sədəuyğun hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Мовшович С.М., Соколовский Л.Е. Выпуск, налоги и кривая Лаффера // Экономика и математические методы. – 1994. – т.30. вып. 3. – С. 139-159.
2. Лондар С. Определение параметров кривой Лаффера для украинской экономики// БИЗНЕС ИНФОРМ. – 1998. - № 13 – 14. – С. 19-24.
3. Папава В. Лафферов эффект с последствием // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – №7. – С. 34-39.
4. Барулин С.В., Бекетова О.Н. Лафферовы эффекты в экономике современной России// Финансы. – 2003. – № 4. – С. 34-37.
5. Вишневский В, Липницкий Д. Оценка возможностей снижения налогового бремени в переходной экономике// Вопросы экономики. – 2000. - № 2. – С. 107-116.
6. Laffer Arthur. The Laffer curve: Past, Present, and Future [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.heritage.org/research/Taxes/bg1765.cfm>.
7. Васильев В. История двух революций [Электронный ресурс]: Отечественные записки. – 2002. - №4 – 5/. – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru>.
8. Меркулова Т.В. Институт налога. – Харьков, 2006. – 224с.
9. A Microfoundation for the Laffer Curve in a Real Effort Experiments. [Электронный ресурс]: Режим доступа:
10. <http://www.cirano.qc.ca/pdf/documentation/2006s-03.pdf>.

11. Норт Дуглас. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Пер. с англ. А.Н.Нестеренко. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.
12. Мизес Людвиг фон. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Пер. с 3-го испр. изд. А.В.Куряева. – М.: ОАО «НПО «Экономика», 2000. – 878с.

ÜZÜMÇÜLÜK VƏ ŞƏRABÇILIQ SAHƏSİNDƏ MÜTƏRƏQQİ BEYNƏLXALQ SİĞORTA VƏ LİZİNQ XİDMƏTLƏRİ TƏCRÜBƏSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ, MÜVAFIQ TƏKLİF VƏ TÖVSIYƏLƏRİN HAZIRLANMASI

Rofət HÜSEYNƏLİYEV, i.e.n.

Vaqif RÜSTƏMOV, i.e.n., İİETİ-nin baş elmi işçisi

Aral DAVUDOV, İİETİ-nin dissertantı

Nurəddin EYNULLAYEV, i.f.d.

Qədir MUSTAFAYEV, İİETİ-nin baş mütəxəssisi

Problemin öyrənilməsi ilk öncə bütövlükdə sığorta və lizinq xidmətlərinin təşkilinin nəzəri-metodoloji əsaslarını öyrənməyi şərtləndirir. Belə ki, nəzəri-metodoloji əsaslar və mütərəqqi beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi ölkəmizdə əlverişli mexanizmlərin formalaşmasına və tətbiq imkanlarının qiymətləndirilməsinə şərait yaradacaqdır.

Məlumdur ki, bir sıra təbii fəlakətlər və bədbəxt hadisələr (dolu, don vurma, qasırğa, sel, yanğın və s.), eyni zamanda, cəmiyyətin öz inkişafı prosesində meydana çıxan qabaqcadan proqnozlaşdırıla bilməyən müəyyən problemlər və gözlənilməz hadisələr (müharibələr, maliyyə böhranları, bazar konyunkturunun kəskin dəyişməsi, qəzalar və s.) iqtisadi proseslərə ciddi mənfi təsir göstərirlər. Bir çox hallarda bu proseslərin qarşısının alınması və ya təsərrüfatlara dəyən ziyanın qarşılınması bir subyektin imkanları daxilində mümkün olmur. Buna görə də, belə proseslərin mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması və ya mümkün qədər azaldılması üçün cəmiyyətdə müəyyən ehtiyat fondlarının yaradılmasına ehtiyac duyulur. Bu cür ehtiyat fondları həm natural, həm də dəyər formasında yaradılır. Belə fondların yaradılması və istifadəsi sığorta xidmətlərinin yaranmasını şərtləndirmişdir. Aydındır ki, sığorta riskləri aradan qaldırmır. Lakin göstərilən hallarda ayrı-ayrı subyektlərə

dəymiş maddi ziyanın böyük bir hissəsi sığorta vasitəsilə qarşılana bilər.

Ümumilikdə, mövcud ədəbiyyatda sığortaya şəxslərin əmlakı, həyatı, sağlamlığı, mülki məsuliyyəti, həmçinin qanunvericiliklə qadağan olunmayan fəaliyyəti, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olan əmlak mənafeələrinin müdafiəsi sahəsində riskin ötürülməsinə və ya bölüşdürülməsinə əsaslanan münasibətlər sistemi kimi tərif edilir. Başqa sözlə, sığorta - ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar (sığorta şirkətləri) tərəfindən sığorta etdirənlərin sığorta haqlarından (mükafatlarından) formalaşan, sığorta hadisəsi nəticəsində sığorta etdirənə dəyən zərərin ödənilməsi sığorta fondunun hesabına fiziki və hüquqi şəxslərin əmlak maraqlarının qorunması ilə bağlı olan münasibətlər sistemidir.

Tarixi mənbələrin məlumatlarına görə, sığortanın ilkin formaları qədim zamanlarda meydana gəlmişdir. XIX əsrin ortalarından etibarən isə dünyada sənaye inqilabının təsiri duyulmağa başladı. Sənaye əsaslı cəmiyyətə keçid prosesində insanlar şəhərlərə üz tutur, yeni şəhərlər salır, böyük fabriklər tikilir, sənaye və ticarət inkişaf edirdi. Bütün bunlar yeni risklərin meydana çıxmasına səbəb oldu və nəticədə fərdi qəza sığortası, buxar qazanlarının partlayışından sığorta, istehsalat zədəsindən sığorta, oğurluq sığortası kimi yeni sığorta növləri yarandı və inkişaf etdi. Ümumiyyətlə, sığortanın tarixi inkişaf mərhələləri sığorta mexanizminin təkmilləşməsinə gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycanda sığortanın inkişafı isə XIX əsrin ortalarında Bakıda neft sənayesinin inkişafı ilə geniş vüsət almışdır. O zaman xarici investisiyanın ölkəmizin neft sənayesinə cəlb edilməsi ilə xarici sığorta şirkətlərinin filialları da burada sığorta fəaliyyətini genişləndirməyə başladı. Bunlara misal olaraq, İngiltərənin “Lloyd” şirkətini (əsasən dəniz gəmilərinin sığortası), “Rus Lloyd” şirkətini, “Alman Levant Xəti” cəmiyyətini (gəmi və yüklərin sığortası) göstərmək olar. 1912 -ci ilə olan məlumata görə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sığorta təşkilatlarının sayı 30-a çatırdı. Sovet dövründə sığorta dövlət inhisarına götürüldü. Sovet dövründə dövlət inhisarında

olan və Avropa standartlarından çox geri qalan sığorta 1991-ci ildən başlayaraq yenidən inkişaf etməyə başladı. Həmin dövrdən başlayaraq bu sahədə bir sıra qanunlar və qanunvericilik aktları qəbul edildi və beləliklə də, ölkədə bazar iqtisadiyyatı mexanizminə uyğun sığorta sistemi formalaşmağa başladı.

Əvvəllər, bədbəxt hadisələr, fəlakətlərin miqyası, ölüm və s. üçün statistikanın aparılmasının dəqiq elmi metodlarının olmamasına görə, kommersiya sığortası gəlirli bir iş olsa da olduqca riskli idi. Yalnız, bu gün sığorta işində iqtisadi və statistik təhlil metodlarının geniş tətbiqi, sığorta qanunvericiliyinin inkişafı və anlaşıqlı sığorta qaydalarının təşəkkülü sığorta şirkətlərinə etibarını artırmış və onların dayanıqlı inkişafına zəmin yaratmışdır.

Müasir dövrdə isə sığortanın mahiyyəti onun ictimai məqsədlərində ifadə olunan funksiyalarında əks olunur. Mövcud elmi ədəbiyyatlarda sığortanın dörd əsas funksiyası fərqləndirilir: risk funksiyası, xəbərdarlıq funksiyası, yığım (əmanət funksiyası), nəzarət funksiyası. Əsas funksiya kimi risk funksiyası çıxış edir. Belə ki, zərər həmişə meydana çıxıb və hətta, hər il təkrar oluna bilər və sığorta riski funksiyası sığorta bazarının iştirakçıları arasında yenidən bölgü münasibətlərini də həyata keçirir. Sığortanın xəbərdarlıq funksiyası, əsasən, sığorta fondunun vəsaitlərinin müəyyən hissəsi hesabına sığorta risklərinin azaldılması tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Sığortaya görə ayırmalar sığorta fonduna cəlb olunduğu üçün sığorta həm də yığım (əmanət) funksiyasını həyata keçirir. Sığortanın köməyi ilə xeyli miqdarda pul vəsaitlərinin toplanılmasının maliyyə siyasəti baxımından çox böyük əyemliyi var. Sığortanın başqa bir funksiyası olan nəzarət funksiyası yuxarıda göstərilən üç funksiyanın nəticəsi kimi çıxış edir və konkret sığorta münasibətləri zamanı həmin funksiyalarla birlikdə meydana çıxır.

Müasir dövrdə sığorta cəmiyyətin ictimai-iqtisadi həyatının bütün tərəflərini əhatə etməklə əhalinin maddi rifahının və sahibkarlıq riskinin zəmanətçisi kimi çıxış edir, gözlənilməz və fəvqəladə hadisələr zamanı əmlak mənafehlərinin qorunmasına, dövlətin maliyyə sisteminin möhkəmlənməsinə təsir göstərir.

Sığorta icbari və könüllü formalarda ixtisaslaşdırılmış sığorta təşkilatları tərəfindən həyata keçirilməklə nəinki sığorta hadisələri zamanı büdcəni dəyən zərərlərin ödənilməsindən azad edir, hətta uzunmüddətli investisiyaların mənbəyinə çevrilir.

Sığortanın üstünlüklərinə ən ümumi şəkildə aşağıdakıları aid etmək olar:

- sığorta sığortalıları, xüsusilə də iş adamlarını çəkdikləri zərərləri necə qarşılıyaçaları ilə bağlı narahatlıqlardan azad edir. Bu iş hər hansı fəaliyyət üçün müsbət stimuldur;

- sığorta, iqtisadi proseslərdə itkiləri azaltmağa kömək edir;
- sığorta təbii fəlakətlər və bədbəxt hadisələr zamanı hökuməti zərərçəkənlərə təzminat ödəmək kimi ağır bir yükədən azad edir.

Sığorta sahəsində mövcud nəzəri-metodoloji əsasların və dünya təcrübəsinin təhlili göstərir ki, sığortanın üstünlüklərindən faydalana bilmək üçün baş verməsi ehtimal edilən risklər müəyyən xüsusiyyətlərə malik olmalıdır:

- 1) riskin baş verməsi nəticəsində dəyən zərərin həcmi pulla ölçülə bilən olmalıdır;

- 2) sığorta hadisəsi zamanı baş verən itki ən azı sığortalı (sığorta olunan) şəxsə görə təsadüfi xarakter daşmalıdır;

- 3) riskin sığortalanması üçün tələblərdən biri də onun ictimaiyyətə zərərli bir əməlin nəticəsi olmamasıdır. Yəni, məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş cərimədən sığorta heç də cəmiyyət üçün faydalı və düzgün əməl olmazdı. Cərimə bir cəza növüdür və qanuna zidd hərəkət etmiş insanın aldığı cəzadan sığorta vasitəsilə qurtulması bu kimi əməlləri yenidən etməyə stimula bilər;

- 4) sığorta şirkəti tərəfindən tələb olunan sığorta haqqı ağılabatan məbləğdə olmalıdır;

- 5) sığortalanan riskin reallaşması nəticəsində itki baş verdiyi halda sığortalının zərər çəkmə ehtimalı olmalıdır.

Sığorta xidmətləri sığorta bazarlarında yayılır. Sığorta bazarı - pul münasibətlərinin elə bir xüsusi sferasıdır ki, burada alqı-satqı

obyekti kimi spesifik xidmət - sığorta müdafiəsi çıxış edir. Sığorta bazarlarının iştirakçılarna – sığortaçılar, təkrarsığortaçılar, sığorta vasitəçiləri (sığorta brokerləri və sığorta agentləri), aktuarilər, müstəqil auditorlar, müstəqil ekspertlər, sığorta sahəsində yardımçı fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslər və sığorta qanunvericiliyində peşəkar iştirakçı kimi nəzərdə tutulmuş başqa şəxslər aid edilir. Müvafiq normativ-hüquqi baza, institutional, iqtisadi və digər mexanizmlər əsasında qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən sığorta bazarının iştirakçıları və sığorta nəzarəti orqanı sığorta sistemini əmələ gətirir. İctimai tərəqqiyə uyğun olaraq sığorta sistemi də daim inkişaf edir və təkmilləşir.

Müasir dövrdə dünyada təbii fəlakətlərin artması, iqtisadi böhranların və maliyyə bazarındakı gözlənilməz dəyişikliklərin intensivləşməsi, yeni risklərin meydana gəlməsi və s. bu kimi məsələlər isə sığorta sisteminin normativ-hüquqi bazası, institutional və iqtisadi əsaslarını gücləndirir, fəaliyyət mexanizmlərini təkmilləşdirir, daha mütərəqqi sığorta məhsullarının yaradılmasını və tətbiqi istiqamətində işlərin genişlənməsini şərtləndirir.

Hazırda sığorta istehsal münasibətlərinin mühüm elementlərindən birinə çevrilmişdir və bütün dünyada geniş yayılmışdır (mövcud məlumatlara əsasən, 2010-cu ildə dünya üzrə yığılan sığorta haqlarının həcmi 4,34 trilyon ABŞ dolları olub. Dünya üzrə adambaşına 627 ABŞ dolları (Azərbaycanda olandan 20 dəfə çox) sığorta haqqı toplanıb). Bu, cəmiyyət həyatında, o cümlədən istehsal prosesində yarana bilən maddi itkilərin qarşılınması sahəsində işlək və dayanıqlı sığorta mexanizmlərinin formalaşması ilə əlaqədardır və artıq, sığorta təkrar istehsal prosesinin dayanıqlı və davamlı olmasının əsas şərtlərindən hesab edilir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, sığorta haqqının həcmində artım inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha sürətlə gedir. 2010-cu ildə bu sahədə artım inkişaf etmiş ölkələrdə 1,4% olduğu halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 11% olub. Buna baxmayaraq, adambaşına düşən sığorta haqlarının həcmində inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında hələ də böyük

uçurum var. 2010-cu ilin nəticələrinə əsasən, inkişaf etmiş ölkələrdə sığorta haqlarının adambaşına düşən hissəsi 3527 ABŞ dolları olub. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bu göstərici 110 ABŞ dollardır. Sığorta haqlarının ÜDM-ə nisbətində gəlincə isə, dünya üzrə bu göstərici 6,9%-dir. İnkişaf etmiş ölkələrdə 8,7%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 2,9%-dir.

Bu məlumatlardan tam aydın olur ki, bir ölkədə sığorta sisteminin inkişaf etməsi üçün orada iqtisadiyyatın inkişaf etməsi və əhalinin gəlirlərinin müəyyən səviyyəyə çatması vacibdir. Eyni zamanda, insanlar, şirkətlər gündəlik yaşantılarında sığortaya ehtiyacı hiss etməlidirlər. Həqiqətən də, 2011-ci ilin sonunda "İcbari sığorta haqqında" qanunun qüvvəyə minməsi və sığorta xidməti ilə bağlı həm şirkətlər arasında, həm də sahibkarlar, fərdi şəxslər arasında aparılan təbliğat işləri nəticəsində 2012-ci ildə sığorta bazarında ciddi böyümə qeydə alınıb. Böyümə sayəsində sığorta haqlarının adambaşına düşən həcmi 27 manatdan 37 manata yüksəlib. Bildirək ki, 37 manatın özü də kifayət qədər kiçik məbləğdir. MDB ölkələrində Azərbaycan toplanan sığorta haqlarının adambaşına düşən hissəsinə görə Rusiya, Qazaxıstan, Ukrayna və Belarusdan sonra 5-ci yerdədir.

Hazırda bütün dünyada insanların qidalanması ilə birbaşa əlaqədar olan kənd təsərrüfatı üzrə sığortanın inkişafı prioritet təşkil edir. Belə ki, təbii amillər nəticəsində zərər çəkmiş (kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan) şəxslərə dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsi, onların banklara olan borclarının qaytarılması, yəni zəmanət məsələləri, bank kreditləşdirilməsində alternativ mexanizmlərin araşdırılaraq yerli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması ilə tətbiq edilməsi və s. bu kimi məsələlər əsas məqamlar kimi başa düşülür.

Mövcud elmi-təcrübi ədəbiyyatın və dünya təcrübəsinin təhlili göstərir ki, kənd təsərrüfatı, o cümlədən üzümçülüklə bağlı potensial riskləri aşağıdakı cədvəldəki kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

Risk qrupları	Risk amilləri	
Təbii-iqlim	Dolu, don vurma, daşqın, külək, quraqlıq, yangın, zəlzələlər, vulkan püskürmələri və s.	
Sanitar	Xəstəliklər və epidemiyalar	Nəzarətdə saxlanıla bilən
		Nəzarətdə saxlanıla bilməyən
Bazar	Yerli və beynəlxalq qiymətlərdəki fərqlər, keyfiyyət standartlarındakı dəyişikliklər	
Siyasi, hüquqi, sosial, iqtisadi	Müharibələr, maliyyə böhranları, institutional mexanizmlərin zəifliyi və s.	Nəzarətdə saxlanıla bilən
		Nəzarətdə saxlanıla bilməyən

Bəzi ədəbiyyatlarda (Hardaker et al. 1997; Boehlje and Trede 1977; Fleischer 1990) kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar riskləri aşağıdakı kimi də qruplaşdırırlar:

- istehsal riskləri;
- qiymət və ya bazar riskləri;
- institutional risklər;
- maliyyə riskləri;
- fərdi risklər (insan amili).

Yaxın keçmişdə bir çox ölkə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları bu risklərdən qorumaq və onları dəstəkləmək üçün onları birbaşa subsidiyalaşdırmaq və məhsulun qiymətinə dəstək kimi alətlərdən istifadəyə üstünlük verirdilər. Belə siyasət, bir çox hallarda izafi məhsul istehsalı və digər neqativ halların yaranmasına səbəb olurdu. Odur ki, bir çox ölkələrdə daha çox məhsul istehsalından çox, istehsalçıların normal mənfəət əldə etmələrini təmin etməyə yardım edəcək dəstək mexanizmlərinin tətbiqinə üstünlük verilməsinə başladılar. Bu fermerlərə əkdikləri sahənin miqyası və ya istehsal etdikləri məhsulun həcminə uyğun müəyyən səbəblərdən əldən verdikləri qazancı kompensasiya etməyi nəzərdə tutur. Bu zaman qiymət

bazarda formalaşdığından istehsal həcmi də bazar tələbinə uyğunlaşdırılır və bazar mexanizminə təhrifedici təsirlər olmur. Belə alətlərdən biri də kənd təsərrüfatı üzrə sığortanın həvəsləndirilməsi və dəstəklənməsidir. Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı nəzarətdə saxlanıla bilməyən risklərə daha çox qaldığından iqtisadiyyatın ən riskli sahələrindən hesab olunur və ona görə də kommersiya sığorta şirkətləri kənd təsərrüfatı üzrə sığortaya elə də həvəs göstərmirlər. Lakin, mütərəqqi dünya təcrübəsi göstərir ki, bu sahədə düşünülmüş dövlət dəstəyi mexanizminin yaradılması vəziyyəti köklü surətdə dəyişə bilər.

Müasir yanaşmalara görə kənd təsərrüfatı müəssisələrində sığortanın obyektləri aşağıdakılar ola bilər:

- kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsulları və çoxillik əkmələr;
- kənd təsərrüfatı heyvanları, ev quşları, dovşanlar, xəzli vəhşi heyvanlar, arı ailələri;
- kənd təsərrüfatı təyinatlı binalar, tikililər, qurğular, avadanlıqlar, maşınlar, nəqliyyat vasitələri və digər əmlak növləri;
- fermerlərin və ya kənd təsərrüfatı müəssisələrinin gəlirləri;
- kənd təsərrüfatı kreditləri.

Odur ki, bu sahə üzrə tətbiq edilən sığorta alətləri də çox istiqamətlidir. Bu sırada aşağıdakılar nümunə kimi göstərilə bilər:

- vahid risk sığortası. Bu sığorta müqaviləsi adətən bir, bəzən iki növ risk hadisəsini (daha çox dolu düşməsi riski, yaxud dolu düşməsi və yanğın riski) əhatə edir;
- birləşdirilmiş risk sığortası. Bu sığorta müqaviləsi iki və daha çox risk hadisəsini əhatə edir;
- məhsul sığortası. Təbii fəlakətlər nəticəsində məhsul istehsalının həcminə təsir edə biləcək əsas riskləri (məsələn, dolu, quraqlıq) sığortalayır;
- qiymət sığortası. Bu müqavilə məhsul istehsalının bir hissəsini qiymətlərin müəyyən edilmiş səviyyədən aşağı düşməsi riskinə qarşı sığortalayır;

- məhsul satışından daxil olmaların sığortası. Bu sığorta müqaviləsi hər hansı məhsul növü üzrə istehsal həcminin və ya qiymətin aşağı düşməsi halında gəlirlərin itirilməsi riskini sığortalayır;

- əmlakın sığortası. Kənd təsərrüfatı təyinatlı binalar, tikililər, qurğular, avadanlıqlar, maşınlar və nəqliyyat vasitələrinin, çoxillik əkmələrin, kənd təsərrüfatı heyvanları, ev quşları, dovşanlar, xəzdərili vəhşi heyvanlar, arı ailələri və digər əmlak növlərinin sığortasını nəzərdə tutur;

- fermer təsərrüfatının bütövlükdə sığortalanması. Hər hansı fermer təsərrüfatında istehsal olunan müxtəlif növ kənd təsərrüfatı məhsullarının bütövlükdə sığortalanmasını nəzərdə tutur;

- gəlir sığortası. Gəlir sığortası məhsul və qiymət risklərini, həmçinin istehsal xərclərini əhatə edir. Adətən, gəlir sığortası təkcə bir məhsul növü üzrə deyil, bütün ferma üzrə ümumi gəliri sığortalayır. Gəlir sığortası digər sığorta növlərinə (məsələn, məhsul sığortası, qiymət sığortası) nisbətən fermerlər üçün potensial olaraq, daha cəlbədidir, çünki o, fermerlərin maddi rifahına birbaşa olaraq, təsir edən itkiləri sığortalayır;

- indeksə əsaslanan sığorta. İndeksə əsaslanan sığorta məhsulları alternativ sığorta növü olmaqla burada ödənişlərin verilməsi ferma məhsullarının həcmi əsasında deyil, hökumət agentlikləri və ya digər təşkilatlar tərəfindən hesablanan indekslər əsasında həyata keçirilir;

- kreditlərin sığortalanması. Fermerlərin cəlb etdiyi kreditlər üzrə faiz və əsas borcun vaxtında qaytarılması ilə bağlı risklərin sığortalanmasını nəzərdə tutur.

Son zamanlar, inkişaf etmiş ölkələrin sığorta bazarlarında baş verən maliyyə və texnoloji dəyişikliklər kənd təsərrüfatı risklərinin, xüsusilə iqlimlə bağlı risklərin sığortalanmasında yeni effektiv metodların tətbiqinə imkan vermişdir. Belə ki, kənd təsərrüfatı istehsalı ilə bağlı risklərin iştirakçı tərəflər arasında bölüşdürülməsi mexanizmi kimi sığorta bazarlarında “Fəlakət istiqrazları”, “Əlverişsiz hava şəraitindən sığorta indeksi” və “Ərazi-məhsul indeksinə

əsaslanan müqavilələr” formasında maliyyə-sığorta alətləri tətbiq edilir. Eyni zamanda, peyk sistemi vasitəsilə havanın proqnozlaşdırılması, kosmik təsvirlərin çəkilməsi, “Erkən xəbərdarlıq sistemi” modelləri kimi texnoloji innovasiyalar aqrar sığorta mexanizminin inkişafına maneə olan bir sıra amillərin aradan qaldırılmasına kömək etmişdir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, kənd təsərrüfatının, o cümlədən üzümçülüüyün inkişaf etdirilməsi məqsədilə bu işlə məşğul olan fiziki və ya hüquqi şəxslərə dövlət tərəfindən müəyyən dəstək verilir. Bu dəstəyə, təbii fəlakət nəticəsində zərər çəkmiş kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara dəymiş zərərin əvəzinin dövlət tərəfindən ödənilməsi, onların banklara olan borclarının ödənilməsi və ya ödəmə vaxtının müəyyən müddətə uzadılması, bütün növ vergilərdən azad olunması və s. daxil edilir. Dünya təcrübəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan vətəndaşlara verilən dövlət dəstəyinin digər forması isə istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının müəyyən risklərdən icbari sığorta etdirilməsi, ödəniləcək sığorta haqqının müəyyən hissəsinin dövlət tərəfindən ödənilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin gəlir və xərclərinə və yaxud kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortası ilə məşğul olan sığorta təşkilatlarının bu növ üzrə zərərlərinə dövlətin ortaq olması və s. ibarətdir.

Aparılmış tədqiqatlar əsasında bu qənaətə gəlinmişdir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan vətəndaşlara onların məhsullarını sığorta etdirdikləri zaman dövlət dəstəyi ən əlverişli vasitədir. Belə ki, qeyd olunan formada dövlət dəstəyi təbii fəlakətlər nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan şəxslərə dəymiş zərərlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə xərclənən büdcə vəsaitinə qənaət etməklə yanaşı, aqrar sektorun, həmçinin bu sahə üzrə aparılan sığorta işinin inkişafına da öz müsbət təsirini göstərmiş olur.

Özəl sığorta şirkətlərinin kənd təsərrüfatı istehsalının sığortalanmasında maraqlı olmamaları dövlətin birbaşa və ya dolay vasitələrlə bu sahəyə müdaxiləsini zəruri edir. Məsələn, ABŞ, İspaniya,

Fransa və İtaliya kimi yüksək gəlirli ölkələrdə həyata keçirilən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının dövlət tərəfindən sığortalanması mexanizmi hökumətin aşağıdakı tədbirləri həyata keçirməsini nəzərdə tutur:

- sığorta ödənişlərində fermerlərə güzəştlərin edilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının sığorta müqaviləsindən irəli gələn risklərin qiymətləndirilməsi prosesi ilə əlaqədar, yüksək inzibati xərclərin bir hissəsinin ödənilməsi məqsədilə özəl sığorta şirkətlərinə subsidiyaların verilməsi;
- subsidiyalaşdırılan təkrar (yenidən) sığorta.

Bir sıra ölkələrdə (İspaniya, Türkiyə və s.) kənd təsərrüfatı, o cümlədən üzümçülük sahəsində sığortanın genişləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılması məqsədilə dövlətin dəstəyi və ya birbaşa iştirakı ilə kənd təsərrüfatı sığortası və ya zəmanət fondları yaradılır. Bu barədə dünya təcrübəsinə həsr olunmuş ikinci bölmədə daha ətraflı məlumat verilir.

Tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə üzümçülük və şarabçılıq kimi capital tutumlu istehsal sahələrində sığortanın əhəmiyyətli növlərindən biri də bu sahələrə verilən kreditlərin sığortalanması və ya onlara zəmanət verilməsi ola bilər. Bir çox ölkələrdə aqrar sahə üzrə kredit qoyuluşlarına görə risklərin azaldılması və beləliklə, bu sahəyə kredit ayrılmasının stimullaşdırılması məqsədilə “Kreditlərin sığortalanması fondu” və ya “Kreditlər üçün zəmanət fondu” kimi institutlar yaradılır. Bu institutların müxtəlif ölkələr üzrə təcrübəsi göstərir ki, onların fəaliyyətinin əsasını müxtəlif təsərrüfatçılıq subyektlərinin kənd təsərrüfatı məqsədilə aldıkları kreditləri ödəyəcəklərinə dair banklara zəmanətin verilməsi təşkil edir. Aydınır ki, ümumilikdə aqrar sektorda sığorta mexanizmlərinin inkişaf etmiş olması kənd təsərrüfatı kreditlərinin sığortalanması və ya ödəməsinə dair zəmanətin alınması imkanlarını da genişləndirir.

Kredit bazarlarında bəzi kredit növləri üzrə Ödəmə Təminatı Sığortası (Payment Protection Insurance, həmçinin Credit Protection Insurance və ya Loan Repayment Insurance) kimi fərqli müddət və şərtləri ehtiva edən müxtəlif mexanizmlər tətbiq olunur. Sığorta

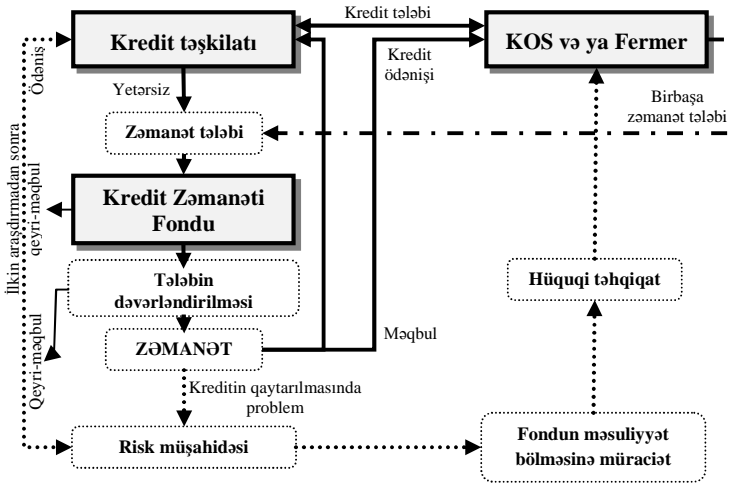
çərçivəsində müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq, müəyyən hallarda kredit borcları tamamilə və ya müqavilədə göstərilən müddət boyunca sığorta şirkəti tərəfindən ödənilir. Bundan əlavə həm ixrac, həm də daxili bazarlarda kreditə mal və xidmət satışlarının sığortalanması mexanizmi də geniş şəkildə tətbiq olunur ki, bu mexanizmdə sığorta şirkəti satıcı firmanın müəyyən müddəti əhatə edən kreditor borclarını sığortalayır.

Aqrar kreditlərə zəmanət mexanizmi ABŞ, Yaponiya, Fransa, Kanada, Almaniya, İtaliya, İspaniya kimi inkişaf etmiş ölkələrdə, həmçinin bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrdə fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kredit zəmanət mexanizminin yayımlaşdırılması məqsədilə son illərdə Dünya Bankı tərəfindən müxtəlif layihələr tətbiq edilir. Məsələn, bu çərçivədə 1997-1998-ci illərdə Dünya Bankının yardımı və Yapon Hökumətinin qrantı ilə Rusiya Federasiyasının Nijniy Novqorod Vilayəti üçün Kənd Təsərrüfatı Kreditlərinin Zəmanəti Sxemi hazırlanmışdır. Məqsəd kommersiya banklarından kredit alarkən təminatı (girov) az olan fermerlərə kömək etməkdən ibarət olmuşdur. Sxem akkreditasiya olunmuş kommersiya bankına dövlət təşkilatı olan - Kənd Təsərrüfatı Kreditləri Zəmanəti Fondu vasitəsilə kreditin 60%-i həcmində təminatın verilməsini nəzərdə tutur. Layihəyə əsasən sxem həm dövriyyə vəsaiti, həm də əsas vəsaitlər üçün ayrılan kreditlərə təminat verməlidir. Belə hesab olunur ki, təminatın verilməsi məsələsinə hər bir kredit üçün ayrı-ayrılıqda baxılmalıdır. Maliyyə modelinə əsasən, orta kredit həcmi 50 min ABŞ dolları ətrafında olmalı, kredit məbləğinin 3%-i həcmində illik təminat ödənişi fonda köçürülməlidir.

Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsinin təhlili bir çox ölkələrdə aqrar sektorun və Kiçik və Orta Sahibkarlığın (KOS) inkişafına vəsaitlərin yönəldilməsi məqsədilə kreditlər üçün zəmanət fondunun yaradıldığını göstərir. Xüsusilə, Avropada bu çərçivədə fəaliyyətlər son illərdə sürətlənmiş və müxtəlif ölkələrin kredit zəmanət qurumları 1992-ci ildə mənfəət güdməyən "Avropa Qarşılıqlı Zəmanət Assosiasiyası"nı (AECM) formalaşdırmışdır. Hər hansı bir maliyyə

qurumuna bağlı olmadan müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərən AECM, 18 ölkədə (Avstriya, Belçika, Çex, Estoniya, Fransa, Almaniya, Yunanıstan, Macarıstan, İtaliya, Latviya, Litva, Portuqaliya, Rumıniya, Slovakiya, Sloveniya, İspaniya İsveç və Türkiyə) 34 zəmanət təşkilatını təmsil edir.

Sxem 1.1: Zəmanətlə kreditin verilməsi mexanizmi

Nizamnaməsinə görə, zəmanətlərin rolunu artırmaq və şəffaflığı təmin etmək, KOS-ların maliyyə imkanlarının artırılmasına xidmət göstərən “Müştərək zəmanət”ləri bir investisiya aləti kimi inkişaf etdirmək, üzv qurumlar arasında informasiya şəbəkəsini gücləndirmək və s. kimi məqsədləri olan AECM-yə üzv zəmanət quruluşları 4 milyard avro sərmayələri ilə təqribən 40 milyard avroluq bir gücü təmsil edir.

Müvafiq tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq, bu qənaətə gəlmək olar ki, Kredit zəmanəti fondları aşağıdakı kimi bəzi ümumi cəhətlərə malikdirlər:

- kiçik və ya orta sahibkarlıq subyekti kredit üçün birbaşa banka müraciət edir. Əgər zəruri təminatı göstərməkdə çətinlik

yanarsa, ya müraciət etdiyi bank, ya da sahibkar birbaşa özü əlavə təminat üçün Zəmanət Fonduna müraciət edə bilər;

- əsas risk qiymətləndirilməsi krediti verən qurum tərəfindən aparılır. Çünki Zəmanət Fondu edilən müraciətə “Qeyri-məqbul” cavabı verdiyi təqdirdə belə bank risk qiymətləndirilməsinin nəticələrinə əsaslanaraq, kreditin ayrılması barədə müsbət qərar qəbul edə bilər;

- Zəmanət Fondu isə öz daxilində risk müşahidəsi bölməsi formalaşdırır. Riskləri minimuma endirmək və daha sağlam qərarların verilməsi məqsədilə adətən Fond sərmayəsinin formalaşdırılmasında özəl sektorun, xüsusilə bankların və sığorta şirkətlərinin iştirakı təmin edilir;

- Zəmanət Fondlarının adətən regional bölmələrinin yaradılmasına ehtiyac olmur. Çünki regionlarda sahibkarlarla münasibəti birbaşa banklar qurur;

- zərurət yarandığı təqdirdə ölkə səviyyəsində deyil, sadəcə bir və ya bir neçə regionu əhatə edən və ya konkret bir sahə üzrə ixtisaslaşmış Zəmanət Fondu da yaradıla bilər.

Fikrimizcə, yuxarıda qeyd olunanlar nəzərə alınaraq, Azərbaycanca tezliklə müvafiq fondun yaradılması və gələcəkdə bu fondun imkanlarının daha da genişləndirilməsi məqsədi ilə AECM-ə üzvlüyünün təmin olunması ölkədə kənd təsərrüfatı, o cümlədən üzümçülük və şərəbçilik sahəsində sığortanın inkişafı və kredit təminatının yaxşılaşmasına ciddi müsbət təsir göstərərdi. Belə ki, ən ciddi problemlərdən biri yenə kənd təsərrüfatı sektorunda sığortanın payının az olması ilə bağlıdır. Təkcə, 2011-ci ilin 10 ayında ümumi sığorta portfelində kənd təsərrüfatının payı 0,2%-dən də aşağıdır. Son illər dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortalanması ilə bağlı təşviqedicilə tədbirlərin görülməsinə baxmayaraq, bu sahədə hələ də ciddi dəyişiklik müşahidə olunmur. Cari ilin ilk 10 ayı ərzində kənd təsərrüfatı bitkiləri məhsullarının və heyvanların sığortası üzrə cəmi 515 min manat sığorta haqqı yığılıb və 180 min manat sığorta ödənişi edilib.

Halbuki, dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortalanması ilə bağlı təşviqedicə tədbirlər görülməkdədir. Xatırladaq ki, 2002-ci ildə “Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında” qanun qəbul olunub. Qanunun qəbul edilməsində əsas məqsəd kənd təsərrüfatı istehsalçılarının əmlakının təbii fəlakətdən sığortalanmasında dövlətin iştirakını təmin etməklə aqrar sahədə sığortanın inkişafını stimullaşdırmaqdır. Daha sonra, 2007-ci ildə Nazirlər Kabineti tərəfindən sığorta haqqının büdcə vəsaiti hesabına ödənilməsi haqqında qərar qəbul olunub. Həmin qərarla göstərilir ki, hər hansı bir sığorta hadisəsi (yanğın, dolu, sel, daşqın və s.) zamanı hesablanmış sığorta haqqının 50%-i dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına ödənilməlidir. Lakin bu sahədəki təşviqedicə tədbirlərə baxmayaraq, sığorta sistemi aqrar sahədə hələ də çox zəif inkişaf etməkdədir.

Hesablamalardan aydın olur ki, hazırda Azərbaycanda suvarılan torpaq sahələri 1 milyon 400 min hektar ərazini əhatə edir. Ölkə ərazisində 862 min aیلə təsərrüfatı olsa da, onların cüzi hissəsi öz təsərrüfat sahələrini sığortalayıb. Çünki fermer təsərrüfatlarının rəhbər kollektivləri arasında əvvəllər maariflənmə işinin aparılmaması və ya təbliğatın aşağı səviyyədə olması sözügedən təsərrüfat sahələrinin sığortalanma prosesinin tam başa çatdırılmasına maneələr törədir. Maddi imkansızlıq və vəsait çatışmazlığı da sığortalanmaya meyili azaldıb. Bundan başqa, əvvəllər yalnız buğda bitkisi becərilən sahələrin sığortalanması yönündə işlər görülürdü. Sonradan isə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən sözügedən prosesin kənd təsərrüfatı sahələrinin digər bölmələri üzrə, yəni arpa, kartof, soğan, tərəvəz, bostan məhsulları və digər bitkilər əkilən sahələrə də şamil edilməsi üçün müvafiq addımlar atıldı. Lakin hələ də istənilən nəticə yoxdur. Ekspertlər isə həm torpaqların sığortaya cəlb edilməsi sahəsində savadsızlığın hökm sürməsinin, həm də sığortaya marağın olmamasının məhsuldarlığa ciddi zərbə vurduğunu deyir. Onların fikrincə, elə bir mexanizm yaradılmalıdır ki, onun köməyi ilə bu qanunu fermerə tətbiq etmək mümkün olsun.

Üzümçülük sahəsində isə sığortanın vəziyyətinə dair məlumatlara əsasən, 50% büdcədən ödənilməklə 2010-cu ildə İsmayilli rayonunda (Nikitin kolxozu) 296 ha, 29053 manat, 2011-ci ildə İsmayilli rayonunda (Nikitin kolxozu) 24652 manat, Şamaxı rayonu 1 nəfər fiziki şəxs 2,5 ha, 525 manat, Qazax rayonu 1 nəfər fiziki şəxs 1 ha, 350 manat və 1 nəfər fiziki şəxs 3 ha, 1050 manat məbləğində kənd təsərrüfatı əmlakı sığortalanmışdır. 2012-ci ilin məlumatlarına əsasən İsmayilli rayonunda (Nikitin kolxozu) 296 ha, 21072 manat məbləğində kənd təsərrüfatı əmlakı sığortalanıb. Göründüyü kimi, sığorta müqavilələrinin sayı çox aşağı səviyyədədir və hələ ki, üzümçülüklə bağlı əmlakını sığortalayan olmamışdır.

Lizinq xidmətlərinin təşkilinin nəzəri-metodoloji əsaslarına gəlinə tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə üzümçülük və şərəbçilik kimi kapitaltutumlu istehsal sahələrində maliyyə təminatının yaxşılaşdırılmasında mütərəqqi lizinq alətlərindən istifadə mühüm vasitələrdən biri ola bilər.

Mövcud ədəbiyyatlarda lizinq özündə bank krediti, icarə, investisiya elementlərini cəmləşdirən münasibətlər kompleksi kimi xarakterizə olunur. Lizinq - lizinq verənlə lizinq alan arasında, əks-əksər hallarda, uzunmüddətli xarakter daşıyan maliyyə sazişidir. Lizinq müqaviləsinə görə lizinq verən lizinq alana lazım olan əmlakı satıcıdan mülkiyyət hüququ ilə əldə etməli və lizinq alanın müvəqqəti sahibliyinə və istifadəsinə verməlidir. Lizinq - sənaye avadanlıqlarının, maşınların, yeni texnologiyaların, istehsal təyinatlı bina və tikililərin istifadəsinin xüsusi sahibkarlıq fəaliyyəti formasıdır. Bundan başqa, lizinqə üçüncü şəxs üçün əmlak əldə edib, bu əmlakı ona uzunmüddətli icarəyə verən, əsas fondlara edilən qoyuluşları maliyyələşdirmənin xüsusi formasında vasitəçilik edən ixtisaslaşmış şirkət kimi də nəzərdən keçirmək olar. Beləliklə, lizinq şirkəti icarədarə kredit verir. Buna görə də, lizinqə bəzən "kredi-bay" (fransızcadan tərcümədə - kredit-icarə) deyirlər. Hüquqi nöqteyi-nəzərdən lizinq müqaviləsi investisiya qiymətlilərinin uzunmüddətli icarəsinin xüsusi növüdür.

Lizinq və icarə anlayışları arasında oxşar cəhətlər çoxdur. Lakin onlar eyni anlayışlar sayıla bilməzlər. Belə ki, icarə əmlakın başqa şəxsin (icarəçinin) müvəqqəti sahibliyinə və istifadəsinə verilməsidir. İcarə zamanı icarəçi əmlakdan istifadə etməklə yanaşı ondan bəhrə götürmək hüququna malikdir. İcarə münasibətləri ikitərəfli xarakter daşıyır. Lizinq - əmlakın başqa şəxsin (lizinq alanın) müvəqqəti sahibliyinə və istifadəsinə verilməsidir. Lizinq üçtərəfli münasibətdir, maşın və avadanlıqların uzunmüddətli icarəsi başa düşülür

Tarixi mənbələrə görə, lizinq ideyası qədim tarixə malikdir. Belə ki, bu mənbələrdə hələ eramızdan əvvəl qədim Şumerdə lizinqə oxşar əməliyyatların istifadə olunduğuna dair məlumatlara rast gəlinir (qədim Şumerin Ur adlı şəhərinə aid gildən hazırlanmış cədvəllər tapılmışdır və bu cədvəllərdə həmin dövrdə kənd təsərrüfatı alətlərinin, torpağın, su mənbələrinin, mal-qaranın və başqa heyvanların icarəyə verilməsi haqqında məlumatlar əks olunmuşdur).

İqtisadi leksikona lizinq (ingiliscə "lease" – icarəyə vermək) sözünün daxil olması Bell telefon şirkətinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Şirkət rəhbərliyi 1877-ci ildə öz telefonlarını satmaq əvəzinə, onları icarəyə vermək qərarına gəldi. Lakin əsas fəaliyyəti lizinq əməliyyatları olan ilk cəmiyyət 1952-ci ildə San-Fransisko şəhərində yaranmış "United States Leasing Corporation" olmuşdur. Beləliklə, Amerika Birləşmiş Ştatları yeni bir biznes növünün vətəni oldu. XX əsrin 60-cı illərinin ortalarında lizinq əməliyyatlarının dövryyəsi bu ölkədə 1 milyard ABŞ dolları, 80-ci illərin axırına isə 110 milyard ABŞ dollarını keçmişdir. Hazırda İEO-də təsərrüfat subyektləri tərəfindən istehsalın texniki təchizatının 30-40%-i lizinq yolu ilə həyata keçirilir.

Lizinq – ixtisaslaşmış lizinq şirkətinin, firmasının, bank şöbəsinin lizinqalan üçün əmlak olaraq, həmin əmlakın müəyyən müddətə icarəyə verilməsi ilə əlaqədar olaraq əsas vəsaitlərə investisiya qoyuluşunun maliyyələşdirilməsidir. Müddətindən asılı olaraq 3 növ icarə müqaviləsi mövcuddur:

- 1) qısamüddətli icarə (rentinq, ing.: renting) – 1 gündən 1 ilə qədər müddətə;
- 2) ortamüddətli icarə (hayrinq, ing.: hiring) – 1 ildən 3 ilə qədər müddətə;
- 3) uzunmüddətli icarə (lizinq, ing.: leasing) – 3 ildən 20 ilə qədər.

Lizinq əməliyyatlarının tətbiqi aşağıda göstərilən yollarla iqtisadi inkişafa kömək edir:

- lizinq istehsalatın müasirləşdirilməsi və kiçik sahibkarlığın inkişafı yolunu təklif edir;
- lizinq maliyyə bazarında rəqabətin artmasına xidmət edir;
- lizinq avadanlığın satış həcmlərinin artmasına xidmət edir;
- lizinq yerli və xarici mal verənlərə “yeni alıcı” mexanizmini təklif edir.

Hazırda lizinq ixtiyari istehsalın inkişafı üçün kapital qoyuluşlarının edilməsində əsas maliyyə mənbələrindən biri hesab olunur. Bu lizinqin üstün cəhətləri ilə şərtlənir. Onlardan əsasları kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- lizinq 100% maliyyələşmədir. Lizinqdən istifadə zamanı birdəfəlik şəxsi maliyyə xərcləri çəkmədən, kapital qoyuluşları etmədən və borc, xüsusilə bank krediti almadan istehsal genişləndirilə, mənəvi aşınmış avadanlıqları müntəzəm olaraq yeniləşdirilə və avadanlıqlara qulluq həyata keçirilə bilər;

- Lizinq üzrə maliyyələşdirmə bank kreditlərindən daha uzunmüddətlidir. Belə ki, əksər hallarda, Azərbaycan banklarında 18 aydan artıq olan müddət üçün kredit verilmir, lakin lizinq üzrə kreditlərin verilməsində ən azı üç illik müddət nəzərdə tutulur;

- maliyyə lizinqi, sürətli amortizasiya hesabına, kredit alana onun öz vergi borcları yükünü yüngülləşdirməyə imkan verir;

- lizinq üzrə öhdəliklər maliyyə-kredit təşkilatlarından yeni kreditlərin alınmasının qarşısını almır;

- qərar qəbulu sistemi çevikdir. Müqavilənin imzalanması zamanı müştərini narahat edən bütün nüanslar nəzərə alınır.

Bank kreditinin tərtib edilməsi zamanı bu praktiki olaraq mümkün deyil;

- lizinq alanın likvid vəsaitlərinin məhdudlaşdırılması probleminin kəskinliyi nisbətən azalır, avadanlıqlarının alınması üçün xərclər lizinq müqaviləsinin qüvvədə olacağı bütün dövr ərzində bərabər bölüşdürülür;

- müəssisənin balansında şəxsi və borc kapitalının optimal nisbəti (proporsiyası) müəyyən edilir və saxlanılır, belə ki, yeni əlavə borc vəsaitləri cəlb edilmir;

- lizinq əməliyyatlarına tətbiq edilən vergi güzəştləri (məsələn, lizinq obyektinin ƏDV-dən azad olması) və başqa investisiya üstünlükləri lizinqin bank faizindən aşağı olmasına səbəb olur ki, bu da lizinqi bankçılıqdan üstün edir;

- lizinq əsas kapitalı təzələməklə istehsalın müəyyən sahələrində bazar konyunkturunun cari dəyişməsinə operativ reaksiya vermək imkanı yaradır. Operativ lizinqin burada rolu böyükdür. Bu zaman avadanlığın alınmasına sərf olunmayan xərclər vəsait şəklində dövriyyə kapitalının artırılmasına, cari xərclərin ödənilməsinə və marketinqə yönəldilə bilər;

- qiymətqoymanın adekvatlığı təmin edilir, belə ki, lizinq şirkətlərinin sənaye avadanlıqlarını tədarükçü firmalardan optimal qiymətlər üzrə alması elə tədarükçü firmaların özləri üçün də maraqlıdır;

- Beynəlxalq Valyuta Fondunun qaydalarına görə icarə müqavilələrindən irəli gələn məcmu ödəniş öhdəlikləri ölkənin məcmu xarici borcları göstəricisinə daxil edilmir. Buna əsasən lizinqdən istifadə ölkənin xarici ödəniş mövqeyini və ödəniş balansını pozmur;

- lizinq makrosəviyyədə də ölkə iqtisadiyatına dolayı yolla müsbət təsir göstərir, belə ki, ölkədə əmtəə və xidmət istehsalı genişlənir, ixrac potensialı artır, yeni iş yerləri açılmaqla işsizliyin səviyyəsi və büdcədən maliyyə investisiyasına ayrılan vəsaitin miqdarı azalır;

- lizinq maliyyələşdirmənin əlavə resursudur (vasitəsi) ki, bu da banklar və onların qız lizinq təşkilatları (müəssisələri) üçün müntəzəm fəaliyyət sahələrinin fəallaşdırılması və diversifikasiyası üçün çox vacibdir;

- lizinq maliyyələşdirilməsində girov təminatı tələb olunmadığından uzunmüddətli bank ssudalarından daha az risklərlə bağlıdır;

- avadanlıq istehsalçıları ilə daha sıx əlaqələr lizinq verənlər üçün işgüzar tərəfdaşlıq üçün yeni imkanlar yaradır;

- lizinq yolu ilə ölkəyə gətirilən yeni texnika və texnologiya yerli sahibkarlar üçün həm də yeni ideyadır. Yerli sahibkarlar həmin tip məhsulların nümunəsinə əsasən ya onun elə özü-nün, ya da alternativinin istehsalını həyata keçirə bilirlər;

- lizinq bankçılıq və sığorta ilə sıx bağlı olan fəaliyyət növüdür. Lizinq xidmətləri icarə və bank kreditləşməsi ilə bağlıdır. Elə Azərbaycanda bugün lizinq şirkətlərinin təsisçilərinin əksəriyyəti banklardır.

- ümumiyyətlə, bankçılıqdan fərqli olaraq, lizinq birbaşa sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılmasına hesablanıb.

Lizinqin üstünlükləri ilə yanaşı, aşağıdakı kimi çatışmazlıqları da qeyd olunur:

- maliyyə lizinqində avadanlıq sıradan çıxanda ödənişlər avadanlığın vəziyyətindən asılı olmayaraq müqavilə müddəti bitənə kimi dəyişmir;

- operativ lizinqdə köhnəlmiş avadanlığın riski lizinq verənin üzərinə düşür, o da lizinq alandan böyük ödəniş alır;

- lizinq müqaviləsinin obyektinə iri və nadir obyektdirsə, satış şərtlərinin müxtəlifliyi ilə əlaqədar olaraq müqavilənin bağlanması çox vaxt və vəsait tələb edir;

- inflyasiya nəticəsində lizinq ödəmələrinin artması ilə bağlı itkilər çoxalır.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, inflyasiya səviyyəsi yüksək olanda, vergi qanunvericiliyi tez-tez dəyişdikdə, lizinq əməliyyatlarını tənzimləyən hüquqi mexanizmlərdə qeyri-müəy-

yönliliklər və boşluqlar olanda lizinq əməliyyatlarının həyata keçirilməsi riskli olur.

Lizinq əməliyyatlarının dəqiq müəyyənləşdirilməsinin böyük praktiki əhəmiyyəti var, belə ki, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş sənədləşdirmə qaydalarına riayət olunmazsa, müqavilənin hər iki iştirakçısı maliyyə itkilərinə məruz qalar.

Lizinq müqaviləsinin əsasını aşağıdakılar təşkil edirlər:

- müqavilənin obyektı;
- müqavilənin subyektləri (lizinq müqaviləsinin tərəfləri);
- lizinq müqaviləsinin müddəti;
- lizinq ödənişləri;
- lizinq üzrə təklif olunan xidmətlər.

Lizinq müqaviləsinin birbaşa iştirakçılarna aiddir:

- lizinq firmaları və ya şirkətləri (lizinq verənlər və icarəçilər);

- istehsal (sənaye və kənd təsərrüfatı), ticarət və nəqliyyat müəssisə və işçiləri (lizinqalan və icarədarlar);

- müqavilə obyektinin tədarükçüsü – istehsal (sənaye) və ticarət şirkətləri.

Lizinq Sövdələşmələrinin dolayı iştirakçıları aşağıdakılar sayılırlar:

- lizinqverəni kreditləşdirən və müqavilənin zamini rolunda çıxış edən kommersiya və investisiya bankları;

- sığorta şirkətləri;

- broker və digər vasitəçi şirkətlər.

Lizinqin bir investisiya mexanizmi kimi inkişafı nəticəsində banklar və sığorta şirkətləri də lizinq münasibətlərinə qatılırlar.

Bankların lizinq xidmətləri bazarına daxil olmaları 2 amillə bağlıdır:

1) lizinq kapital tutumlu biznes növüdür, banklar isə pul resurslarının əsas sahibləri sayılırlar;

2) lizinq xidmətləri öz iqtisadi təbiətlərinə görə bank kreditləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır və axırıncının özünəməxsus alternatividir.

Maliyyə bazarlarında olan rəqabət, bankları bu əməliyyatları genişləndirməyə sövq edir ki, bu da bankla lizinq əməliyyatları həyata keçirən şirkətlər arasında birinci yerə çıxmışdır. Bununla bərabər banklar müstəqil lizinq şirkətlərini, kredit vermə yolu ilə idarə edə bilər. Lizinq cəmiyyətlərinə kredit təqdim etməklə, onlar lizinq alanları əmlak krediti formasında maliyyələşdirirlər.

Lizinq əməliyyatlarını həyata keçirən digər kateqoriya şirkətlər sənaye və tikinti şirkətləridirlər. Onlar icarəyə öz istehsal etdikləri əmtəələri verirlər.

Lizinq əməliyyatları sistemində ən çətin məqam lizinq verənə çatacaq lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinin müəyyən olunmasıdır. Qısamüddətli və ortamüddətli lizinq zamanı icarə ödənişlərinin məbləği icarəyə götürülən əmlakın bazar konyunkturası ilə müəyyən olunur. Uzunmüddətli lizinq zamanı lizinq ödənişlərinin hesablanması özündə lizinq müqaviləsi obyektinin dəyərini və müqavilənin müddətini ehtiva edən hesablanma metodikası əsasında həyata keçirilir. Lizinq və kredit arasında mövcud olan oxşarlıqlara baxmayaraq lizinq şərtlərinin hazırlanması və sənədləşdirilməsi daha çətin iş olub, xüsusi hazırlıq tələb edir. İstənilən lizinq ödənişinə daxildir:

- amortizasiya;
- müqavilənin lizinqverən tərəfindən həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan resursların ödənişi;
- lizinq marjası – bura lizinqverənin göstərdiyi xidmətlərə görə əldə etdiyi gəlir daxildir (1-3%);
- riskin məbləği – bu məbləğ lizinqverənin aid olduğu müxtəlif risklərin səviyyəsindən asılıdır.

Resursların qiyməti, lizinq marjası və risk məbləği birlikdə lizinq faizini təşkil edirlər. Lizinq müqaviləsi aşağıdakı 11 mərhələdən ibarət olan bir mürəkkəb prosesdir:

1) lizinq müraciəti – potensial lizinq alan onu maraqlandıran obyektin geniş təsvirini verməklə lizinq müraciətinin formasını doldurur;

2) müraciətə baxılması – müraciətə lizinq şirkəti tərəfindən baxılır;

3) müraciətin təsdiqlənməsi – müraciət lizinq şirkətinin kredit komitəsi tərəfindən təsdiq edilir;

4) lizinq müqaviləsinin bağlanması – lizinq alanın müraciəti təsdiq edildikdən sonra lizinq verən və lizinq alan arasında lizinq müqaviləsi bağlanır;

5) alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması - lizinq verən və satıcı arasında alqı-satqı müqaviləsi bağlanır;

6) lizinq obyektinin əldə edilməsi – lizinq verən lizinq obyektini lizinq alanın müvəqqəti sahibliyinə və istifadəsinə vermək üçün onu mülkiyyət hüququ ilə əldə edir;

7) sığorta – lizinq müqaviləsi ilə ayrı qayda nəzərdə tutulmadıqda satıcı lizinq obyektini sığortalamalıdır;

8) lizinq obyektinin lizinq alana verilməsi - lizinq verən və lizinq alan lizinq obyektinin lizinq alana verilməsini təsdiq edən qəbul protokolunu imzalayırlar;

9) lizinq ödənişləri – lizinq alan lizinq obyektindən istifadəyə görə mütəmadi olaraq lizinq ödənişlərini həyata keçirir;

10) monitorinq maliyyə nəzarəti – lizinq verən lizinq obyektinin vəziyyətini və lizinq alanın maliyyə vəziyyətini lizinq müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş qaydada yoxlayır;

11) mülkiyyət hüququnun lizinq alana keçməsi – lizinq müqaviləsi ilə nəzərdə tutulmuş hallarda lizinq obyektini lizinq alanın mülkiyyətinə keçə, yaxud lizinq alan lizinq obyektini satın ala bilər.

Ümumiyyətlə, lizinqin ən geniş istifadə edilən aşağıdakı növləri vardır:

Operativ lizinq (operating leases). Lizinqin bu növündə, maliyyə lizinqi ilə müqayisədə müqavilə müddəti daha qısa müddətli, lizinq ödənişləri isə daha yüksək olur. Bu lizinq növündə lizinq şirkəti avadanlığın bütün cari və əsaslı təmir xərclərini özü çəkir və bu xərclər lizinq ödənişlərinə əlavə edilir. Operativ lizinqdə müqavilə sonunda avadanlığın mülkiyyəti lizinq şirkətində qalır. Operativ lizinqdə avadanlıq lizinq şirkəti tərəfindən müştərinin (lizinqalanın) əvvəlcədən razılığı olmadan alınır və bununla bağlı bütün riskləri lizinq şirkəti öz üzərinə götürür.

Maliyyə lizinqi lizinqin ən geniş yayılan formasıdır. Maliyyə lizinqində avadanlığın uzunmüddətli icarəyə verilməsi və müqavilə müddəti sonunda bu avadanlığın müqavilədə əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş simvolik bir dəyərlə lizinqalana satılması nəzərdə tutulur. Bu lizinq növündə lizinq müqavilələrinin müddəti adətən avadanlıqların amortizasiya müddətləri ilə eyni olur.

Sublizinqdə lizinqə götürülən avadanlıq lizinq şirkətinin (lizinqverənin) razılığı ilə lizinqalan tərəfindən digər müəssisələrə yenidən lizinqə verilə bilər. Bu zaman sublizinq müqaviləsinin müddəti əsas lizinq müqaviləsinin müddətindən çox ola bilməz. Sublizinq müqavilələrinin şərtləri də hər cəhətdən maliyyə lizinqi müqavilələrinin şərtlərinə bənzəyir.

Hazırda lizinq kənd təsərrüfatında da geniş yayılmışdır. Bir çox ölkələrdə Aqrolizinq şirkətləri fəaliyyət göstərir.

Müasir dövr üçün beynəlxalq lizinq institutlarının yaradılması xarakterikdir. Avropa Lizinq Cəmiyyətləri Birliyi (qərarqahı Brüsseldə yerləşir) 17 Avropa ölkəsinin cəmiyyət və birliklərini əhatə edir.

Bir sıra ölkələrdə dövlət orqanları lizinqi kiçik biznesin dəstəklənməsi üçün istifadə edirlər. Məsələn, Yaponiyada kiçik müəssisələrə lizinq xidmətlərini təklif edən orqanlar sistemi yaradılıb. Xüsusilə də, 1966-cı ildə təsis edilmiş lizinq təchizatı sistemində kreditor rolunda milli və prefektura hökumətləri çıxış edirlər.

Azərbaycanda da lizinq xidmətləri bazarı getdikcə inkişaf edir. Hazırda Azərbaycan lizinq xidmətləri bazarında Qafqaz lizinq, AG lizinq, Azərlizinq, Azərlizinq İLŞ, Günay-Lizinq, Unilizinq, Atalizinq, Muğanlizinq kimi şirkətlər fəaliyyət göstərir.

Hazırda ölkədə bu istiqamətdə aparılan siyasətin əsas məqsədi lizinq xidmətləri bazarının inkişafı, kiçik və orta sahibkarlığın maliyyələşdirmə vasitəsi kimi lizinqdən geniş istifadə edilməsinin həvəsləndirilməsi, həmçinin Azərbaycanın lizinq sektoruna xarici və daxili investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli mühit yaradılmasından ibarətdir.

Tədqiqatlardan və aşağıdakı cədvəldən görüldüyü kimi bu sahədə Avropa və Rusiyadakı mövcud vəziyyətlə müqayisə

etdikdə bir çox çatışmazlıqların aradan qaldırılması və çevik mexanizmlərin tətbiq edilməsi zərurəti meydana çıxır.

Dünyadakı meyllər	Rusiyadakı vəziyyət	Azərbaycandakı vəziyyət
İştirakçıların sayı azalır	İştirakçıların sayı azalır	Bazarın regionlarda da formalaşması məsləhətdir
Qlobal və regional ekspansiya gedir	Kompaniyalar filial şəbəkəsini aktiv inkişaf etdirir	Daha çox proseslər paytaxtda baş verir deyə bazar paytaxta konsentrasiya olunur
Marja azalıb	Anoloji olaraq marja azalır	Şirkətlərdən asılı olaraq dəyişkəndir
Bazel III standartlarına yaxınlaşıb	Bazel II və riskin keyfiyyətli qiymətləndirilməsinə keçib	Risklərin qiymətləndirilməsi sistemi praktiki olaraq yoxdur
Operativ lizinqin aktiv hərəkəti: -inkişaf etmiş bazarlarda 33% -inkişafda olan bazarlarda 5%	Operativ lizinqin aktivliyi daha çox dəmir yolu və aviasiyada artırır	Operativ lizinq inkişaf etməyib və bunun üçün müvafiq baza yaratmaq lazımdır
Büdcə disbalanslığına nəzərə çarpacaq dərəcədə təsir vardır	Kompaniyaların bəzilərində ağır maliyyə böhranı olur	Sistemli problemlər elə lizinq bazarının özünün zəif inkişafına təsir edir
Vergidə və qanunda qeyri-müəyyənlik	“Əsassız varlanma” səbəbindən sürətləndirilmiş amortizasiyanın və digər imtiyazların ləğvi təhlükəsi	Güzlü imtiyazlar yoxdur və lizinq haqqında qanun aktiv deyil
BMHS-nin (IFRS) yeni standartları ilə qeyri-müəyyənlik	Köhnə standartlar və BMHS-nə keçidin gözlənilməsi	BMHS yoxdur

Mənbə: Эксперт РА

Doğrudur ölkəmizdə ümumilikdə və ayrıca olaraq kənd təsərrüfatında sığorta və lizinq xidmətlərinin hüquqi əsaslarının mövcudluğu bu istiqamətdə müəyyən tənzimlənmə mexanizmlərinə şərait yaradır, lakin konkret olaraq üzümçülük və şərabçılıq sahəsində bu cür mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinə mühüm zərurət mövcuddur. Belə ki, aşağıda sadalanan məsələlər xüsusilə aktualdır:

- ənənəvi üzümçülük rayonlarında fermer və sahibkarlarda vəsait çatışmamazlığı və sahənin özünün xüsusiyyətlərinə görə risk şəraitinin (hava şəraiti, torpaq və iqlim) olması;
- məhsuldarlığın yüksəldilməsində mühüm rol oynayan aqro-texniki qulluq üçün zəruri olan texnologiyaya tələbin artması;
- fermerlərin güzəştli kredit mexanizmlərində girov problemləri ilə üzləşməsi;
- üzümçülük və şərabçılıq sahəsində sığorta və lizinq xidmətləri üçün konkret mexanizmlərin olmaması nəticəsində iri layihələrin həyata keçirilməməsi;
- ənənəvi üzümçülük rayonlarında fermer və sahibkarların sığorta və lizinq xidmətləri ilə bağlı maarifəndirmə tədbirləri və s.

Bütün bunlara baxmayaraq Lizinq münasibətlərinin inkişafına kömək və lizinq şirkətlərinin əlaqələrinin gücləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Lizinq Şirkətləri Assosiasiyası yaradılmışdır. Assosiasiya 27 oktyabr, 2004-cü ildə BMK-nın (IFC) dəstəyi ilə “Ataleasing”, “Unileasing”, “Muganleasing” şirkətləri tərəfindən yaradılmışdır. ALŞA-nın tərkibinə aşağıdakı lizinq şirkətləri daxildir: Joint Lizinq, Unilizinq, Ansar Lizinq, Turan Lizinq, Standard Lizinq, AG Lizinq, Ata Lizinq, Dəmir Bank, Qafqaz Lizinq, ASB Bank, Nikoil Lizinq (son iki şirkət müşahidəçi qismində çıxış edir).

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatında kənd təsərrüfatı istehsalçılarının texnika ilə təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə “Aqrolizinq” ASC yaradılmışdır. Təşkilat müxtəlif təyinatlı texnikaları lizinq yolu ilə istehsalçılara verir. “Aqrolizinq” ASC tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına göstərilən lizinq xidmətləri aşağıdakılardır:

- kənd təsərrüfatında istifadə edilən texnikaların güzəştli qaydada verilməsi;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və saxlanması üzrə texnoloji avadanlıqların quraşdırılması və güzəştli qaydada verilməsi;

- damazlıq cins heyvanların güzəştli qaydada verilməsi.

Dövlət tərəfindən Aqrolizinqə imtiyazların verilməsi kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına səbəb olmuşdur. Belə ki, ayrılmış və təkrar istifadə olunan vəsait hesabına 2005-2012-ci illər ərzində müxtəlif markalı 1033 ədəd taxıl biçən kombayn, 4252 ədəd traktor, 164 ədəd ekskavator, 8960 ədəd traktora qoşulan kənd təsərrüfatı texnikaları (kotanlar, kultivatorlar, ot biçən texnika, ot və külək presləyən, malalar, taxıl səpən, gübrə səpən, çiləyicilər, traktor qoşquları və s.), 9 dəst süd zavodu avadanlıqları, 23 dəst soyuducu kameraları, 8 dəst qarışıq yem istehsalı zavodu avadanlıqları, kənd təsərrüfatı texnikalarına lazım olan ehtiyat hissələri, dəzgahlar alınmışdır. Nəticədə, kənd təsərrüfatı müəssisələrində əsas istehsal fondlarının strukturunda maşın və avadanlıqların payı 2003-cü ildə 10,2% olduğu halda 2011-ci ildə bu göstərici artaraq 17,2% olmuşdur. Buna görə də digər lizinq şirkətlərinin də bu istiqamətdə fəaliyyətinin artırılması məqsədə müvafiqdir. Eyni zamanda “Aqrolizinq” ASC tərəfindən üzümçülük sahəsində çalışan istehsalçılara müxtəlif markalı 334 ədəd traktor, 43 ədəd bağarası becərən mexaniki və hidravlik frezlər, 310 ədəd ventilyatorlu çiləyicilər (müxtəlif həcmli qoşulan və asılan texnikalar) lizinq yolu ilə verilmişdir.

Bu isə üzüm sahələri ilə müqayisədə hələ ki, xeyli azdır. Bu sahədə işləri gücləndirmək üçün beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq lizinq sisteminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiklərimizi cəmləşdirsək ölkəmizdə kənd təsərrüfatı, o cümlədən üzümçülük və şarabçılıq sahəsində sığorta və lizinq xidmətlərinin təşkili sahəsində mövcud vəziyyəti güclü, zəif, imkanlar və təhlükə xüsusiyyətləri baxımdan qiymətləndirmək mümkündür. Aşağıdakı cədvələ nəzər saldıqda görürük ki, əsas zəif cəhət kimi şarabçılığın bu istiqamətdə stimullaşdırılmasını

nəzərdə tutan mexanizmlərin olmaması, maariflənmə səviyyəsinin aşağı olması, sığorta və lizinq xidmətlərinin üzümçülük və şərəbçiliklə məşğul olan sahibkarların xərclərinə təsir etməsi xüsusi olaraq qeyd edilməlidir.

Üzümçülük və şərəbçilik sahəsində sığorta və lizinq xidmətlərinin hüquqi əsasları üzrə SWOT təhlili

<i>Güclü</i>	<i>Zəif</i>
<ul style="list-style-type: none"> ▪ müvafiq sahə üzrə qəbul edilmiş hüquqi-normativ aktlarla tənzimlənmə vəzifələrinin müvafiq qurumlar arasında dəqiq şəkildə bölüşdürülməsi; ▪ üzümçülük və şərəbçilik haqqında qanunvericilikdə sahənin inkişafı ilə bağlı istiqamətlərin və vəzifələrin müəyyən olunması; ▪ “2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüüyün inkişafına dair Dövlət Proqram”ının təsdiq edilməsi və proqramda qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, o cümlədən sığorta və lizinq xidmətləri ilə bağlı dünya təcrübəsinin tətbiqi vəzifələrinin müəyyən olunması; ▪ aqrar sahədə lizinq xidmətləri üzrə dövlət dəstək mexanizmlərinin hüquqi və institutional bazasının mövcud olması; ▪ Kənd təsərrüfatı sahəsində sığortaya dövlət dəstəyi istiqamətində qanunvericiliyin olması və s. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ üzümçülük sahəsində lizinq xidmətləri üçün xüsusi olaraq güzəştli mexanizmlərin (sahənin özünün mürəkkəb aqrotexniki qaydalarını nəzərə alaraq) müəyyən olunmaması; ▪ hazırda kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması qanunvericiliyi çərçivəsində üzümçülük sahəsində sığorta xidmətinə dövlət dəstəyi olsa da, şərəbçiliyin bu istiqamətdə stimullaşdırılmasını nəzərdə tutan mexanizmlərin olmaması; ▪ ənənəvi üzümçülük rayonlarında kənd təsərrüfatında sığorta xidmətləri ilə bağlı qanunvericilik bərasində maariflənmə səviyyəsinin aşağı olması və s.
<i>İmkanlar</i>	<i>Təhlükə</i>
<ul style="list-style-type: none"> ▪ müvafiq sahələrin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi üçün maliyyə mənbəyinin mövcud olması (kənd təsərrüfatı istiqamətində maliyyə yardımlarının ilbəl artması); 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ şərəbçilik sahəsi üçün sığorta və lizinq xidmətləri ilə bağlı dövlət dəstəyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməməsi; ▪ son dövrlərdə artan ekoloji risklər;

<ul style="list-style-type: none"> ▪ üzümçülük və şərəbçilik sahəsində beynəlxalq təcrübədən götürülmüş sığorta və lizinq xidmətləri təcrübəsinin tətbiqinə şəraitin olması (Dövlət Proqramı üzrə müəyyən olunmuş tədbirlər); ▪ yaxın ölkələrdə (Türkiyə, Moldova və Gürcüstan) üzümçülük və şərəbçilik sahəsində sığorta və lizinq xidmətlərinə dövlət dəstəyi mexanizmlərinin mövcud olması və s. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ fermerlərin üzümçülük sahəsinə xas olan aqrotexniki qulluğun bütün mərhələlərini yerinə yetirməməsi; ▪ sığorta və lizinq xidmətlərinin üzümçülük və şərəbçiliklə məşğul olan sahibkarların xərclərinə təsir etməsi; ▪ kredit qaydalarının sərtləşməsi (kreditlərin qaytarılmasında yaranan çətinlik səbəbilə və s.); ▪ müvafiq sahədə beynəlxalq rəqabətin kəskinləşməsi və s.
---	---

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatında, o cümlədən üzümçülük və şərəbçilik sahəsində sığorta və lizinq mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə, qabaqcıl dünya təcrübəsinə istinad edilməklə, müvafiq istiqamətlərdə tədbirlər görülməsi faydalı olardı. Belə ki, sığorta və lizinq mexanizmlərinin inkişafı bu sahənin maliyyələşmə imkanlarını genişləndirəcəyi kimi, kreditlər üçün daha asan şəkildə zəmanətlərin təmin edilməsinə də yol açacaqdır. Çünki sığorta mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi aqrar sektorda risklərin sığortalanması mənasına gəlir. Nəticədə, həm bank sektorunun, həm də özəl sığorta şirkətlərinin portfelində aqrar sahənin xüsusi çəkisi yüksələcəkdir.

Araşdırmanın nəticələrinə əsaslanaraq üzümçülük və şərəbçilik sahəsində sığorta və lizinq xidmətlərinin inkişafı üzrə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi tövsiyyə olunur:

- üzümçülük və şərəbçilik sahəsində mövcud olan hüquqi-normativ aktlarda sığorta və lizinq xidmətləri və bu xidmətlərə dövlət dəstəyi ilə bağlı müddəaların konkretləşdirilməsi;

- üzümçülük və şərəbçilik sahəsində mövcud olan hüquqi-normativ aktlarda sahənin inkişafı ilə bağlı tədbirlər üzrə müvafiq dövlət qurumları arasında səlahiyyətlərin dəqiqləşdirilməsi və onların işinin əlaqələndirilməsinin gücləndirilməsi;

- qanunvericilik üzrə xırda pay torpaq sahiblərinin birləşməsinin stimullaşdırılması məqsədilə kooperativlər üçün sığorta

və lizinq xidmətlərinə dövlət dəstəyi sahəsində xüsusi güzəşt-
lərin nəzərə alınması;

- üzümçülük və şərabçılıq sahəsində sığorta xidmətləri ilə
bağlı institutional sistemin gücləndirilməsi.

Ümumilikdə, kənd təsərrüfatında, o cümlədən üzümçülük-
də risklərin yüksəkliyini nəzərə alaraq, hökumətin təşəbbüsü ilə
ölkədə Kənd Təsərrüfatı Sığortası Fondunun (bundan sonra
Fond) yaradılmasına ehtiyac var. Bu zaman müvafiq istiqamətdə
digər ölkələrin (İspaniya, Türkiyə və s.) uğurlu təcrübələrinə
istinad edilə bilər.

Bununla yanaşı, Kənd Təsərrüfatı Kreditlərinin Zəmanəti
Fondunun yaradılması da məqsədəuyğun olardı.

Qeyd edək ki, bu məqsədlə Azərbaycanda ayrıca qanunun
qəbul edilməsi zərurəti yoxdur. Bu istiqamətdə, 4 iyun 1999-cu
il tarixli “Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında” Azər-
baycan Respublikası Qanununun “Kiçik sahibkarlığa dövlət maliyyə
yardımı” adlanan 8-ci maddəsinin 2-ci bəndinə istinad edilə
bilir. Həmin bənddə göstərilir ki, “Kiçik sahibkarlığa dövlət
maliyyə yardımı məqsədli proqramlar çərçivəsində güzəştli kre-
ditlər, subsidiyalar, kompensasiyalar, qrantlar, kreditlərə təmi-
natlar verilməsi, lizinqin təşkili, sahibkarlara xidmət göstərən
maliyyə-kredit qurumlarına stimullaşdırıcı tədbirlərin tətbiqi
formasında həyata keçirilir”.

“Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında” Azərbaycan
Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə 4 avqust 1999-cu
il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə isə
Nazirlər Kabinetinə tapşırılmışdır ki, “Kiçik sahibkarlıq subyektlə-
rinin maliyyə qaynaqlarından istifadə imkanlarını genişləndirmək
məqsədilə kredit təminatı fonduna dair təkliflərini hazırlayıb
Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin”.

Son nəticədə ölkədə kiçik sahibkarlığın güzəştli kreditlərlə
təminatı mexanizmi formalaşdırılmışdır. Bu sistemin tətbiqi
əhəmiyyətli olsa da, bəhs edilən Qanunda “Kreditlərə təminat
verilməsi” ilə bağlı öz əksini tapan müddəa hələ ki həyata

keçirilməmişdir.

Bütün bunlar nəzərə alınaraq, yuxarıdakı Qanuna istinad etməklə növbəti Prezident fərmanı ilə ölkədə Kənd Təsərrüfatı Sığortası Fondunun (və Kənd Təsərrüfatı Kreditlərinin Zəmanəti (və ya Təminatı) Fondunun) yaradılması mümkün olardı.

Kənd Təsərrüfatı Sığortası Fondunun fəaliyyət istiqamətlərinə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- bağlanmış sığorta müqavilələrinin ucotunun aparılması;
- sığortalılar tərəfindən ödəniləcək sığorta haqlarının vaxtında ödənilməsinə nəzarət edilməsi;
- qəbul edilmiş risklərin daxili və ya xarici təkrar sığortacılarla təkrar sığortaya verilməsi və bu məqsədlə müvafiq danışıqların aparılması;
- baş vermiş sığorta hadisəsi nəticəsində dəymiş zərər məbləğinin vaxtında müəyyən edilməsi və bununla bağlı müvafiq işlərin aparılması;
- qəbul olunmuş qərarların vaxtında icra edilməsi;
- bu növ sığortanın aparılması işi üzrə statistikanın aparılması;
- fonda daxil olmuş vəsaitlərin qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada investisiya edilməsinin təşkili;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan vətəndaşları məlumatlandırmaq məqsədilə əhali arasında reklam və təbliğat işlərini aparılması və s.

Fondun sərmayəçiləri əməkdaşlıq əsasında formalaşdırıla bilər. Fondun sərmayəçiləri arasında özəl sektorun və beynəlxalq fondların da dövlətlə birgə yer almasına nail olunması məqsəduyğun hesab olunur. Xüsusilə bankların bu sistemdə iştirakı risklərin düzgün qiymətləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Hətta, özəl sığorta şirkətləri də təklif edilən mexanizmə daxil edilə bilər. Əlaqədar beynəlxalq fondların sistemə cəlb edilməsi isə həm kapital imkanlarının genişlənməsinə, həm də beynəlxalq təcrübənin gəlməsinə imkan yaradacaqdır. Belə olan təqdirdə, maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlıq dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı prinsiplərinə və mexanizmlərinə əsaslanıla bilər.

Fondun maliyyələşmə mənbələri kimi aşağıdakılar nəzərdə tutula bilər:

- sığorta təşkilatları tərəfindən bu növ üzrə bağlanmış sığorta müqavilələrinə görə alınaraq fonda ödənilən sığorta haqları;
- bağlanmış sığorta müqavilələri üzrə hesablanmış sığorta haqlarında dövlətin payı;
- daxil olmuş sığorta haqlarının investisiyasından əldə olunan gəlirlər;
- bağlanmış təkrar sığorta müqaviləsinə görə alınan komissiyon mükafatları;

- zərurət yaranacağı halda alınan kreditlər;
- büdcə vəsaiti hesabına daxil olan əlavə pul vəsaitləri və s.

Fondun xərclərinə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- baş vermiş sığorta hadisələri üzrə veriləcək sığorta ödənişləri;
- bağlanmış sığorta müqavilələri üzrə sığortaçılara verilən komissiyon mükafatları;
- bağlanmış təkrar sığorta müqavilələrinə görə ödəniləcək təkrar sığorta haqları;
- zərərlərin müəyyən olunması məqsədilə çəkilən xərclər;
- alınmış kreditlər üzrə əsas borc və faiz məbləğlərinin ödənilməsi;
- fondun idarə olunması məqsədilə çəkilən xərclər;
- reklam və təbliğat işlərinin aparılması xərcləri;
- qanunvericiliklə müəyyən olunmuş digər ödəmələr və s.

Fondun fəaliyyətinə mütəmadi nəzarət və dəstək üçün Həmyöndərlər Şurasının formalaşdırılması məqsədəuyğun sayılır. Bu Şuranın tərkibi Kənd Təsərrüfatı, Maliyyə və İqtisadi İnkişaf nazirliklərinin nümayəndələrindən və Sığorta təşkilatlarının, Kredit təşkilatlarının və Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maraqlarını təmsil edən şəxslərdən formalaşdırıla bilər.

Fond təsis edilərkən riskin bölüşdürülməsi ilə bağlı dəqiq mexanizm hazırlanmalıdır. Bu istiqamətdə də dünya təcrübəsinə geniş istinad edilə bilər. Fondun sərmayəsinin formalaşmasında bankların (xüsusilə, özəl bankların) geniş iştirakı təmin ediləcəyi

halda, prioritet istiqamətlər üzrə zəmanətin maksimum limitini 95-100%-ə qədər artırmaq mümkündür. Əks təqdirdə isə, zəmanət üçün maksimum limiti 50-75% arasında müəyyənləşdirmək məqsədəuyğundur.

Fondun fəaliyyətinin, TARSIM (Türkiyə) nümunəsində olduğu kimi hər növ vergidən azad edilməsi son nəticədə, zəmanət xərclərinin aşağı olmasına və bu məqsədlə ayrılan vəsaitlərin daha effektiv istifadəsinə gətirib çıxara bilər.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalçıları kənd təsərrüfatı müəssisələri, fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları şəklində üç qrupa ayrılır. Aydınır ki, Fond öz fəaliyyətini səmərəli şəkildə qurmaq məqsədilə, eyni zamanda, sağlam qeydiyyatın aparılması və risk təhlilləri baxımından ilk iki qrup (kənd təsərrüfatı müəssisələri və fərdi sahibkarlar) üçün kredit zəmanəti təqdim etməlidir. Bu zaman isə kiçik müəssisələrə və fərdi sahibkarlara hədəflənmə məqsədəuyğun sayılır.

Fondun resurslarının məhdud olacağını nəzərə alaraq, bu resurslardan səmərəli istifadə məqsədilə prioritetləşdirmə aparılması və bunun elan edilməsi faydalı olar. Bu zaman ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalına, məqsədli dövlət proqramlarında nəzərdə tutulmuş sahələrdə rəqabətqabiliyyətli və ixracyönümlü məhsul istehsalına, regionlarda həyata keçirilən infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinə (müasir tipli suvarma sistemlərinin, meyvə və tərəvəz məhsullarının saxlanılması üçün soyuducu anbar komplekslərinin, istixanaların və s. yaradılmasına), intensiv heyvandarlıq (damazlıq və südlük istiqamətli cins heyvandarlıq), quşçuluq, bağçılıq (o cümlədən tingçilik) və toxumçuluq təsərrüfatlarının, arıçılığın inkişaf etdirilməsinə və s. üstünlük verilə bilər.

Tədqiqatın nəticələrinə görə, ümumilikdə ölkədə, o cümlədən üzümçülük və şarabçılıq sahəsində lizinqin inkişafı üçün aşağıdakı kimi siyasət tədbirlərinin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur:

- mütərəqqi dünya təcrübəsinə əsaslanmaqla Lizing haqqında yeni qanunun hazırlanması və qəbulu;
- lizing şirkətlərinin lisenziyalaşdırılması və bu sahədə ixtisaslı kadrlar hazırlanmasına dəstək mexanizmləri yaradılması;
- lizing münasibətlərinə nəzarət edən xüsusi tənzimləyici orqan yaradılması;
- operativ lizingin inkişafının dəstəklənməsi;
- mühasibat uçotu sisteminin Mülki Məcəlləyə uyğunlaşdırılması;
- Beynəlxalq Mühasibat Uçotu standartlarını lizing sektorunda tətbiqi;
- regionlarda lizingin inkişafına kömək məqsədilə dövlət proqramları hazırlamaq (Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış “İnkişaf konsepsiyası”nda lizingin inkişafına toxunulması bu xidmətin regionlarda inkişaf etməsi üçün dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanması və tətbiqinə imkan yaradır);
- lizing bazarının inkişafı üçün lizing ödəmələri zamanı sürətləndirilmiş amortizasiyanın tətbiq olunmasını yenidən bərpa etmək;
- 1 yanvar 2014-cü ildə banklarda minimum nizamnamə kapitalının (hal-hazırda 10 mln AZN) 50 milyon manatadək artırılması bank sektorunda boşluqlar yaradacaqdır ki, bu boşluqları doldurmaq məqsədilə yeni lizing şirkətləri yaradılmasının (hazırda lizing şirkətləri üçün minimum nizamnamə kapitalı da tələb olunmur) və lizing əməliyyatlarının genişləndirilməsinin stimullaşdırılması;
- ƏDV ilə bağlı çətinliyi aradan qaldırmaq üçün vergi qanunvericiliyində də düzəlişlər edilməsi;
- xaricdən gətirilən nadir və bahalı lizing obyektlərini qismən və ya tamamilə gömrük rüsumlarından azad edilməsi;
- lizing şirkətlərinin marketing və menecment departamentlərinin işlərinin gücləndirilməsi;

- maliyyələşmə mənbələrində daxili investorların payının çoxaldılması;
- lizinq şirkətlərində müştərilərə elektron xidmətlər göstərilməsinin təşkili;
- lizinq şirkətlərinin xarici bazarlarda fəaliyyəti üçün müxtəlif kanallara çıxışda dövlət tərəfindən dəstək verilməsi;
- bu sahədə assosiasiyalar və ya ittifaqlar yaradılması;
- Lizinq Fondu yaradılması (maliyyələşdirmə mənbələri ilə bağlı çətinliyi aradan qaldıra bilər);
- bankların lizinq fəaliyyəti ilə məşğul olması məsələsinin nəzərdən keçirilməsi;
- tənzimləmə məqsədilə lizinq şirkətləri üçün minimum nizamnamə kapitalının müəyyən edilməsi;
- lizinq birjası yaradılması (bu, imkan verəcək ki, lizinq şirkəti və lizinq alan haqqında tam informasiya əks olunsun elektron baza əsasında və lizinq bazarının bu şəkildə tam təsvir olunması onun digər fondlarla müqayisəsinə də imkan yaradacaqdır);
- sahibkarların maariflənməsi məqsədilə lizinq mövzusunda təlimlər təşkil edilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. 2011.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. 2011.
3. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, www.maliyye.gov.az
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.azstat.org
5. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, www.cbar.az
6. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi, Normativ Hüquqi Aktların elektron məlumat bazası, www.e-qanun.az
7. Azərbaycanda sığorta sistemi: iqtisadi və sosial proseslərə multiplikator təsiri kimi. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2011.

8. A.Ü.H.F, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayınları Dergisi, 1999.
9. Ahmet Erol, Finansal Kiralama,Türmob Sirküler rapor 79, Ankara, 1999.
10. Prof.Dr. Recep Pekdemir, Finansal Kiralama İşlemlerinde Değerleme ve Raporlama, Sirküler Rapor 2003-12, Ankara, 2003.
11. M. Cengiz Ünlü,Şirketlerin Kuruluşu ve Tasfiye işlemleri Rehberi,Adalet Yayınevi, Ankara, 1997.
12. M. Şerif Aktaş, Dış Ticaret Finansmanında Factoring, İGEME, Ankara, 1989.
13. Erkut Onursal, Dış Ticaret İşlemleri ve Uygulama, Orta Anadolu İhracatçı Birlikleri Yayını, Ankara, 1996.
14. FİNANSMAN YÖNTEMLERİNDEN FACTORİNG, Stj. Av. ÇİLEM SAKLAVCI, Makale.
15. Dr.M.Argun Köteli, Karşılaştırmalı Hukuk ve Türk Hukukunda Finansal Kiralama, Kazancı Kitap Ticaret A.Ş, 1991.
16. Mehmet Hoç, Bütün yönleriyle Finansal Kiralama, Alfa Basım Dağıtım, İstanbul, Nisan 1999.
17. Prof.Dr. Selahattin Tuncer, Türkiye’de Sermaye Piyasası, Teori-Uygulama, Okan Yayıncılık Dağıtımcılık, İstanbul, 1985.
18. Bax: Swiss Re: “Islamic Insurance Revisited” September, 2011. S.14.
19. Dr. Muhammed Məsum Billəh “Different models of Takaful in the Global sound market”, Preview. www.islamic-insurance.com
20. Pricewaterhouse Coopers “Takaful: Growth opportunities in a dynamic market Insurance” 2008, S. 3.
21. Muhəmməd Saleh əl-Munəccid “Ailə tərbiyəsinə dair 40 nəsihət” Bakı 2005, s. 26.
22. Muhəmməd ibn-İsmail Əl-Buxari “Peyğəmbərin əxlaqı” _ Muhəmməd Nasirəddin Əl-Albaninin təhqiqatı _ Əlixan Musayevin tərcüməsi, Bakı 2005, s. 436.

23. Muheymin İqbal “General Takaful Practice: Technical Approach to Eliminate Gharar (uncertainty), Maisir (gambling), and Riba’ (usury)” (“Ümumi təkəful təcrübəsi: qarar, meysir və ribanın aradan qaldırılmasına texniki yanaşma”), Cakarta 2005, s.16
24. Əli Xurşud “Islamic insurance: A modern approach to Islamic banking” 2004-cü ildə ABŞ-da “Routledge Curson” mətbəəsində 230 səhifədə çap edilib İSBN 0-415-31105-5, s. xi.
25. "Səhih Muslim", 1513
26. www.islam-qa.com
27. “RİSK” jurnalı, 2012-ci il №1(3), s. 36-39
28. <http://www.euro-leasing.eu/home>
29. <http://www.leaseurope.org/>
30. <http://banker.az/aze/>
31. <http://www.aqrolizing.com>

POSTSOVET ÖLKƏLƏRİNDƏ XARİCİ İQTİADİ FƏALİYYƏTİN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ OLUNMASININ BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİNƏ UYGUNLAŞDIRILMASI PROBLEMLƏRİ

**Vaqif RÜSTƏMOV, i.e.n., İİETİ-nin baş elmi işçisi
Elxan YAQUBOV, İİETİ-nin dissertantı**

Sovet İttifaqının süqutundan sonra müstəqillik əldə etmiş dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan Respublikası ilk dövrlər metropoliya ilə nəinki siyasi, həm də iqtisadi əlaqələrini kəsməyə çalışırdılar ki, bu da onilliklər ərzində istehsal-kooperasiya və qarşılıqlı mübadilə əlaqələri əsasında formalaşmış “Vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin” dağılmasına və yeni yaranan dövlətlərdə transformasiya dövrünün çətinliklərinin daha da ağırlaşmasına səbəb oldu. Nəticədə rəqabətli bazar şəraitində fəaliyyət göstərməyə adət etməmiş bir çox müəssisələr özlərinin ənənəvi satış bazarlarını və təminatlı təchizat imkanlarını itirərək məhsul istehsalını dayandırmaq və yaxud həcmi azaltmaq məcburiyyətində qaldılar.

Təhlil göstərir ki, postsovet ölkələrində müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyəti bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu, hər şeydən əvvəl, həmin ölkələrdə iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinin tələbləri əsasında yenidən qurulması və xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşması ilə əlaqədardır. Bu proseslər nəticəsində müəssisələrin, bir tərəfdən, xarici iqtisadi fəaliyyətin təşkilində fəal şəkildə iştirak etmək imkanları yarandı, digər tərəfdən isə, onlar bu fəaliyyətlərini sərbəst bazar prinsiplərinə və dünya bazarının tələblərinə uyğunlaşdırmaq zərurəti ilə üzləşdilər.

Postsovet ölkələri üçün xarakterik cəhətlərdən biri də, təbii və qanunauyğun bir proses kimi keçid dövründə yeni və köhnə sistemlərin bir-birinə keçməsi və qarşılıqlı təsirdə olmasıdır. Bu dövrdə bir iqtisadi struktur köhnə inzibati-amirlik, planlı sistemə uyğun fəaliyyət göstərir, digəri isə yeni bazar münasibətləri

sisteminə daxil olur, başqa birisi isə hər iki sistemin qovşağında - həm inzibati-amirlik sisteminin və həm də yeni yaranan bazar münasibətləri sisteminin ünsürlərinin mövcud olduğu şəraitdə fəaliyyət göstərir. Bununla əlaqədar olaraq, müəssisələr də özlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətlərini məhz belə bir şəraitə uyğun qurmaq məcburiyyətində qalırlar.

Postsovet ölkələrində xarici iqtisadi fəaliyyətin təşkilinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də, inzibati-amirlik sisteminin iqtisadi mexanizminin tam gücü ilə işləyə bilməməsi, yeni təsərrüfat mexanizminin isə yaradılma prosesində olması ilə əlaqədardır. Bəzi hallarda yeni təsərrüfat mexanizmi təhrif olunmuş şəkllə salınır. Bununla əlaqədar olaraq, keçid dövründə xarici iqtisadi fəaliyyətin çevik və səmərəli dövlət tənzimlənməsinin təşkili də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Göründüyü kimi, bir iqtisadi sistemdən başqa iqtisadi sistemə keçid zamanı müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinin yeni şəraitə uyğunlaşması çətin və uzunmüddətli bir prosesdir. Bütün postsovet ölkələrində müəssisələr üçün bunun ümumi iqtisadi qanunauyğunluqları vardır. Lakin, bununla bərabər, hər bir ölkənin keçidi tarixi inkişaf yolu, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi, daxili və beynəlxalq vəziyyəti, milli xüsusiyyətləri və ənənələri müxtəlifdir. Bununla əlaqədar olaraq, müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətində özünəməxsus xüsusiyyətlərin olması da qanunauyğun hal sayılır.

İqtisadi həyatın qloballaşması və güclü regional qurumların yaranması postsovet ölkələrində təsərrüfat subyektlərinin xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqələrini milli iqtisadiyyatın imkanlarına və uzunmüddətli maraqlarına cavab verən inkişaf modelinə uyğun seçməyi zəruri edir. Bu, həm də müəssisələrin öz xarici iqtisadi fəaliyyətini coğrafi amilləri, inkişaf səviyyəsini, texnoloji yetkinliyi, maliyyə və material resursları ilə təmin olunma səviyyəsini, həmçinin regional inteqrasiya birliklərində iştirakın verdiyi imkanları nəzərə almaqla təşkil etmələrini nəzərdə tutur.

Ölkə üçün xarakterik olan iqtisadi münasibətlərin forması, tarixən formalaşmış sosial normalar və s. amillər müəssisələrin sosial-

iqtisadi inkişaf modelini müəyyən edir ki, bu da xarici fəaliyyətin də bu istiqamətdə qurulmasını tələb edir. Ona görə də, xarici iqtisadi fəaliyyətin təşkilində müəssisələr iki strategiyaya – idxalı əvəz edən və ixrac yönümlü istiqamətlərə görə fərqlənirlər. Hər bir strategiya müsbət və mənfi cəhətlərə malik olmaqla, cari məqsədlərə nail olmaq üçün səmərəli istifadə oluna bilər. Burada müəssisələrin məqsədi xarici iqtisadi fəaliyyətinin dinamik xarakterə malik olmasıdır. Keçid dövründə baş verən dəyişikliklər postsovet ölkələrinin müəssisələrinin əsasən idxalı əvəz edən və xammal ixracı istiqamətlərində inkişafına səbəb olmuşdur. Müasir dövrdə bu ölkələr üçün nisbətən emallıq dərəcəsi yüksək olan məhsulların istehsalı və ixracına əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşmasına əsaslanan strategiyaya keçid əsas məqsəddir. Rasional təsərrüfat sisteminin formalaşması strategiyasına keçid zamanı indikativ planlaşdırma, daxili proporsiyaları qorumaq və xarici mənfi təsirlərdən müdafiə məqsədilə dövlət tənzimlənməsi səmərəli alət hesab olunur.

Təhlil göstərir ki, postsovet ölkələrində müəssisələr arasında əlaqələrin qırılması bu ölkələrin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinə malik olan sahələrinin zəifləməsinə səbəb oldu. Bu proseslərin nəticəsi olaraq müəssisələrin ixracının ümumi həcmində xammal yönümlü məhsulların payı artdı. Beynəlxalq ticarətdə isə emal edilmiş məhsulların xüsusi çəkisi ilbəl artır. Belə ki, 2011-ci ildə dünya ixracının 9,3%-i kənd təsərrüfatı məhsullarının, 22,5%-i yanacaq və mədənçıxarma sənayesi məhsullarının, 64,6%-i isə emal sənayesi məhsullarının payına düşmüşdür (2, s. 62). Bununla belə, Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) üzrə qeyd edilən göstəricilər müvafiq olaraq 7,5%-ə, 66,1%-ə və 22,9%-ə bərabər olmuşdur. 2011-ci ildə MDB-yə daxil olan ölkələrdən ixrac olunmuş yanacaq və mədənçıxarma sənayesi məhsullarının 90,1%-i yanacaq, emal sənayesi məhsullarının isə 57,2%-i qara metallurgiya və kimiya sənayesinin payına düşmüşdür (2, s. 62). Başqa sözlə, MDB ölkələrində ixracın strukturunda xammal və xammalın ilkin emalı məhsulları üstünlük təşkil edir.

Təhlil göstərir ki, MDB ölkələri üzrə idxalın strukturunda isə emal sənayesi məhsullarının payı yüksəkdir. Belə ki, 2011-ci ildə

MDB ölkələrinin cəmi idxalında kənd təsərrüfatı məhsullarının payı 12,6%-ə, yanacaq və mədəncixarma sənayesinin payı 12,3%-ə, emal sənayesinin payı isə 74,1%-ə bərabər olmuşdur (2, s. 63). Göründüyü kimi, MDB üzrə xarici ticarətdə xammal və materialların ixracı və hazır məhsulların idxalı üstünlük təşkil edir.

Son illərdə dünya bazarında xammal və ilkin emal məhsullarının qiymətlərinin artması MDB ölkələrinin ticarət şərtlərinin yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının məlumatları əsasında aparılmış hesablamalar göstərir ki, 2011-ci ildə dünyada ixrac olunan məhsulların orta qiymətləri 1990-cı ilə nisbətən təqribən 1,8 dəfə artdığı halda, ixrac olunan yanacaq və mədəncixarma sənayesi məhsullarının orta qiyməti təqribən 4,3 dəfə artmışdır. Bundan başqa, qeyd edilən dövrdə dünyada yanacaq və mədəncixarma məhsullarının istehsal həcmi təqribən 1,3 dəfə artdığı halda, onların ixracı 1,9 dəfə artmışdır. Göründüyü kimi, belə məhsulların istehsal həcmünün artımı daxili istehlak hesabına deyil, ixrac hesabına təmin edilmişdir.

Bundan başqa, dünyada yanacaq və mədəncixarma sənayesi məhsullarının qiymətlərinin artımı əsasən 2000-ci ildən sonra baş vermişdir. Belə ki, 2000-ci ildə yanacaq və mədəncixarma sənayesi məhsullarının orta qiymət səviyyəsi 1990-cı ilə nisbətən təqribən 1,2 dəfə artdığı halda, 2011-ci ildə bu göstəricinin 2000-ci ilə nisbətən artımı 3,6 dəfəyə bərabər olmuşdur. Bu qiymət dəyişməsində neft əhəmiyyətli rol oynamışdır. Belə ki, dünya bazarında bir barel neftin qiyməti 2 yanvar 1992-ci ildə 18,96 ABŞ dollarına, 2 yanvar 1995-ci ildə 16,25 ABŞ dollarına, 2 yanvar 1997-ci ildə 16,25 ABŞ dollarına, 1 yanvar 2000-ci ildə 24,89 ABŞ dollarına bərabər olmuş, 3 iyul 2008-ci il tarixinə 146,09 ABŞ dollarına qədər artmış, 24 dekabr 2008-ci ildə 36,49 ABŞ dollarına qədər azalmış və bundan sonra 2009-cu ilin sonuna 77,65 ABŞ dollarına, 2010-cu ilin sonuna 94,04 ABŞ dollarına, 2011-ci ilin sonuna isə 108,02 ABŞ dollarına bərabər olmuşdur (London ICE birjasının məlumatlarına əsasən). Bu amil MDB ölkələrində milli iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi üçün zəruri vəsaitlərin formalaşmasına səbəb olmuş və bu

ölkələrdə iqtisadi artım tempinə müsbət təsir göstərmişdir. MDB Dövlətlərarası Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, MDB ölkələrində ÜDM-in davamlı artımı 1999-cu ildən başlamış və artıq 2006-cı ildə 1991-ci il səviyyəsini üstələmişdir. Belə davamlı artım nəticəsində 2011-ci ildə MDB-də ÜDM-in fiziki həcmi 1991-ci ilə nisbətən 1,2 dəfə artmışdır (6).

Dünya ticarətində məhsullarla yanaşı, xidmətlər də böyük çəkiyə malikdir. Belə ki, dünyada 2011-ci ildə məhsul ixracının ümumi həcmi 17816 mlrd. ABŞ dollarına, xidmətlərin ixracı isə 4170 mlrd. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. 2000-2011-ci illərdə MDB ölkələrindən xidmətlərin ixracının orta illik artım tempi təqribən 16%-ə bərabər olmuşdur ki, bu da dünya üzrə orta göstəricidən təqribən 1,5 dəfə çox olmuşdur (2, s. 146). Bununla belə, MDB ölkələrinin dünya xidmət ixracında payı nisbətən kiçikdir. Belə ki, 2011-ci ildə MDB-nin dünya üzrə nəqliyyat xidmətlərinin ixracında payı 2005-ci ildə 3,1%-dən 2011-ci ildə 4,3%-ə, dünya üzrə səyahət xidmətlərinin ixracında payı müvafiq olaraq 1,6%-dən 2,1%-ə, dünya üzrə digər kommersiya xidmətlərinin ixracında payı 1,1%-dən 1,6%-ə qədər artmışdır.

Dünya bazarında xammal və ilkin emal məhsullarının qiymətlərinin artması təbii ehtiyatlarla zəngin ola MDB ölkələrinə xarici investisiya axınlarının artmasına da səbəb olmuşdur. Belə ki, MDB ölkələrinə cəmi birbaşa investisiyaların axını 2000-ci ildə 5 mlrd. ABŞ dollarından 2006-cı ildə 43,5 mlrd. ABŞ dollarına, 2008-ci ildə 106,8 mlrd. ABŞ dollarına qədər artmış, 2011-ci ildə isə 84,5 mlrd. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur (11, s.169-172). Nəticədə, MDB ölkələrinin dünyada birbaşa investisiya qoyuluşlarının ümumi həcmində payı 2000-ci ildə 0,4%-dən 2008-ci ildə 6,0%-ə, 2011-ci ildə isə 5,5%-ə qədər artmışdır. Beləliklə, MDB ölkələrində xarici birbaşa investisiyaların ehtiyatı 2000-ci ildə 54,4 mlrd. ABŞ dollarından 2011-ci ildə 672,3 mlrd. ABŞ dollarına qədər yüksəlmişdir ki, bu da dünyada belə ehtiyatların 3,3%-ni təşkil edir (11, s.174-176).

MDB ölkələrində ÜDM-in artması və onların iqtisadi imkan-

larının çoxalması bu ölkələrdən birbaşa investisiya axınlarının artmasına da səbəb olmuşdur. Belə ki, MDB ölkələrindən birbaşa investisiya axınları 2006-cı ildə 23,3 mlrd. ABŞ dollarından 2011-ci ildə 72,7 mlrd. ABŞ dollarına qədər artmışdır (11, s. 172). MDB ölkələrində xarici investisiya axınlarında Rusiya ən böyük paya malikdir. Belə ki, 2011-ci ildə bu ölkənin MDB-yə qoyulmuş birbaşa xarici investisiyaların ümumi həcmində payı 62,6%-ə, MDB-dən xarici ölkələrə qoyulmuş birbaşa investisiyaların həcmində isə 92,6%-ə bərabər olmuşdur.

Beləliklə, aparılmış təhlil göstərir ki, son illərdə postsovet ölkələrinin milli iqtisadiyyatlarının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası güclənmiş və 1990-1999-cu illərdə iqtisadi böhran və keçid dövrünün çətinlikləri ilə qarşılaşmış bu ölkələrdə 2000-2011-ci illərdə iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşması prosesi baş vermişdir. Bununla belə, xammal məhsulları bazarında konyukturanın dəyişkən olması, bir-iki xammal məhsulundan asılılıq bu ölkələrdə iqtisadi inkişafın da dayanıqlılığına mənfi təsir göstərir. Belə ki, 2008-ci ilin əvvəllərində başlayan iqtisadi böhran əksər MDB ölkələrinin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərmişdir. Bu təsir inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən əhəmiyyətli olmuşdur. Məsələn, 2009-cu ildə Rusiyada ümumi daxili məhsulun həcmi əvvəlki ilə nisbətən 7,9%, Ukraynada isə 14% azalmışdır.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra xarici iqtisadi fəaliyyətin təşkilində başlıca amil coğrafi mühitlə əlaqədardır. Belə ki, həm Avropa, həm Qafqaz və həm də Mərkəzi Asiya subregionuna daxil olan respublikalarda müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyəti coğrafi və resurs amilinə əsaslanmışdır. Müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətində postsovet ölkələrinin üstünlük təşkil etməsi müəssisələr arasında tarixən formalaşan və uzun dövrü əhatə edən ünvanlı əlaqələrin mövcud olması ilə əlaqədardır.

Adətən, təbii resurs potensialına malik olan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu potensialın istismarı təklildə mümkün olmur. Belə ki, təbii resursların istismarı üçün xarici kreditlərə və xarici müəssisələrlə əməkdaşlığa ehtiyac yaranır. Ona görə də

postsovet ölkələrində müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təşkilində başlıca məqsəd Avropa məkanına inteqrasiyadır. Bu hal özünü Avropa subregionuna daxil olan ölkələrdə daha qabarıq göstərir. Belə ki, subregionda aparıcı ölkələrdən olan Ukraynada ümumi daxili məhsulun (ÜDM) həcmnin xarici ticarət dövriyyəsiindən əhəmiyyətli asılılığı şəraitində xarici ticarəti ÜDM-in, valyuta daxilolmalarının artımının amillərindən birinə çevirmək, ticarət və tədiyyə balansının tarazlığını, həmçinin milli valyutanın sabitliyini təmin etmək vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, postsovet ölkələrində müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətlərinin təşkilində başlıca məqsəd öz əlaqələrini genişləndirməkdən, MDB bazarında enerji asılılığını azaltmaqdan və idxal-ixrac potensialını üçüncü ölkələrə istiqamətləndirməkdən ibarətdir (3, s.14).

Təhlil göstərir ki, Ukraynada müəssisələrin ticari-iqtisadi əlaqələrinin coğrafiyası genişdir. Belə ki, 2011-ci ildə bu ölkənin ixracında MDB ölkələrinin payı 38,3%-ə, Avropa ölkələrinin payı 27,0%-ə, Asiya ölkələrinin payı 25,9%-ə bərabər olmuşdur. Bu ölkənin ixracının coğrafiyasının belə paylanması onun iqtisadiyyatının strukturu ilə bağlıdır. Belə ki, 2011-ci ildə Ukraynanın ÜDM-nin (əsas qiymətlərlə) 45,6%-i emal sənayesinin payına düşmüşdür. Belə hal yerli müəssisələri öz satış bazarlarının coğrafiyasının genişləndirməyə sövq edir. Bununla yanaşı, 2014-cü ildə Ukraynanın xarici ticarət dövriyyəsiində MDB ölkələrinin payı 48,9%-dən 2011-ci ildə 42,0%-ə, ixracında payı müvafiq olaraq 52,1%-dən 38,3%-ə qədər azalmış, idxalında payı isə 27,2%-dən 45,0%-ə qədər artmışdır. Belə hal əsasən neft və qazın qiymətinin artması ilə əlaqədardır. Göründüyü kimi, Ukrayna müəssisələri birliyə daxil olan ölkələrə məhsulların satış bazarı və zəruri xammal və enerji daşıyıcıları mənbəyi kimi baxır. Bu ölkələrdə özünün aşağı rəqabət qabiliyyətinə malik olan məhsullarını reallaşdırmağa çalışır.

Bütün bunlara baxmayaraq, Ukraynada məcmu investisiya qoyuluşunda xarici investisiyaların payı nisbətən kiçikdir. Belə

ki, ölkədə əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsində xarici investorların payı 2002-ci ildə 5,6 %-dən 2011-ci ildə 3,1%-ə qədər azalmışdır. Bunun əsas səbəbi ictimai sabitliyin, iqtisadi islahatlarda sabit inkişafın, sənaye sahələrinin cəlb ediciliyinin formalaşdırılması siyasətinin zəif olmasıdır (6, s. 22). Bununla belə ölkə iqtisadiyyatında 2011-ci ilin sonuna cəmi birbaşa xarici investisiya ehtiyatının 80,0%-i Avropa ölkələrinə məxsusdur.

Belarusda isə avtomobil, traktor, dəzgahqayırma, elektrotexnika sənayesi, neft emalı, yüngül və yeyinti sənayesi üstün inkişaf etmişdir. Bu ölkədə 2011-ci ildə sənaye istehsalının ümumi həcmində emal sənayesinin payı 91%-ə bərabər olmuşdur. Belarus kiçik ölkə olduğuna görə onun iqtisadiyyatında xarici iqtisadi əlaqələrin rolu böyükdür. Ölkədə ixracın ÜDM-də xüsusi çəkisi təxminən 80%, idxalın xüsusi çəkisi isə təqribən 90% təşkil edir ki, bu da iqtisadiyyatın xarici bazarlardan əhəmiyyətli dərəcədə asılılığını göstərir. Bununla belə, Belarusun əsas xarici ticarət tərəfdaşı Rusiyadır. Belə ki, 2011-ci ildə Belarusun xarici ticarət dövriyyəsində Rusiyanın payı 45,2%-ə, ixracında payı 35,0%-ə, idxalında payı isə 54,5%-ə bərabər olmuşdur. Bununla yanaşı, 1999-cu ildən başlayaraq ölkə müəssisələrinin digər regionlara istiqamətlənməsi baş verir, ixracın əmtəə və coğrafi strukturunun genişləndirilməsi istiqamətində siyasət həyata keçirilir. Nəticədə Belarusun ixracında MDB ölkələrinin payı 2000-ci ildə 63,0%-dən 2011-ci ildə 49,2%-ə qədər azalmışdır. Müəssisələrin uzaq xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin intensivləşməsi ölkənin, birincisi, yaxın xarici ölkələrdə ödəniş qabiliyyəti aşağı olan tərəfdaşlarla əməkdaşlığını məhdudlaşdırmasına, ikincisi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi prosesini aktivləşdirməsinə imkan verir. Bununla yanaşı, müəssisələrin və onların istehsal etdiyi məhsulların rəqabət qabiliyyətinin hazırkı səviyyəsi onları inkişaf etməkdə olan ölkələrin bazarlarına yönəlməyi şərtləndirir.

Moldovanın ixracının həcmində yüksək emallıq səviyyəsinə malik məhsulların payı yüksəkdir. İxracın əsas hissəsini hazır yeyinti məhsulları təşkil edir. Bu ölkənin xarici ticarəti böyük

mənfi saldo ilə fərqlənir. Belə ki, 2011-ci ildə ixracın ÜDM-ə nisbəti 32,4%-ə, idxalın ÜDM-ə nisbəti isə 75,8%-ə bərabər olmuşdur. Moldovanın ticarət dövriyyəsində MDB ölkələri və Rumıniya üstün paya malikdirlər. Moldovanın ixracında MDB-nin payı 1997-ci ildə 69,6%-dən 2011-ci ildə 41,5%-ə qədər azalmış, Rumıniyanın payı isə müvafiq olaraq 6,7%-dən 17,0%-ə qədər artmışdır. Qeyd edilən meyil bu ölkənin idxalında da baş vermişdir. Belə ki, Moldovanın idxalında MDB-nin payı 1997-ci ildə 51,6%-dən 2011-ci ildə 33,0%-ə qədər azalmış, Rumıniyanın payı isə müvafiq olaraq 8,6%-dən 11,1%-ə qədər artmışdır. Moldovada müəssisələrin ixrac potensialı əhəmiyyətli dərəcədə məhduddur, idxalında isə enerji daşıyıcıları, kənd təsərrüfatı üçün kimyəvi vasitələr, yun və trikotaj məhsulları üçün xammal və material üstünlük təşkil edir.

Postsovet ölkələri arasında Qafqaz subregionuna daxil olan Gürcüstanda müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təşkilində başlıca məqsəd Avropa məkanına inteqrasiya olunmaqdır. Bəzi təbii resurslara malik olmasına baxmayaraq, ölkədə keçid dövründə müəssisələrdə istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsi kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür. Bununla yanaşı, son illərdə Rusiya ilə siyasi münasibətlərin pisləşməsi xarici ticarətin coğrafiyasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Belə ki, Gürcüstanın ixracında Rusiyanın payı 2000-ci ildə 20,7%-dən 2011-ci ildə 1,7%-ə, idxalda payı isə müvafiq olaraq 13,1%-dən 5,5%-ə qədər azalmışdır.

Mərkəzi Asiya subregionuna daxil olan postsovet ölkələrində müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təşkili və idarə olunmasının bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun qurulması nisbətən fərqli istiqamətdə həyata keçirilir. SSRİ dövründə Qazaxıstan sənaye istehsalının həcminə görə Rusiya, Ukrayna və Belorusdan sonra dördüncü yerdə dururdu. Emal sahələrində daxili və xarici bazar üçün məhsul istehsalının genişləndirilməsinə üstünlük verilməsi geniş multiplikativ səmərəyə malikdir. Xüsusilə, neft-kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsi yalnız

ixracı və onun strukturunu genişləndirməyə deyil, həm də idxal olunan həmin növ məhsulları bazardan sıxışdırıb çıxarmağa imkan verir. Qazaxıstanda müəssisələrin ixracının əsas hissəsini mineral məhsullar, qiymətli metallar və onlardan hazırlanan materiallar təşkil edir. Belə ki, 2011-ci ildə Qazaxıstanın ixracının 77,6%-ni mineral məhsullar (xam neft və neft emalı məhsulları) təşkil etmişdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid müəssisələrin xarici ticarət fəaliyyətində intizamsızlıqla müşayiət edilmişdir. İxrac qiymətlərinin səmərəliliyinin artırılması, valyuta gəlirlərinin ölkəyə qaytarılma səviyyəsinin yüksəldilməsi, həmçinin büdcə gəlirlərinin çoxaldılması üçün xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən dövlət təşkilatları yaradılmışdır. Bu təşkilatların başlıca məqsədi ixracın əsas hissəsini təşkil edən strateji məhsulların ticarətinə nəzarət etmək idi. Xarici fəaliyyət başlıca olaraq iri müəssisələr tərəfindən həyata keçirilirdi. İdxal olunan məhsullarla müqayisədə yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün ölkələrdə müqayisəli üstünlüyə malik olduqları sahələrə əlavə güzəştlər tətbiq olunurdu. İdxalın liberallaşmasına baxmayaraq, proteksionist siyasət davam etdirilmişdir. Lakin, istehsalın zəif inkişaf etməsi nəticəsində idxalın artması müəssisələrin ixrac fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə zəiflətməmişdir.

Müstəqillik dövründə xarici ticarətin strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklərin baş verməsi postsovet ölkələrində xammalyönlü ixracın üstünlük təşkil etməsi ilə əlaqədardır. İdxalda isə əksinə, ənənəvi tərəfdaşlara daha geniş üstünlük verilir. Belə ölkələrdə ixrac yönümlü istehsalın inkişaf etdirilməsi ölkənin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinə malik olan xammal ehtiyatlarından asılıdır. Mərkəzi Avropa regionunda texnika və elm tutumlu məhsulların istehsalında Ukrayna daha çox müqayisəli üstünlüyə malikdir.

Bütövlükdə, Mərkəzi Asiya subregionuna daxil olan postsovet ölkələrində xarici iqtisadi fəaliyyət iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması ilə sıx əlaqəlidir. Müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyət sferası aşağıdakılara əsaslanır:

- neft emalının artması, istehsalda elektrik enerjisindən istifadənin genişləndirilməsi, həmçinin enerji resurslarının idxalının azaldılması;
- ixrac yönümlü sahələrin inkişaf etdirilməsi və ixracın daha progressiv strukturuna nail olmaq;
- əmtəə dövriyyəsinin regionlar üzrə genişləndirilməsi və ayrı-ayrı satış bazarından asılılığın azaldılması;
- xarici ölkələrlə ticarətin tarazlığına nail olmaq;
- idxalın strukturunu dəyişmək, yeni texnologiyaların mübadiləsini genişləndirmək.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, postsovet ölkələrində müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təşkili və idarə olunmasına aşağıdakı amillərin təsiri əhəmiyyətli olmuşdur (4, s.270-271):

- əksər məhsul və xidmətlərin, xüsusilə, maşın və avadanlıqların dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması;
- əsas fondların aşınma dərəcəsinin yüksək olması, onların modernləşdirilməsinə investisiya resurslarının çatışmamaması;
- ixrac yönümlü müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinin və investisiya resurslarının çatışmazlığı;
- xammal və materialların qiymətinin daima artdığı şəraitdə ixrac məhsullarının yüksək material tutumlu olması;
- ixracın səmərəliliyini təmin edən infrastrukturun, xüsusilə, nəqliyyat, anbar və s. infrastrukturunun zəif inkişaf etməsi;
- ixrac məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət, sertifikat və patent sisteminin qeyri-təkmil olması;
- müəssisələrin idxal-ixrac əməliyyatlarının elmi, mühəndis və layihə təminatı bazasının zəif olması və s.

Eyni zamanda, hazırda bu ölkələrin xarici iqtisadi siyasəti ticarət əməliyyatlarında müəssisələrin müstəqilliyinə əsaslanarsa da, idxal-ixrac əməliyyatları dövlət tərəfindən tənzimlənir.

Müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətində MDB məkanına daxil olan müəssisələrlə ticarət əməkdaşlığına üstünlük verməsi ticarət əlaqələrinin təşkilini şərtləndirən uzunmüddətli xarakterə malik amillərlə izah olunur. Onlardan - müəssisələrin, nəqliyyat infrastrukturunun və elmi-texniki qurumların qarşılıqlı asılılıq səviyyəsinin yüksək olması üstün rola malikdir. Digər tərəfdən, müəssisələrin iqtisadi baxımdan bir-birinə yaxınlaşması əks təsir göstərən amillərlə müşahidə olunur ki, bu da onların milli maraqlarının formalaşmasına təsir edir.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəssisələr tərəfindən xarici iqtisadi fəaliyyətin təşkilinin ümumi qanunauyğunluqlarının hər bir ölkənin spesifikliyi ilə düzgün əlaqələndirilməsi iqtisadi səmərəliliyi artırmaqla yanaşı, bazar iqtisadi sisteminə uyğunlaşmağı da asanlaşdırır.

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının müasir vəziyyətinin təhlilinə əsasən demək olar ki, bu ölkələrin sənayesi sürətli kəmiyyət dəyişikliklərindən sonra yeni keyfiyyət dəyişiklikləri mərhələsinə qədəm qoymuşdur. ABŞ, Yaponiya və Avropa İttifaqı ölkələrində dünya əhalisinin təxminən 15%-i yaşadığı halda, dünya istehsalı və istehlakının 60%-indən çoxu onların payına düşür. Bu ölkələr öz sənaye potensiallarının böyük hissəsindən istifadə edirlər. İndi bu ölkələrin müəssisələri material və enerji tutumu az olan və yüksək intellektual səviyyə tələb edən yeni istehsal sahələrinə istiqamətlənmişlər. Müasir dövrdə informasiyanın istehsalına, emalına, saxlanmasına və ötürülməsinə sürətlə artan tələb bu ölkələrdə kommunikasiya sahələrinin inkişafını ön plana çəkmişdir.. Əmək, xammal və enerji tutumlu məhsulların istehsalı iri şirkətlər tərəfindən üçüncü dünya ölkələrinə keçirilir. Beləliklə, bu ölkələr dünyanın sənaye mərkəzinə çevrilirlər. Bu prosesin mərkəzində cənub-şərqi Asiya ölkələri, Çin və başqa ölkələr durur. Lakin, dünya istehsalının bu regiona keçirilməsi zamanı müəyyən obyektiv problemlər qarşıya çıxır. Belə problemlərdən xammal bazasının və enerji ehtiyatlarının məhdudluğunu, ixtisaslı işçi qüvvəsinin çatışmazlığını, Avropa bazarlarından məsafəcə uzaqlığı göstərmək olar.

Ona görə də, inkişaf etmiş ölkələrin firma və müəssisələrinin xammal və enerji ehtiyatları ilə zəngin olan keçmiş sovet respublikaları ilə xarici iqtisadi əlaqələrinin təşkili üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Belə ki, yüksək ixtisaslı və nisbətən aşağı əmək haqqına malik mühəndis-texniki kadrları, zəngin enerji və xammal bazasına malik olan postsovet ölkələri ticarət əlaqələri baxımından əlverişli mövqeyə malikdir.

Bununla əlaqədar olaraq, postsovet ölkələrində müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinin düzgün istiqamətə yönəlməsi üçün dövlətin struktur siyasətinin əsas məqsədlərinə aşağıdakıların da aid olunması məqsədəuyğun hesab olunur (1; 3, 7-10):

- daxili bazarın tələbatını ödəmək və ixrac potensialını artırmaq məqsədilə iqtisadiyyatın resurslardan səmərəli istifadəni təmin edən strukturunun formalaşdırılması;

- istehsalın səmərəliliyinin və istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi;

- iqtisadi cəhətdən perspektivsiz istehsalların dayandırılması;

- ölkə iqtisadiyyatının müqayisəli üstünlüklərinin dəqiqləşdirilməsi və bu üstünlüklərin tam və səmərəli reallaşması istiqamətində tədbirlər görülməsi;

- müqayisəli üstünlüyə malik məhsullar üzrə rəqabətqabiliyyətli klasterlərin yaranmasının dəstəklənməsi;

- elm tutumlu məhsullar və texnologiyalarla dünya bazarına çıxışın təmin olunması istiqamətində işlərin həyata keçirilməsi;

- istehlak məhsulları istehsalının genişləndirilməsi və s.

Postsovet ölkələrində aparılan islahatlar və struktur yenedənqurmaları müəssisələrdə rəqabət mühitinin elementlərinin bilavasitə inkişafına istiqamətlənməlidir. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təşkili və idarə olunmasında bazar haqqında (istehsalçılar və istehlakçılar) məlumatların toplanmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Bu məlumatların lazımi səviyyədə emalı və təhlili əsasında xarici bazarın ümumi vəziyyətini,

inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. İstər dövlət, istərsə də özəl müəssisələrdə belə informasiyalara böyük ehtiyac duyulur. Bu baxımdan, müəssisələrin xarici bazarlar haqqında zəruri informasiyalarla təmin olunmasında və onların məhsul və xidmətləri haqqında informasiyanın xarici bazarlarda yayılmasında dövlət mühüm rol oynaya bilər. Bu rol aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- informasiya (elmi, texniki və bazar haqqında) bazarının formalaşmasının hüquqi və təşkilati bazasının yaradılması;

- informasiya bazarının gəlirliliyini yüksəltmək üçün müəssisələrin texnika və texnologiyanın inkişafına, istehsalın təşkilinin və idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılmasına istiqamətlənən layihələrinin maliyyələşdirilməsini iqtisadi cəhətdən stimullaşdırmaq;

- informasiya istehsalı, emalı, saxlanması və satılması ilə məşğul olan dövlət və özəl müəssisələr üçün əlverişli vergi şəraiti yaratmaq;

- informasiyanın istehsalı, emalı, saxlanması və satılması ilə məşğul olan müəssisələr arasında inhisarın aradan qaldırılmasına və sağlam rəqabətin yaranmasına nail olmaq və s.

Digər mühüm məsələ postsovet ölkələrində müəssisələrin investisiya qoyuluşlarına ciddi ehtiyaclarının olması ilə əlaqədardır. Bu ölkələrdə əsas fondların köhnəlməsi, istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin aşağı olması iri həcmli investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsini zəruri edir. 1990-cı ildən sonrakı dövrdə iqtisadi inkişaf səviyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi və ciddi sosial problemlərin mövcudluğu postsovet ölkələrində müəssisələrin investisiya imkanlarını xeyli məhdudlaşdırdığından, xarici kapitaldan istifadə etmək zərurəti yaranmışdır. Bu baxımdan, müəssisələrin rəqabət qabiliyyətlərinin artırılması üçün postsovet ölkələrində xarici investisiyanın iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə cəlb edilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Xarici investisiyanın cəlb olunması həm də yerli müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təşkili və idarə olunmasına da öz müsbət təsirini göstərir. Ona görə də

postsovet ölkələrində xarici investisiyanın cəlb edilməsi istiqamətində aşağıdakı məsələlərin həll edilməsi zəruridir:

- xarici investorlar üçün əlverişli hüquqi və təşkilati şəraitin yaradılması;

- dünya kapital bazarında geniş reklam kompaniyasının aparılması;

- konkret layihənin reallaşdırılması üçün xarici investisiyanın cəlb olunmasının səmərəli formalarından istifadə edilməsi;

- xarici investisiyanın sığorta, müdafiə və zəmanət sisteminin təşkili;

- informasiya təminatı və konsaltinq, investisiya proqramı və layihələri üzrə marketingin inkişafı, ixtisaslaşdırılmış sərgi və konfransların keçirilməsi;

- xarici investisiyanın cəlb olunması üçün müxtəlif təşkilati-hüquqi strukturun yaradılması: beynəlxalq konsorsiumlar, vençur fondları, lizinq şirkətləri və s.;

- beynəlxalq maliyyə institutları və təşkilatları ilə investisiya əməkdaşlığının inkişafı;

- postsovet ölkələrinin ixrac potensialının artırılmasını nəzərə almaqla, bir-birinə yaxın iqtisadi əlaqə və asılılığı olan ərazilərdə azad iqtisadi zonaların formalaşdırılması üzrə dövlət proqramının işlənməsi və həyata keçirilməsi;

- kapitalın hərəkətinin asanlaşdırılması məqsədilə xarici investorların valyuta əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinin norma və qaydalarının müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, hesab edirik ki, postsovet ölkələrində xarici investisiyanın ixrac potensialının artırılması və şaxələndirilməsinə yönləndirilməsi də çox böyük fayda verərdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Бахрамов Ю.М., Глухов В.В. Организация внешнеэкономической деятельности. Санкт-Петербург: Лань, 2001.
2. International Trade Statistics. World Trade Organization, Geneva: 2012.
3. Клоцвога Ф.Н, Моделирование и прогнозирование интеграционного взаимодействия российской и украинской экономики. ИНИ РАН, 2001.
4. Никитенко П.Г. Модель устойчивого социально-экономического развития Беларуси: проблемы формирования и эволюции. Минск: 2000.
5. Rüstəmov V.Ə. Azərbaycan Respublikasında ixrac potensialının inkişafı və ixracın stimullaşdırılmasının konseptual əsasları //Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri” İİM elmi əsərlər toplusu. III buraxılış. Bakı, El-Allianse, 2002, s.37-59.
6. Содружество Независимых Государств в 2001 (-2011) году: Статистический ежегодник / Межгосударственный статистический комитет СНГ. М.: 2002 (-2012).
7. Социально-экономические проблемы переходного периода: Из практики стран СНГ. М.: 2000.
8. Спиридонов И.А.Международная конкуренция и пути повышения конкурентоспособности экономики России. М.: ИНФРА-М, 1997.
9. Цыганков П.А.Теория международных отношений. М.: Гардарики, 2003.
10. Экономика предприятия (фирмы). (учебник)/Под ред. проф. О.И.Волкова и доц. О.В.Девяткина, М.: ИНФРА-М, 2004.
11. World Investment Report 2012: Towards a New Generation of Investment Policies. United Nations publication: New York and Geneva, 2012.

МЕХАНИЗМЫ ГОСРЕГУЛИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ АЗЕРБАЙДЖАНА СО СТРАНАМИ СНГ В ОБЛАСТИ СОВМЕСТНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

**АБАСОВА Самира, к. э. н. , доц.,
главный научный сотрудник НИИЭР**

За прошедшие 20 лет под внешнеэкономическими отношениями Азербайджана со странами СНГ, в том числе с самой большой страной этого содружества - Россией подведена широкая двухсторонняя правовая основа межгосударственного регулирования. Только за период 1992-1998 гг. между Азербайджанской Республикой и Российской Федерацией было подписано более 40 межправительственных договоров, соглашений и протоколов, затрагивающих почти все сферы взаимного сотрудничества. Так, например, в этом перечне можно выделить документы, принятые в период 1992-2012 гг: о принципах торгово-экономического сотрудничества, свободной торговле, согласованной денежно-кредитной и валютной политике, взаимном учреждении торговых представительств, о дружбе, сотрудничестве и взаимной безопасности, урегулировании долговых обязательств и кредитных требований и оформлении государственного долга, новых принципах научно-техническом сотрудничестве и кооперации и т.д..

С 1993 г. в соответствии с Бакинской декларацией оба государства будут поддерживать развитие взаимодействий по линии финансовых и банковских структур, осуществлении инвестиционных проектов, создании совместных предприятий и других хозяйственных объектов. Считается также полезным расширение торгово-экономического сотрудничества между Азербайджанской Республикой и хозяйственными субъектами Российской Федерации (9). Оба государ-

ства отметили необходимость дальнейшего наращивания деятельности межправительственных комиссий по экономическому сотрудничеству между нашими странами.

С 1998 г. были подписаны межправительственные соглашения и протоколы: о координации деятельности железнодорожного транспорта; об урегулировании вопросов правопреемства в отношении внешнего государственного долга активов бывшего СССР; о сотрудничестве в области разведки и разработки нефтяных месторождений на территории Азербайджанской Республики; о создании совместного предприятия между ГНКАР, НК, “ЛУКОЙЛ”; о сотрудничестве в отраслях нефтяной и газовой промышленности; сотрудничестве в области воздушного транспорта; производственной и научно-технической кооперации предприятий оборонной промышленности (9).

Производственное сотрудничество предполагает: развитие специализации и кооперирования новых видов производства, поставку крупных промышленных объектов, например, с компенсацией продукции, создание предприятий с иностранными инвестициями как в России, так и за рубежом, а также расширение на взаимовыгодных условиях других видов совместного предпринимательства, в производственной сфере новых модернизированных продукций.

Таблица 1

Инвестиции из России в Азербайджан (3), (4)

2007 2696763	2008		В %% к предыдущему году	
	10258139		2007	2008
Все инвестиции в страны СНГ			100%	100%
В том числе в Азербайджан	8994	20034	0,3	0,2

Как видно из таблицы растет как экспорт России в Азербайджан, так и импорт в Россию из Азербайджана. Рассмотрим процесс роста объема инвестиций в экономику Азербайджана за период 2007-2008 годы. Как видно из таблицы, в номинальном выражении инвестиции в экономику Азербайджана выросли чуть больше 2 раз, но в общем объеме инвестиций в экономику стран СНГ доля Азербайджана уменьшилась на 0,1%. Проанализировав процесс вложения инвестиций Азербайджанской Республики в экономику Российской Федерации можно заметить, что эти показатели увеличились в номинальном выражении, так и в удельном весе среди стран СНГ (таблица 2).

Таблица 2

Инвестиции из Азербайджана в Россию (3), (4)

	В тыс. долларах США		В %% к пре- дыдущему году	
	2007	2008	2007	2008
Все инвестиции в экономику России из стран СНГ	4671350	4878611	100%	100%
Из Азербайджана	95165	116842	2,0	2,4

По состоянию на первый квартал 2010 г. все зарегистрированные юридические и физические лица провели с партнерами из 131 стран мира экспортно-импортные операции на общую сумму в 5,7 млрд. долларов США. Из них 4,5 млрд. долларов США приходится на экспортируемые товары, 1,2 млрд. долларов США – на импорт, по сравнению с I кварталом 2009 года в первом квартале 2010 г. объем внешнеторговых операций увеличился на 48,8 %, в том числе экспорт увеличился в 1,8 раза, соответственно этому доля импортных операций уменьшилась на 12,6% (7), (8).

Доля стран мира во внешнеторговых операциях с нашей страной была следующей: на долю Италии пришлось - 31,5%, Израиля - 6,6%, Франции - 6,11%, Российской Федерации - 6,1% , Турции - 2,9% (2), (9).

Проанализировав данные таблицы 3., о деятельности субъектов в области совместного предпринимательства увидим, что доля иностранных предприятий за последние годы увеличилась. Увеличился удельный вес совместных предприятий, особенно в области производства машин, механизмов, оборудования, страхования, организации услуг, особенно в образовании и в научном обслуживании, а также в области транспорта и организации складских хозяйств.

Деятельность азербайджано - российских СП распространяется на самые различные сферы: осуществление научно-технических разработок, в части деревообработки, транспортных услуг, производства стройматериалов и строительно - монтажных работ, производства продукции пищевой и легкой промышленности и т.др. Наибольший же удельный вес 17-20% занимают СП с российским капиталом в сфере коммерции (4).

Таблица 3

Динамика хозяйствующих субъектов в области совместного предпринимательства (7), (8)

	Вид деятельности	Всех предприятий		Зарубежные предприятия		Совместные предприятия	
		2009	2010	2009	2010	2009	2010
	Всего	89939	93416	4265	4693	1596	1712
A	Сельское и лесное хозяйство и рыболовство	10224	10248	42	49	41	47
B	Промысловая отрасль	725	759	121	129	26	29
C	Обрабатывающая отрасль	6488	6623	299	320	354	368
D	Электроэнергия, обеспечение паром	231	232	9	10	2	2

Е	Водное обеспечение, очистка грязных вод	488	491	16	16	14	13
Ф	Страхование	9468	9853	528	585	171	189
Н	Оптовая и розничная торговля, ремонт автомобилей, мотоциклов	29810	30785	1326	1450	536	576
И	Транспорт и складское хозяйство	1689	1746	1977	209	47	52
Ж	Проживание и общественное питание	1217	1281	67	81	31	33
К	Информация и связь	1529	1626	79	82	44	52
Л	Финансы и страхование	977	1098	47	52	47	49
М	Операции с недвижимостью	725	821	35	38	7	7
Н	Наука, образование	4177	4453	849	893	72	77
О	Организация обслуживания услуг	4369	4424	137	146	81	81
Р	Госуправление, оборона	4908	4915	5	4	2	2
Q	Социальное обеспечение и образование	996	1059	47	54	4	6
Р	Здравоохранение и социальное обеспечение	1350	1394	77	80	20	20
С	Организация отдыха, развлечения и культурных услуг	1482	1536	12	18	7	9
Т	Организация услуг в других сферах	9006	9990	294	397	90	100
U	Индивидуальные хозяйства	1	1	1	1	-	-
	Деятельность структур	79	81	77	79	0	0

Если же обратить внимание на структуру совместных предприятий, то заметим, что основная часть совместных предприятий нашей страны с зарубежными странами приходится на долю Турции и Великобритании (табл.4).

Как видно из таблицы, Российская Федерация, единственная из стран СНГ, которая имеет большое количество совместных предприятий и предприятия с 100% иностранным капиталом в Азербайджане.

Таблица 4
Структура предприятий с иностранным капиталом и совместных предприятий, в процентах к их общему числу (7), (8)

№	Страны-участники	2009	2010
1	Турция	29,7%	30,8 %
2	Великобритания	11,6%	11,0%
3	Российская Федерация	7,4%	7,4%
4	Иран	5,9%	6,1%
5	США	5,7%	5,5%
6	Германия	2,7%	2,7%
7	Др. страны	79,2%	36,5%
	Всего	100%	100%

Таблица 5
Торговля России технологиями со странами СНГ
за 2007-2008 гг.

	Экспорт				Импорт			
	Число соглашений		Стоимость соглашений		Число соглашений		Стоимость соглашений	
	2007	2008	2007	2008	2007	2008	2007	2008
Всего	1825	1861	53749,0	64822,5	1524	1735	65116,5	98117,1
Страны ОЭСР	991	950	16034,9	22036,2	1154	1321	48205,4	72848,1
Другие страны	427	418	33922,5	38418,3	174	178	14881,7	18157,4
Страны СНГ	407	493	3791,6	4368,0	196	236	2029,4	7111,6
Азербайджан	14	9	2,8	26,2	2	5	8,7	9,1
Армения	9	7	20,4	15,5	-	1	-	31,6
Беларусь	82	112	763,6	832,7	52	61,	2239,2	439,1

Грузия	4	3	36,3	60,0	--	-	-	-
Казахстан	110	136	1487,6	1785,9	16	21	62	268,3
Киргизия	7	9	40,5	83,7	1	2	0,1	1,3
Молдова	15	16	35,8	52,5	1	1	12,9	1,2
Таджикистан	7	16	277,0	379,7	1	3	4,2	25,8
Туркмения	4	2	1,3	3,5	1	-	0,2	-
Узбекистан	15	35	99,4	177,2	9	12	115,5	38,8
Украина	140	148	1046,9	951,3	113	130	1586,7	6296,3

(3, с.624), (4, с.560)

Необходимо отметить, что Россия является главным экономическим партнером многих стран СНГ – особенно высока доля экспорта технологий в 2008 году в Казахстан (1785,9 млн. руб.), Украину (951,3 млн. руб.) и Беларусь (832,7 млн. руб.). И в соответствии с этим процессом основными импортерами технологий в Россию являются Украина (6296,3 млн. руб.), Беларусь (4399,1 млн. руб.) и Казахстан (268,3 млн. руб.).

Глобализация рынка, интенсивное развитие международного научно-технического и производственно-инвестиционного сотрудничества, а также информационная революция требуют умения эффективно работать в новом конкурентном пространстве. Одним из возможных путей относительно безболезненного вхождения в глобальную экономику является региональная интеграция государств. Азербайджанская Республика - активный участник процессов экономической интеграции в мировой экономике. Наша страна поддерживает внешнеэкономические отношения с такими организациями международной экономической интеграции как: СНГ, ЕС, ЕАСТ, ОИК, АСЕАН, ОЭС, ОЧЭС, ГУАМ и др.

Все возможные виды внешнеэкономической инновационной деятельности реализуются посредством проведения различных международных коммерческих операций, т.е. на основе разнообразных приемов и методов подготовки и осуществления внешнеэкономического коммерческого сотрудничества. Международные коммерческие операции

реализуются в виде внешнеторговых сделок, которые классифицируются по предмету сделки следующим образом: купля-продажа инновационных товаров; купля-продажа новых видов услуг; купля – продажа результатов творческой деятельности (2, с.232).

Достижение целей внешнеэкономической инновационной деятельности с участием иностранных партнеров может осуществляться на основе различных способов и организационных форм, среди которых следует отметить:

- Привлечение иностранных инвестиций в виде кредитов, оборудования и других ресурсов на различных условиях (например, на компенсационной основе, лизинга и т.п.);
- создание международной кооперации по производству новых видов продукции, предполагающей возможность передачи технологий, ноу-хау и т. п.;
- образование инновационных предприятий с иностранными инвестициями (долевым участием – совместных предприятий или полностью принадлежащих иностранным инвесторам), а также филиалов и представительств иностранных фирм в России или отечественных организаций за рубежом. Разнообразие инновационных предприятий с долевым участием иностранных инвестиций могут служить международные специальные исследовательские центры;
- создание инновационных международных организаций без образования юридического лица, правовой основой функционирования которых являются соглашения, договоры, общие программы развития и т. п. Разнообразием таких организаций может быть международная инновационная сеть, объединяющая научно-исследовательские лаборатории, научно-исследовательские центры, изготовителей оборудования для производства новой продукции, производи-

телей новой продукции, коммерческие и сбытовые структуры, эксплуатационников – пользователей (потребителей) продукции, сервисные организации и т. п. В этом случае предпочтительным является создание инновационной сети на базе долгосрочных соглашений, договоров и программ;

- образование специальных экономических зон с преференциальным режимом, направленным на приоритетное расширение и повышение эффективности внешнеэкономической инновационной деятельности;
- создание международных, национальных и региональных центров по межгосударственной информационной, организационной и другим видам поддержки инновационной деятельности.

Заслуживает внимания подписанное “Соглашение между Правительством Азербайджанской Республики и Правительством Российской Федерации о производственной кооперации”, которое направлено на восстановление и дальнейшее развитие, нарушенных десятилетиями и налаженных во время кооперационных связей между предприятиями обеих стран. Особенно это касается освобождения от налогов и пошлин при импорте-экспорте полуфабрикатов, комплектующих изделий, производимых предприятиями, работающими в условиях двусторонней межхозяйственной кооперации.

При осуществлении внешнеэкономической инновационной деятельности необходимо конструктивно учитывать, помимо использования всевозможных рациональных способов и различных организационных форм достижения целей инновационной деятельности, следующее:

- культурно-национальные традиции каждой из участвующих в совместной деятельности сторон;
- конкретную значимость представляемых участвующими сторонами ресурсов, что требует умелого их целенаправленного применения;

- сложившиеся позитивные традиции менеджмента, коллективной и индивидуальной работы в каждой из участвующих сторон.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абасова С.Г. Перспективы развития внешнеэкономических связей Азербайджана с Российской Федерацией в сфере железнодорожного транспорта. Материалы конференции «Завершение этапа перехода в Азербайджанской экономике: анализ и выводы, проблемы формирования национальной модели развития». Институт Экономики НАН Азербайджана, АГЭУ, Союз Экономистов. г. Баку, 2010 г., с.205-206.
2. Биншток Ф.И. Госрегулирование предпринимательской деятельности. М.: ИНФРА-М, 2003, 198с.
3. Российский статистический ежегодник. 2008. Стат. Сб./ Росстат. М.: 2008, 847с.
4. Российский статистический ежегодник. 2009. Стат. Сб./ Росстат. М.: 2009, 795с.
5. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı. (2009-2013 illər). İyul 2010. Bakı, Dövlət Statistika Komitəsi, 2010, 435 s.
6. Sosial, iqtisadi inkişaf. Yanvar-dekabr 2009. Bakı, Dövlət Statistika Komitəsi, 2009 (No. 12), 162s.
7. Sosial, iqtisadi inkişaf. Yanvar-dekabr 2010. Bakı, Dövlət Statistika Komitəsi, 2010 (No. 12), 193s.
8. Sosial, iqtisadi inkişaf. Yanvar-iyun 2011. Bakı, Dövlət Statistika Komitəsi, 2011 (No. 6), 138s.
9. Abasova S.H., Haqverdova S.H. The External Trade Relations of Azerbaijan between Central Asian Republic (Uzbekistan, Turkmenistan, Tajikistan and Kyrgyzstan) in Globalisation. The papers' issue of 2nd International Congress "Caucasus and Central Asia in Globalisation process " – 1st book. Baku, Caucasus University, 02-05 May 2007, p.256-262.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏRAZİSİNDƏ ALTERNATİV ENERJİ MƏNBƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Şamil YAQUBOV, i.e.n.

Müasir dövrdə dünya bazarlarına çıxarılan karbohidrogen ehtiyatlarının əksəriyyətinin münaqişəli ərazilərdən keçməsi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı nəticəsində enerji daşıyıcılarına olan tələbin artması, neft və qazın qiymətlərinin qeyri-sabitliyi nəticəsində dünyanın əsas enerji daşıyıcıları idxalçısı olan inkişaf etmiş ölkələr özlərinin enerjiyə olan tələbatlarını ödəmək üçün alternativ enerji mənbələrindən istifadə istiqamətində dövlət proqramları və tədqiqat işləri həyata keçirirlər.

Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi mövqe və əlverişli iqlim şəraiti tükənməyən enerji resurslarından geniş istifadə etməyə imkan verir.

Ənənəvi enerji mənbələrinin karbohidrogen ehtiyatlarının tədricən tükənməsi və onlardan istifadə zamanı ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması ilə əlaqədar dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən: günəş və külək enerjisi, kiçik SES-lər, termal sular, biokütlə enerjisi geniş istifadə olunur. Ümumiyyətlə, alternativ enerji mənbələri dedikdə tullantısı olmayan və bərpa olunan enerjilər nəzərdə tutulur.

Bu istilik elektrik stansiyalarında yandırılan böyük miqdarda yanacağa qənaətlə yanaşı, ətraf mühitə atılan zərərli tullantıların miqdarını da xeyli azaldar. Ölkənin təbii potensialından istifadə etməklə alternativ enerji mənbələrinin elektrik və istilik enerji istehsalına cəlb edilməsi elektroenergetikanın gələcək inkişaf istiqamətində mütləq dəyişikliklər etməyə imkan yaradır.

Külək, günəş və digər alternativ enerji mənbələrinin istehsalının su elektrik enerjisindən bəhsə başa gəldiyinə baxmayaraq, külək dəyirmanları üçün lazımı texnologiyanın qurulmasına

milyonlarla dollar vəsait tələb olunursa da lakin üzvi neft məhsulları tükənən zaman külək dəyirmanlarından və digər mənbələrdən enerji almağın əhəmiyyəti çox olacaq.

Azərbaycanda hidroelektrik və külək elektrik stansiyalarının tikintisi ilə enerjiyə olan tələbatı daha da azaldaraq regionlarda iqtisadi inkişafı sürətləndirmək mümkündür. Azərbaycanda alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edilməsi üçün böyük imkanlar var. Bu imkanların müəyyənləşdirilməsi məqsədilə texniki layihənin ilkin variantı hazırdır. Bu sahədə Azərbaycanda alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edilməsi üçün ərazilər müəyyənləşdirilib. İlk layihə kiçik hidroelektrik və külək enerjisi stansiyalarının hansı ərazilərdə tikilməsini müəyyənləşdirmək məqsədini daşıyır. Sonrakı mərhələdə isə həmin stansiyaların tikintisi üçün vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulur.

Bununla belə məlum məsələdir ki, ənənəvi enerji mənbələri tükənməz deyildir, zaman keçdikcə onların azalması prosesi baş verir. Bu amil və onlardan istifadə zamanı ətraf mühitə külli miqdarda zərər vurulduğu nəzərə alınaraq dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində (ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Finlandiya, Kanada, Çin, İspaniya və s.) ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələrindən (günəş, külək enerjisi, kiçik SES-lər, termal sular, biokütlə enerjisi) geniş istifadə olunur. Dünya üzrə istehsal olunan elektrik enerjisinin 15%-ə yaxını alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edilməklə əldə edilir, onun 80%-i biokütlədən alınan enerjidir. Külək enerjisinin birbaşa elektrik enerjisinə çevrilməsi də dünya praktikasında geniş yayılmışdır və inkişaf etmiş ölkələrdə enerji sektorünün əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur. Son 10 ildə külək enerjisindən istifadə etməklə elektrik enerjisi istehsalı on dəfədən çox artmışdır.

Almaniya bu sahədə lider ölkədir. Hazırda Almaniya külək enerji qurğularının istehsalı, quraşdırılması və istismarı sahəsində 35 min nəfərdən çox işçi çalışır.

Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi əlverişli coğrafi mövqe və təbii iqlim şəraiti imkan verir ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində olduğu kimi Respublikamızda da ekoloji cəhətdən təmiz və

bərpa olunan alternativ enerji mənbələrindən geniş istifadə edilsin. Belə mənbələrdən istifadə edilməsi istilik enerji stansiyalarında yandırılan böyük miqdarda yanacağa qənaət edilməsi və ətraf mühitə atılan zərərli maddələrin miqdarının nisbətən azaldılması ilə nəticələnən, təbii potensialların elektrik və istilik enerjisi istehsalına cəlb edilməsi elektroenergetikanın gələcək inkişafı istiqamətində mütərəqqi dəyişikliklər etməyə imkan yaradar.

Ölkəmizin bir çox regionları üçün külək enerjisi alternativ enerji mənbələri arasında ən əlverişlisidir. Abşeron yarımadası, Pirallahı adası, Güzdək, Giləzi və Şubanı bu cəhətdən daha münasibdir. Bundan əlavə külək elektrik stansiyalarının Samur-Dəvəçi, Xəzəryanı sahil, Qazax-Gəncə, Hacınohur-Ceyrançöl, Şirvan düzü və Kür-Araz ovalığı zonalarında, Daşkəsən rayonu və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Culfa rayonu ərazisində yaradılması səmərəli hesab edilir. Bu zonalarda ildə 2700-3000 saat ərzində küləyin sürəti 5-20 m/san təşkil edir. Azərbaycanın külək enerjisi ehtiyatı 800 MVt-a yaxındır və bu ildə 4 mlrd. kVt/saat elektrik enerjisinə bərabərdir. Bu isə öz növbəsində ildə 1,0 milyon ton şərti yanacağa qənaət və ən əsası ildə 3700 ton ozon dağıdıcı olan karbon dioksidin (CO₂) atmosfərə atılmasının qarşısının alınması deməkdir. Göstərilən parametrlər külək enerjisindən istifadə edilməsi üçün Azərbaycan ərazisinin olduqca əlverişli olmasına dəlalət edir.

Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Energetika və Enerji layihə İnstitutu tərəfindən məqsədyönlü şəkildə aparılmış elmi-tədqiqat işləri nəticəsində ölkənin külək kadastrı işlənib hazırlanmışdır. İnstitut əməkdaşlarının yapon mütəxəssisləri ilə birlikdə apardıqları tədqiqat nəticəsində Abşeron yarımadasında irimiqyaslı külək enerjisi qurğularının inşası üçün ərazilər seçilmiş və bu ərazilərdə külək enerjisinin fiziki və energetik parametrləri təyin edilmişdir.

Mütəxəssislərin rəyinə görə Respublikamızın ərazisində yaxın gələcəkdə ümumi gücü 300 MVt-a yaxın olan külək stansiyaları quraşdırmaq mümkündür. İl ərzində bu qurğuların hesabına 1,0 mlrd. kv/saat elektrik enerjisi istehsal etmək olar, bu isə öz növbəsində 300 min ton mazut yanacağına qənaət

edilməsinə imkan verir.

Azərbaycanın Qobustan rayonu ərazisində 30 meqovattlıq külək elektrik stansiyasının quraşdırılması barədə hələ 1999-cu ildə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Energetika və Enerji Layihə İnstitutu tərəfindən Yaponiyanın “Tomen Korporeyşn” Şirkəti ilə birlikdə texniki-iqtisadi əsaslandırma hazırlanmış, müəyyən təcrübələr aparılmışdı. ARDNŞ-də aparılan tədqiqat və hesablamalar isə göstərmişdir ki, Abşeron-dəniz bölgəsində gücü 150-1600 kVt olan külək elektrik stansiyalarının quraşdırılması məqsədəuyğun sayıla bilər.

2002-ci ildə Azərbaycanın bərpa olunan enerji resurslarının qiymətləndirilməsi həyata keçirilmiş və aşkar olunmuşdur ki, Abşeron yarımadası iri həcmdə külək enerjisi potensialına malikdir. Uzunmüddətli küləyin orta sürəti 6 m/san-dan artıqdır ki, bu da külək enerjisi üçün əlverişli texniki-iqtisadi potensialın olmasını göstərir. Şimal DRES-nin yerləşdiyi ərazidən toplanılmış külək enerjisi üzrə statistik məlumatlar bir daha təqdim olunan göstəriciləri təsdiq etmişdir. Aparılmış bu tədqiqatlar zamanı Qobustan rayonu ərazisi üçün təqdim olunmuş göstəricilər külək enerjisi potensialının 4-cü sinfinə aid edilir ki, bu da yüksək potensial hesab olunur.

Bərpa olunan enerji mənbələri arasında külək enerjisi mühüm yer tutur. Külək enerjisindən istifadəyə görə Almaniya dünya ölkələri arasında liderlik edir. Həmin ölkədə “Bərpa olunan enerji mənbələri haqqında” Qanunun qəbul edilməsi bu işə güclü təkan vermişdir.

Respublikanın bir çox regionları üçün külək enerjisi alternativ enerji mənbələri arasında ən əlverişlisidir. Külək enerjisi digər alternativ enerji mənbələri olan günəş, hidroenergetika, geotermal və biokütlə enerjisindən özünün maya dəyərində, ekoloji təmizliyinə və tükənməzliyinə görə ən sərfəlisidir.

Azərbaycan Dövlət proqramı alternativ enerji mənbələri kimi əsasən günəş və külək enerjisini, dağ çaylarında tikiləcək kiçik su elektrik stansiyalarını, bioqaz qurğuların və biotermal suların istifadəsini nəzərdə tutur. Bunlardan ən yararlısı külək və günəş enerjiləridir.

Günəş enerjisi

Ölkədə təbii iqlim şəraiti günəş enerjisindən də istifadə olunmasının iqtisadi və ekoloji cəhətdən əlverişli olacağına əsas verir.

Azərbaycanın təbii iqlim şəraiti günəş enerjisindən istifadə etməklə elektrik və istilik enerjisinin istehsalını artırmağa geniş imkanlar açır. Belə ki, günəşli saatların miqdarı il ərzində ABŞ-da və Orta Asiya ölkələrində 2500-3000 saat, Rusiyada 500-2000 saat, Azərbaycanda isə 2600-3200 saat təşkil edir.

Günəş enerjisindən istifadənin inkişafı Azərbaycanın bir çox rayonlarında enerji və istilik enerjisi problemini qismən həll edə bilər. Son zamanlar dünyanın bir sıra qabaqcıl dövlətlərində Fotovodtaik Proqramının (FVP) geniş şəkildə tətbiq olunmasına başlanmışdır. Azərbaycanın bu Proqrama cəlb olunması regionda belə tip enerji sistemlərinin tətbiqində mühüm rol oynaya bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, günəş stansiyalarının effektivliyi ölkənin təbii iqlim şəraitindən və coğrafi mövqeyindən asılıdır. Belə ki, bir il ərzində $1m^2$ yer səthinə düşən günəş enerjisinin miqdarı ABŞ-da 1500-2000 kVts, Rusiyada 800-1600 kVts, Fransada 1200-1400 kVts, Çində 1800-2000 kVts və Azərbaycanda 1500-2000 kVts təşkil edir. Göründüyü kimi, Azərbaycan ərazisinə düşən günəş şüalarının miqdarı digər ölkələrlə müqayisədə üstünlük təşkil edir ki, bu da günəş enerjisindən istifadənin tətbiqinə sərmayələrin cəlb edilməsinin səmərəlilik meyarlarından biri kimi qiymətləndirilə bilər.

İl ərzində günəşli saatlar ABŞ və Orta Asiyada 2500-3000 saat olduğu halda, Azərbaycan ərazisində 2600-3200 saat təşkil edir. Ona görə də günəş enerjisindən istifadə edilməsi ölkəmizin bir çox regionlarında istilik enerjisi problemini qismən həll edə bilər. Bu cəhətdən Almaniya, Yaponiya və ABŞ-da həyata keçirilmiş proqramların Azərbaycanda da tətbiq edilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Respublika ərazisində böyük silisium ehtiyatlarının olması yaxın gələcəkdə günəş enerjisindən istifadə edilməsində

əsas texniki vasitə olan fotoelementlərin istehsalının təşkili üçün şərait yaradır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında aparılan elmi-praktiki tədqiqatlar əsasında müəyyən edilmişdir ki, gücü 100-150 kVt və hətta 500 kVt olan səmərəli günəş elektrik stansiyasının quraşdırılması mümkündür və bu cəhətdən Naxçıvan MR, Kür-Araz və Abşeron regionlarının ərazisi daha əlverişlidir.

Artıq Azərbaycanda günəş enerjisinin elektrik enerjisinə çevrilməsi tətbiq olunur. Hal-hazırda Kürdəmir rayonunda günəş batareyaları quraşdırılıb. Bu batareyalar su təmizləmə sistemini enerji ilə təmin edir. Sənaye və Energetika Nazirliyinin mütəxəssislərinin hesablamalarına görə, Azərbaycan ərazisində 1 m² sahəyə düşən günəş enerjisinin həcmi 1500-2000 kVt/saat təşkil edir ki, bu da Avropadakı eyni göstəricidən çoxdur, ABŞ və Çinin göstəriciləri ilə isə bərabərdir.

Azərbaycanın günəş enerjisi ehtiyatı ildə 2000 kilovat saata bərabərdir. Bu göstərici günəş stansiyalarından fəal istifadə edən ölkələrin imkanları ilə, demək olar ki, bərabərdir. Mütəxəssislərin hesablamalarına əsaslanaraq qiyməti təqribən 4000 min dollar olan, evlərin dam örtüyünü əvəz edən günəş stansiyalarının layihəsi hazırlanıb. Bu qurğu evi tam müstəqil elektrikle təmin edir və ən azı 30 il heç bir xərc tələb olunmur. Bunlardan Türkiyənin bəzi şəhərlərində istifadə olunur. Azərbaycan ekvatora daha yaxın olduğundan, burada günəşli günlərin sayı Abşeron yarımadasında 270-300 olur, bu da elektrik stansiyalarını tikməyə imkan verir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Beynəlxalq Ekoloji Fondunun təsdiq etdiyi proqrama əsasən, günəş enerjisi alternativ enerji mənbələri arasında birinci yeri tutur. Bu isə bu növ enerjidən istifadə olunduğu halda Respublika üçün daha sərfəlidir. Araşdırmalara əsaslanan Aran rayonlarında günəş enerjisinə üstünlük verilməlidir. Hazırda bir sıra rayonlarda günəş enerjisindən istifadə üçün xüsusi qurğular quraşdırılır və yaxın zamanda günəş kollektorlarının açılışı nəzərdə tutulur.

Hidroenerji

Azərbaycanın tam hidroenerji potensialı 40,0 mlrd. kvtsaat təşkil edir və onun texniki cəhətdən əlverişli potensialı ildə 16,0 mlrd. kvtsaata yaxındır. Bunun 5,0 mlrd. kvtsaatını kiçik su elektrik stansiyaları istehsal edə bilər. Bu isə öz növbəsində hər il istilik elektrik stansiyalarında yandırılan 850 min ton mazut yanacağına qənaət olunması deməkdir. 2004-2013-cü illəri əhatə edən proqramda bütün regionlarda, xüsusən də dağ rayonlarında, külək, günəş və digər bərpa olunan resurs potensialından istifadə istiqamətləri əks olunub. Yaxın 2-3 il ərzində “Quba”, “Qusar”, “Çiçəkli”, “Zeyxur”, “Nügədi”, “Balakən”, “Çinarlı” kiçik su elektrik stansiyaları (SES) özəlləşdirməyə çıxarılmalı, “Varvara” SES isə yenidən qurulmalıdır. Dağ çayları və iri kanalların üzərində kiçik SES-lərin tikintisi də qısa müddətdə araşdırılmalıdır.

“Bakıhidrolayihə” İnstitutu tərəfindən aparılan araşdırmalar nəticəsində ölkədə kiçik su elektrik stansiyalarının inşası məqsədilə 100-dən yuxarı perspektiv layihə hazırlanmışdır. Su elektrik stansiyalarının tikintisi elektrik enerjisi istehsalı ilə bərabər sel sularının tənzimlənməsi və yeni suvarma sistemlərinin yaradılması kimi mühüm dövlət əhəmiyyətli məsələləri də həll etmiş olar. Vaxtilə Azərbaycanda ümumilikdə 25 meqavat gücü olan 16 kiçik su elektrik stansiyaları fəaliyyət göstərmişdir. Hazırda onlardan 9-u nisbətən yararlıdır və özəlləşdirilməyə açıq elan edilmişdir. Artıq 2 stansiya (“Muğan” və “Şəki”) özəlləşdirilmişdir. Respublikanın hidroenerji ehtiyatları gələcəkdə kiçik SES-lərin sayını 3-4 dəfə artırmağa imkan verəcək.

Azərbaycan Respublikasının ümumi enerji sistemində su elektrik stansiyalarının istehsal gücünün xüsusi çəkisi hazırda 17,8 faiz təşkil edir. 2011-ci ildə istehsal olunan elektrik enerjisinin 2,7 mlrd kvts su elektrik stansiyalarının payına düşürdü ki, bu da istehsal olunmuş ümumi elektrik enerjisinin 13,4%-ni təşkil edirdi.

Azərbaycanda alternativ enerji mənbələri arasında ən səmərəlisi kiçik su elektrik stansiyalarının tikintisi hesab olunur.

Respublikanın ümumi hidroenerji potensialının 12%-i kiçik su elektrik stansiyalarının payına düşür. Kiçik su elektrik stansiyalarının tətbiqi layihəsinə AİB 40 mln. dollara yaxın vəsait ayırmaq niyyətində olduğunu bildirib. Azərbaycanda 50 kiçik çay var və onların 30-u bol suludur. Bu çaylardan 4,8 mlrd. kVt/saat enerji istehsal etmək olar. Ölkəmizdə mövcud olan 9 kiçik SES-dən indi yalnız ikisi - Şəki və Muğan SES-lər işləyir. Halbuki, vaxtilə Azərbaycanda toplam gücü 25 MVt olan 16 kiçik SES fəaliyyət göstərib. Bu, Azərbaycanda indi istehsal olunan enerjinin 25%-i qədərdir.

Su elektrik stansiyalarının tikintisi sel sularının tənzimlənməsi, ekoloji cəhətdən təmiz elektrik enerjisi istehsalı və yeni suvarma sistemlərinin yaradılması kimi dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həllində mühüm rol oynayır. Azərbaycan Respublikasında çaylar üzərində və su təsərrüfatı obyektlərində kiçik su elektrik stansiyaları yerləşdirmək olar ki, onların da istehsal etdiyi elektrik enerjisi ildə 3,2 mlrd. kVts təşkil edə bilər. Yaxın perspektivdə 61 kiçik SES-in tikintisi məqsədəuyğun hesab edilir. Bu SES-lər irriqasiya kanalları üzərində, axını tənzimlənməmiş çaylarda və tikiləcək su anbarlarının yanında yerləşdirilə bilər. Ölkədə həmçinin vahid enerji sisteminin elektrik xətlərindən və yarımstansiyalarından uzaqda yerləşən obyektlərin, yaşayış məntəqələrinin elektrik enerjisi ilə təchizində mikro SES-lərdən də istifadə olunması elektrik enerjisi problemləri ilə yanaşı, digər sosial məsələlərin də həllinə imkan yarada bilər.

Azərbaycanda digər bir alternativ enerji mənbəyi olan termal sulardan istifadə üçün də əlverişli şərait var.

Azərbaycan Respublikası termal sularla zəngindir. Bunlar Böyük və Kiçik Qafqaz, Abşeron yarımadası, Lənkəran-Astara zonasının bir sıra rayonlarında mövcuddur. Kür çökəkliyi və Xəzər-yanı-Quba ərazisində aşkar edilmiş yüksək minerallaşma dərəcəsinə malik sulardan kimya sənayesində, Talış-Lənkəran rayonu ərazisində isə balneoloji məqsədlərdən başqa kənd təsərrüfatında, istixana təsərrüfatlarında istifadə etmək imkanları var.

Qeyd edək ki, Avropada ümumi enerji istehsalında alternativ mənbələrin rolu Azərbaycanda olduğu kimi 1%-lik göstərici ilə ölçülmür. Məsələn, Portuqaliyada alternativ mənbələrin çəkisi 13%, Belçikada 23%, Finlandiyada 24%, İsveçdə 32%, Norveçdə 52%, İslandiyada 73%-dir.

Geotermal enerji

Azərbaycan Respublikasının ərazisi termal sularla zəngindir və mütəxəssislərin fikrincə onların istilik enerjisi istehsalında geniş tətbiqi səmərəli hesab olunur. Böyük və Kiçik Qafqaz, Abşeron yarımadası, Talış dağ-yamac zonası, Kür Çökəkliyi və Xəzəryanı-Quba ərazisində yerləşən termal suların proqnozlaşdırılmış ehtiyatları sutka ərzində 245,6 min kub metr təşkil edir. Bu enerji mənbəyi hesabına xeyli miqdarda karbohidrogen ehtiyatına qənaət etmək mümkündür.

Sənaye, kənd təsərrüfatı və sosial xidmət sahələrinin son illərdə sürətli inkişafı biokütlədən istifadə etməklə enerji istehsalı üçün yeni imkanlar açmışdır. Müvafiq qurumlar tərəfindən aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində istehsal tullantılarının tərkibində, neft-qaz hasilatı və emalı nəticəsində torpaq sahələrində yığılmış tullantıların çox hissəsində biokütlə maddələri var ki, onlardan da elektrik enerjisinin istehsalında istifadə olunan bioqaz, biomayə və bərk biokütlənin alınması mümkündür.

Qeyd etmək olar ki, Abşeronun Qobu qəsəbəsində palçıq vulkanları püskürürlər. Lakin bunlardan istifadə olunmur, onlar nəinki elektrik enerjisi üçün, həm də müalicəvi əhəmiyyətə malikdir. Termal sularla bir sıra rayonlarda kiçik stansiyaların tikilməsi mümkündür.

Termal sulardan bir çox ölkələrdə sənaye, kənd təsərrüfatı, məişət və kommunal sahələrdə geniş istifadə olunur. Enerji istehsalında və istehlakında geotermal enerji mənbələrindən istifadənin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onların tətbiqi iri həcmli maliyyə vəsaiti tələb etmir.

Biokütlə enerjisi

Azərbaycan Respublikasında sənaye, kənd təsərrüfatı və sosial xidmət sahələrinin sürətli inkişafı biokütlədən istifadə etməklə enerji istehsalı üçün yeni imkanlar açır. Ölkədə biomaddələrin aşağıdakı mənbələri mövcuddur:

- yanma qabiliyyəti olan sənaye tullantıları;
- meşə təsərrüfatı və ağac emalı sahələrinin tullantıları;
- kənd təsərrüfatı məhsulları və üzvi birləşmə tullantıları;
- məişət və kommunal sahələrin tullantıları;
- neft və neft məhsulları ilə çirklənmiş sahələrdən alınan tullantılar.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində istehsal tullantılarının tərkibinin çox hissəsini biokütlə maddələri təşkil edir. Həmin biokütlə maddələrindən elektrik enerjisinin istehsalında istifadə olunan bioqaz, biomaye və bərk biokütlənin alınması mümkündür. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında hər il tullantıların zərərsizləşdirilməsi poliqonlarına 2,0 milyon tondan çox bərk məişət və istehsalat tullantıları atılır. Bakı və ölkənin iri sənaye şəhərlərində ictimai binaların qızdırılmasındakı çətinlikləri aradan qaldırmaqda bərk məişət və istehsalat tullantılarının utilizasiya olunması (emal edilməsi) həmin problemlərin qismən aradan qaldırılmasını təmin etmiş olardı.

Artıq bir çox Avropa ölkələrində bu problemin həlli yolları tapılmışdır. Belə ki, əhalisi sıx olan ərazilərdə zibilyandırma zavodları tikilməklə, orada məişət tullantıları yandırılır. Zibillərin yandırılmasından alınan enerji hesabına ətrafdakı yaşayış məntəqələri istilik və elektrik enerjisi ilə təmin edilir. Yandırılmış tullantıların qalıqlarından isə gübrə kimi torpaqların münbitliyini artırmaq məqsədilə geniş istifadə olunur. Göründüyü kimi, kompleks əhəmiyyəti olan Azərbaycanda belə zavodun tikilməsi Azərbaycan üçün də çox zəruridir.

Ölkənin kəndlərini enerji ilə təmin edə bilən bir vasitə kimi bioqaz qurğuları nəzərdə tutulmalıdır. Bu qurğularda xammal kimi peyin istifadə oluna bilər ki, bu yanacaq növünü hər bir

kənddə tapmaq olar. Bu qurğularda peyindən qaz istehsal etmək və peyin üzvi gübrəyə çevrilərkən onu kənd təsərrüfatında istifadə etmək olar. ABŞ-da istehlak olunan enerjinin 5%-i məhz bioqaz qurğuları vasitəsi ilə istehsal edilir. Ölkəyə gətirilən qurğuların qiymətinin təxminən 1400 dollar olduğundan onların fermerlər tərəfindən alınması, imkansızlıq və istifadə edilməməsi ucbatından qeyri-mümkündür. Lakin indi hökumət bu qurğuların Azərbaycanda istehsalı məsələsinə baxır və qurğuların qiyməti təxminən 500 dollar olacaq.

Alternativ enerji mənbələrinin istehsalı və istehlakı ilə məşğul olan insanlar üçün güzəştlər nəzərdə tutulmalıdır.

Atom Elektrik Stansiyaları

Respublikada enerji mənbəyinin ən ideal sayılan variantı Atom Elektrik Stansiyasının inşasıdır. Lakin bunun tikilməsi üçün müxtəlif mütəxəssislərin və alimlərin yanaşmaları üst-üstə gəlmir. Bizim fikrimizcə, bu obyektin tikilməsi yaxın perspektivdə zəruridir. Bunu təsdiqləyən radiasiya institutunun direktoru Adil Qəribov bu təşkilatda AES-in tikilməsinə aid layihənin hazırlandığını və hökumətə təqdim edildiyini bildirib. Baxmayaraq ki, Respublikada neft və qaz potensialı yüksəkdir, onları səmərəli istifadə etmək lazımdır. Bu orqanik üzvü yataqlar gələcək nəsil üçün qorunmalıdır. Buna misal olaraq göstərmək olar ki, İran İslam Respublikasında neft və qaz ehtiyatları bizim Respublikadan artıqdır və bu göstəriciyə görə dünyada ikinci yeri tutur. Ancaq İranda da hal-hazırda AES tikilib istifadəyə verilib və perspektivdə ikinci AES-nin tikilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Alternativ enerji mənbələrindən istifadə edilməsinə şərait yaradılması məqsədilə həyata keçirilməsi təklif olunan bir sıra tədbirlər vardır.

1. Alternativ enerji mənbələri hesabına hasil edilən enerjinin birinci növbədə istehlakçılar tərəfindən alınmasını təmin edən qanunun (və yaxud qaydanın) qəbul edilməsi;

2. Alternativ enerji mənbələrindən istifadə etməklə enerji istehsalı ilə məşğul olan şirkətlərə vergi güzəştlərinin, uzunmüddətli güzəştlı kreditlərin tətbiq olunması və subsidiya verilməsi;

3. Alternativ enerji mənbələrindən istifadə obyektlərinin tikintisi üçün güzəştlı şərtlərlə torpaq sahələrinin ayrılması;

4. Azərbaycanda alternativ enerjidən istifadənin həcmi 10%-ə çatdırmaq üçün bəzi Avropa ölkələrindən nümunə götürülməlidir. Məsələn, Almaniyada bərpa olunan enerjidən istilik alan şəxslərə hökumət kömək edir;

5. Almaniyada xaricdən avadanlıq gətirən şəxsdən gömrük rüsumu alınmır, onlar dövlətə vergi ödəmir. Bu cür şərait Azərbaycanda da yaradılsa, alternativ enerji mənbələrindən istifadədən böyük mənfəət əldə olunar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Yanacaq Enerji kompleksinin (2005-2015-ci illər) inkişafı üzrə Dövlət Proqramı.
2. “Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı”.
3. Энергетическая стратегия. Май, 2007 г. ADB
4. Biofuels in the European Context: Facts, Uncertainties and Recommendations. European Communities, 2008.

QUBA-XAÇMAZ İQTİSADİ RAYONU KƏND TƏSƏRRÜFATININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ PERSPEKTİV İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Nurəddin EYNULLAYEV, i.f.d.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu təbii və iqtisadi amillərdən asılı olaraq bitkiçilik, bağçılıq və tərəvəzçilik sahələri üzrə ixtisaslaşmışdır. Bağçılıq və tərəvəzçiliyin inkişafı ərazinin Abşeron iqtisadi rayonu yaxınlığında və Rusiya Federasiyası ilə həmsərhəd olması ilə əlaqədardır.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi üçün geniş imkanlara malikdir. Bu bölgədə kənd təsərrüfatı bitkiləri əhalinin şəxsi təsərrüfatlarında, eləcə də fermer təsərrüfatlarında becərilir. Burada alma, armud, giləs, çəyirdəkli meyvə əkinləri geniş sahə tutur. Son illər həyata keçirilmiş torpaq islahatları yeni bağların salınmasına, onların mövcud təbii-bioloji xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq becərilməsinə, bol və yüksək keyfiyyətli məhsul əldə olunmasına geniş imkanlar yaradır.

Ərazidə bağçılığın ixtisaslaşması uzun tarixi bir dövrü əhatə edir. Əlverişli iqlim şəraiti, meyvə bağlarının geniş yayılmasına və meyvəçilikdə yüksək məhsuldarlığın əldə edilməsinə imkan yaradır. Burada meyvə bağlarının yayıldığı yuxarı sərhəd, meşə zonasının yuxarı sərhədinə uyğun gəlir. Ərazidə alma, armud, giləs, gavalı, zoğal, ərik, şaftalı, heyva və başqa meyvələr yetişdirilir. Yerli əhali bu sahəyə daimi əsas gəlir mənbələri kimi xüsusi qayğı ilə yanaşmışdır. Meyvəçiliyin inkişafının başlıca səbəblərindən biri də bu sahədə uzun illər ixtisaslaşdırılmış meyvəçilik təsərrüfatlarının yaradılması ilə əlaqədar olmuşdur.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu Respublikada əsasən kənd təsərrüfatı regionu kimi tanınır. Belə ki, 2011-ci ildə ümumi məhsul buraxılışının 34,8%-nin kənd təsərrüfatının payına düşməsi bunu bir daha sübut edir. 2011-ci ildə 457,2 mln. manat kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal edilmişdir ki, bu da ölkə üzrə

istehsalın 10,1%-nə bərabərdir. Qeyd edək ki, bu göstərici 2003-cü ildə 11,2% idi. Bu payın azalmasına səbəb ölkə üzrə kənd təsərrüfatı məhsulunun 2003-2011-ci illərdə 3,3 dəfə artması fonunda, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda bu artımın 3 dəfə olmasıdır.

Cədvəl 1

Cəmi kənd təsərrüfatı məhsulu, mln.manat

	2003	2005	2010	2011
Ölkə üzrə, cəmi	1366	1732	3877,7	4525,2
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	153.4	189.9	395,4	457,2
Şabran rayonu	13.3	19	43,3	63,3
Xaçmaz rayonu	59.9	69.1	152,8	168,6
Quba rayonu	46	55.4	110,1	119,5
Qusar rayonu	23.4	24.6	51,6	63,2
Siyəzən rayonu	10.9	21.6	37,6	42,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri əsasında tərtib olunmuşdur.

İqtisadi rayonda istehsal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsulunun 36,9%-i Xaçmaz rayonunun, 26,1%-i Quba rayonunun, 13,8%-i Qusar rayonunun, 13,8%-i Şabran rayonunun, 9,3%-i isə Siyəzən rayonunun payına düşür.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun kənd təsərrüfatı bitkiləri üzrə əkin sahəsi 2011-ci ildə 114425 ha olmuşdur. Bunun da böyük hissəsi dənli və dənli paxlalı bitkilərin payına düşür. Belə ki, cəmi əkin sahəsində dənli və dənli paxlalı bitkilərin xüsusi çəkisi 79,8%, buğdanın payı isə 62,3% olmuşdur.

Regionda texniki bitkilərdən dən üçün günəbaxan əkilir ki, bunun da xüsusi çəkisi ümumi əkin sahəsində cüzidir. Nisbətən tərəvəz sahələri üstünlük təşkil edir. Belə ki, bu əkin sahəsi 2011-ci ildə 8401 ha olmuşdur ki, bu da ümumi əkin sahəsinin

7,3%-nə bərabərdir. Kartofun əkin sahəsi isə 4579 ha və ya ümumi əkin sahəsinin 4%-ni təşkil edir.

Cədvəl 2

**Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun kənd təsərrüfatı bitkiləri
üzrə əkin sahəsinin bölgüsü (ha)**

	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Cəmi əkin sahəsi	57804	105812	97127	85557	95913	116094	107427	114425
Dənli və dənli paxlalı bitkilər								
Buğda	31634	76291	64610	48091	53419	72349	62979	71246
Arpa	7545	9647	11172	11796	15664	17777	17114	18293
Dən üçün qarğıdalı	2549	1526	1573	1889	1864	1325	1227	1058
Texniki bitkilər								
Şəkər çuğunduru	-	-	143	-	-	-	-	-
Dən üçün günəbaxan	159	131	210	129	187	153	168	127
Kartof, tərəvəz, bostan bitkiləri əkin sahələri								
Kartof	4330	5305	5324	5434	5282	4994	4809	4579
Tərəvəz	8735	8672	9122	9887	9295	8279	8672	8401
Bostan bitkiləri	437	226	153	153	198	229	276	197

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri əsasında tərtib olunmuşdur.

Regionda bitkiçilik məhsulları arasında meyvəçilik xüsusi yer tutur. Bu isə regionun tarixən meyvəçilik üzrə ixtisaslaşması ilə əlaqədardır. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda meyvə bağlarının sahəsi 2011-ci ildə 35300 ha olmuşdur ki, bunun da 80,5%-i bar verən yaşda olanlardır.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda çoxillik əkmələr (hektar)

	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Meyvə bağları	25890	25693	27836	28253	30782	33281	34253	35300
Ondan: bar verən	25136	24474	21481	23396	24286	25162	26849	28416
Üzüm bağları	2407	262	313	357	448	569	685	864
Ondan: bar verən	2407	255	270	301	322	345	440	478

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri əsasında tərtib olunmuşdur.

2000-2011-ci illərdə meyvə bağlarının sahəsi 1,4 dəfə, bar verən yaşda olan meyvə bağlarının sahəsi isə 1,1 dəfə artmışdır. Bu isə son nəticədə meyvə bağlarının tərkibində bar verən yaşda olanların payının 2000-ci ildəki 97,1%-dən 2011-ci ildə 80,5%-ə düşməsinə gətirib çıxarmışdır. 2000-2011-ci illərdə üzüm sahələri isə əksinə azalmışdır. Belə ki, 2011-ci ildə üzüm sahələri 864 ha olmuşdur ki, bu da 2000-ci ildəki göstəricidən 2,8 dəfə azdır. Ondan bar verən yaşda olanların sahəsi isə daha çox 5 dəfə azalması isə bu sahədə hələ də durğunluğun olmasını sübut edir. Lakin son 5 ildə az da olsa üzüm sahələrində artım müşahidə olunur.

Müasir dövrdə kənd təsərrüfatının inkişaf prosesi qarşısında duran başlıca vəzifə əhalinin ərzaq məhsullarına və sənayenin xammallara artmaqda olan tələbatını ödəməkdir. Bu baxımdan Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı bitkilərinin istehsalının artması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin iqtisadi rayonda bəzi məhsul istehsalında artım olmasına baxmayaraq digərlərində azalma müşahidə olunur. Belə ki, təhlil olunan 2000-2011-ci illərdə dənli və dənli paxlalı bitkilərin, kartofun, dən üçün günəbaxanın istehsalının artması ilə yanaşı,

dən üçün qarğıdalının, tərəvəzin və bostan məhsullarının istehsalı azalmışdır. Statistik məlumatlara nəzər salsaq 2000-2011-ci illərdə dənli və dənli paxlalı bitkilərdən dən üçün qarğıdalının istehsalının 1,9 dəfə azalmasına baxmayaraq dənli və dənli paxlalıların istehsalının 2,1 dəfə artmasına onun strukturunda böyük çəkiyə malik buğda istehsalının 2,3 dəfə artması təsir göstərmişdir.

Cədvəl 4

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda dənli və dənli paxlalı bitkilərin istehsalı, ton

	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Dənli və dənli paxlalı bitkilər	99877	190450	183394	148376	152295	196173	165836	210318
Buğda	72329	167490	154434	113343	112401	155159	127213	163849
Arpa	17262	15306	21277	25246	30251	33896	32099	40739
Dən üçün qarğıdalı	8968	6699	6930	8786	8557	6201	5576	4677
Şəkər çuğunduru	-	-	285	-	-	-	-	-
Dən üçün günəbaxan	169	260	247	254	285	229	191	169
Kartof	31762	51402	54048	57169	55976	53156	42405	43757
Tərəvəz	174622	179421	186249	188878	192427	165181	170351	161720
Bostan bitkiləri	3630	1873	1208	1250	1438	1611	2059	1663
Meyvə	132298	165237	166014	170022	184658	191934	195430	209082
Üzüm	11827	3019	5332	5443	6111	6830	6235	6657

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri əsasında tərtib olunmuşdur.

Həmin dövrdə dən üçün günəbaxanın istehsalı dəyişməmiş, kartofun istehsalı 1,4 dəfə, meyvənin istehsalı 1,6 dəfə, bostan məhsullarının istehsalı 2,2 dəfə, üzümün 1,8 dəfə və tərəvəz istehsalı isə 1,1 dəfə azalmışdır.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı bitkiləri istehsalının həcminə əkin sahəsi ilə yanaşı məhsuldarlıq göstəri-

cilərinin artıb-azalması təsir göstərir. Dənli və dənli paxlalıların məhsuldarlığının aşağı düşməsinə baxmayaraq istehsalın artması əsasən əkin sahələrinin artması hesabına olmuşdur. Qeyd edək ki, bu məhsula görə iqtisadi rayonda məhsuldarlıq 2011-ci ildə 23 sent/ha olmuşdur ki, bu da ölkə üzrə orta göstəricidən (27,2 sent/ha) azdır.

Cədvəl 5

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı bitkiləri üzrə məhsuldarlıq, sent/ha

	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Dənli və dənli paxlalı bitkilər	23.5	21.6	23.5	23.8	21.3	21.3	20,2	23,0
Buğda	22.9	22	23.9	23.6	21.1	21.4	20,2	23,0
Arpa	22.9	15.9	19	21.4	19.3	19.1	18,8	22,3
Dən üçün qarğıdalı	35.2	43.9	44.1	46.5	45.9	47	45,5	44,2
Şəkər çuğunduru	-	-	21	-	-	-	-	-
Dən üçün günəbaxan	10.6	20.5	11.8	20.6	17.1	15.1	12,5	14,7
Kartof	73	97	102	105	106	107	88	96
Tərəvəz	200	203	198	186	198	193	188	189
Bostan bitkiləri	83	83	79	82	73	70	75	84
Meyvə bağları	52.6	67.5	77.3	72.7	76	76.3	72,8	73,6
Üzüm bağları	17.2	63.6	133.6	116.6	148.6	116.6	116,5	109,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri əsasında tərtib olunmuşdur.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda 2000-ci ilə nisbətən 2011-ci ildə dən üçün qarğıdalının istehsalının azalmasına bax-

mayaraq, məhsuldarlıqda artım qeydə alınmışdır. Eyni dövrdə dən üçün günəbaxanın məhsuldarlığı da artmışdır. Lakin ölkə üzrə orta göstəricidən hələ də geri qalır.

Regionda ən çox artım olan sahələrdən biri kartofçuluqdur ki, burada əkin sahələrinin artması ilə yanaşı məhsuldarlığın 2000-ci ildəki 73 sent/ha-dan 2011-ci ildə 96 sent/ha-a yüksəlməsi təsir göstərmişdir. Regionun əsas ixtisaslaşma sahəsi olan tərəvəzçilikdə isə məhsuldarlıq əksinə azalmışdır. Bostan bitkilərində istehsalın həcmnin azalmasına baxmayaraq məhsuldarlıq göstəricisi nisbətən artmışdır.

İqtisadi rayonun meyvəçilik təsərrüfatları yerli əhali ilə yanaşı, Respublika əhalisinin meyvə məhsullarına olan tələbatının ödəməsində də mühüm yer tutur. Belə ki, Respublikada istehsal olunan meyvə məhsullarının 27,3%-i məhz bu regionun payına düşür. Kənd təsərrüfatının aparıcı sahəsi olan meyvəçilik üzrə məhsuldarlıq 2000-2011-ci illərdə 1,4 dəfə artaraq 73,6 sent/ha-a çatmışdır.

Ərazinin cıır meyvə və giləmeyvələrlə də zəngin olduğunu nəzərə alıb burada yeni meyvə konserv və şirə müəssisələrini yaratmaq olar. Gələcəkdə bu istiqamətdə daha geniş miqyasda təsərrüfat işlərinin artırılması və maddi-texniki bazanın yaxşılaşdırılması sahəsində yüksək iqtisadi göstəricilərə nail olmaq mümkündür.

Respublikanın coğrafi əmək bölgüsündə iqtisadi rayonun mühüm yer tutan ixtisaslaşmış sahələrindən biri də tərəvəzçilikdir. Tərəvəz əkinləri altında əsasən boz-çəmən və boz-qonur torpaqlardan daha geniş istifadə olunur. Yay aylarında isə yağıntıların miqdarı az olduğundan, çaylarda suyun miqdarı azalır və əkin sahələri Samur-Dəvəçi kanalı vasitəsilə suvarılır.

Regionda üzümçülük son illər geriləyir. Üzüm ərzaq məhsulu və şərabçılığın xammal bazasıdır. Onun tərkibində şəkərliklik 20-22%, hərdən isə 35%-ə çatır. Yeyinti sənayesində üzüm kışmış, siroplar, mürəbbə istehsalı üçün istifadə olunur. Şərabçılıq sənayesində isə şərab istehsalı ilə yanaşı ondan şirələr, spirt və sirkə istehsal edilir.

Ərazidə üzümçülüüyün əkin sahəsinin azalmasına baxmayaraq məhsuldarlıq 2000-ci ildəki 17,2 sent/ha-dan 2011-ci ildə 6,4 dəfə artaraq 109,4 sent/ha-a yüksəlmişdir. İqtisadi rayonda üzümçülüüyü dirçəltmək və inkişaf etdirmək üçün çox böyük vəsait lazımdır. Belə ki, iqtisadi rayona daxil olan inzibati ərazilərin hər birində nəinki üzümlüklər məhv edilmiş, hətta şpalerlər (dəmir-beton dayaqlar) çıxarılmış, məfillər sökülmüş, bir sözlə bərbad vəziyyətə salınmışdır.

Son illər iqtisadi rayonda bitkiçiliyin əkin sahəsi və məhsul istehsalının artmasına baxmayaraq bu sahədə müəyyən çatışmazlıqlarda qeydə alınmışdır. Belə ki, bitkiçilik məhsullarının yığımının aşağı səviyyədə olmasına səbəb yüksək məhsuldar toxum növlərinin kifayət qədər olmaması, bitki mühafizə vasitələrinin, kimyəvi maddələrin çatışmaması, təsərrüfatdaxili suvarma şəbəkələrinin bərbad vəziyyətə düşməsi, torpaqların şoranlaşması, münbitliyin aşağı düşməsi və eroziyaya uğraması, emal sənayesinin iqtisadi cəhətdən zəifliyi, məhsulun tədarüki, qablaşdırma, marketinq sistemlərinin yeni təsərrüfatçılıq şəraitinə uyğun qurulmaması olmuşdur.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun ixtisaslaşmış sahələrindən biri də heyvandarlıqdır. Heyvandarlıq kənd təsərrüfatının ən mühüm sahələrindən biri olub, xeyli inkişaf etmişdir. Regionda heyvandarlığı inkişaf etdirmək üçün yüksək keyfiyyətli yem bazasının yaradılması, təbii yem sahələrinin mühafizəsi, münbitliyinin qorunub saxlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təbii yem sahələri otarılma mövsümündə istifadə edilən yay-qış otlarlarından, biçənlərdən və il boyu istifadə edilən ölüşlərdən ibarətdir. Heyvandarlığın yem bazasının 20-25%-ni təşkil edən təbii ölüş və otların əhəmiyyəti böyükdür.

İqtisadi zonada heyvandarlıq böyük təbii yemə malik olan otlarlarda yayılıb. Lakin, onlardan systemsiz istifadə olunur. Otlarlardan səmərəsiz istifadə və onların yaxşılaşdırılması üçün lazımı tədbirlərin görülməməsi nəticəsində bəzi təbii otlaq sahələrinin məhsuldarlığı kəskin sürətdə azalmışdır. Məsələn, Devyatkinin hesablamalarına görə otlarlarda sürülərin otarılma müddəti 3-5

gündən çox olmamalıdır. Bu da onların növ və say tərkibindən asılı olaraq təyin edilir. Yəni orta hesabla otlaqlarda və biçənlərdə hər 100 baş iribuynuzlu mal-qaraya təqribən 10-16 ha, qoyun və keçilərə isə 2-3 ha otlaq sahəsi müəyyən edilmişdir. Həmçinin heyvandarlığın yem bazası kimi bitkiçilik, tərəvəzçilik və bağçılığın tullantılarından da istifadə edilir. Əhalinin gündəlik tələbatını ödəmək üçün heyvandarlığın daha yüksək inkişaf etdirilməsinin çox böyük iqtisadi və sosial əhəmiyyəti vardır.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda iri buynuzlu mal-qaranın sayında 2000-2011-ci illərdə artım müşahidə olunub. 2011-ci ildə 202240 baş iri buynuzlu mal-qara qeydə alınmışdır. Respublika üzrə rayonda iribuynuzlu mal-qaranın xüsusi çəkisi 7,5%-dir. İqtisadi rayona daxil olan inzibati rayonlardan Xaçmaz və Quba rayonlarının payına ümumi sayın 61,6%-i düşür.

Cədvəl 6

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda heyvandarlıq məhsullarının əsas göstəriciləri

	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Mal-qaranın sayı (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə), baş								
İri buynuzlu mal-qara	182798	192853	194331	195905	198618	199964	201365	202240
Qoyunlar və keçilər	80625	84988	85619	86373	87463	87824	88397	88843
Qoyunlar və keçilər	516962	552172	556758	561302	556188	559320	554233	556512
Donuzlar	1465	2276	1415	912	650	562	482	542
Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, ton								
Ət (kəsilməmiş şəkildə)	8430	21904	22261	31764	33908	30227	25808	30647
Süd	93046	109511	110622	111730	112012	114200	118675	123095
Yumurta, min ədəd	48692	61979	53758	63445	87683	90732	80922	75734

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri əsasında tərtib olunmuşdur.

İnək və camışların sayında da müvafiq olaraq artım tempi müşahidə olunur. Belə ki, 2000-ci ildə onların sayı 80625 baş olduğu halda, 2011-ci ildə bu göstərici artaraq 88843 baş qeydə alınmışdır.

Heyvandarlığın əsas sahələrindən biri də qoyunçuluqdur. Əhalinin qoyunçuluq məhsulları olan ətə, pendirə, eləcə də yüngül sənayenin yuna, dəriyə və digər xammala olan tələbatını ödəmək üçün qoyunçuluğun inkişaf etdirilməsi vacibdir.

2011-ci ildə Respublikada bütün təsərrüfat növləri üzrə mövcud olan qoyun və keçilərin 6,4% -i Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun payına düşür. Təhlil olunan 2000-2011-ci illərdə qoyun və keçilərin sayı 1,1 dəfə artmışdır.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun kəndli-fermer təsərrüfatlarında qoyunçuluqda özəlləşdirmə aparılarkən, əkmə yem bitkiçiliyinin sahəsi, otlaqlar və biçənlər, qoyun və keçilərin sayı nəzərə alınaraq bölüşdürülmüşdür.

İqtisadi rayonda heyvandarlığın başqa sahəsi kimi donuzçuluq da inkişaf etmişdir. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda 2000-ci ilə nisbətən 2011-ci ildə donuzların sayı 2,7 dəfə azalmışdır. Donuzların yetişdirilməsi və onların ixtisaslaşması Xaçmaz və Siyəzən inzibati rayonunda təşkil olunmuşdur.

Son illərdə heyvandarlığın bütün sahələrində artım müşahidə olunur. Belə ki, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu Respublikada istehsal olunan ətin (kəsilmiş şəkildə) 13,2%-ni verir. Həmçinin Respublikada istehsal edilən südün 7,4%-ni, yunun 6,1%-ni və yumurtanın 7,1%-ni iqtisadi rayon verir.

İqtisadi rayonda heyvandarlığın inkişaf etmiş sahələrindən biri də quşçuluqdur. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda quşçuluq çox mühüm sahə olub ərzaq məhsulları, xüsusilə ət və yumurta istehsalında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son illər Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda bütün Respublikada olduğu kimi quşçuluq xeyli inkişaf etmişdir.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda Siyəzən, Dəvəçi və Xaçmaz broyler müəssisələrində sənaye üsulu ilə quş əti və yumurta

istehsal edilir. Bu sahə beynəlxalq standartlara uyğun bütün texniki göstəricilərə və sanitar-gigiyenik normalara cavab verir.

Regionda heyvandarlığın sənaye əsasında inkişaf etdirilməsinin mühüm cəhətlərindən biri istehsalda mütənasibliyin təmin edilməsindən ibarətdir. Bu da əsasən mal-qaranın sayı ilə yemin miqdarı, nəqliyyat vəsaitləri, əmək ehtiyatları, istehsal olunan süd məhsulları ilə emal müəssisələrinin gücü və s. arasındakı nisbətlərdən asılıdır. Qeyd etdiklərimizin içərisində ən böyük əhəmiyyət mal-qaranın yem ehtiyatları və heyvandarlıq məhsulları istehsalının onun emal gücü ilə münasib şəkildə əlaqələndirilməsidir. Heyvandarlıqda yem bazasının zəifliyi, o cümlədən yay və qış otlaqlarının şorlaşması, eroziyaya uğraması, təbii ot ehtiyatlarının azalması, xəstəliklərin artması, dərman preparatlarının çatışmaması damazlıq və seleksiya işlərinin aşağı səviyyədə olmasından irəli gəlir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması təbiətdə baş verən dəyişikliklərlə də bilavasitə bağlıdır. Ərazidə tez-tez təkrar olunan sel, dolu, qar uçuqunları, sürüşmələr, leysan yağışları və s. təbii fəlakət hadisələri zamanı kənd təsərrüfatına böyük ziyan dəyir. Təbii fəlakət vaxtı əkin sahələrinin üst qatı yuyulmaya, torpaq örtüyünün dağılmasına və eroziya prosesinə məruz qalır. Bu da məhsuldar torpaqların yararsız hala düşməsinə gətirib çıxarır.

Güclü yağışlar və dolu hadisələri zamanı bağlarda meyvə ağaclarının tozlanması çətinləşir və uzun müddət öz məhsuldarlığını itirir. Əkinçilik və bağçılıqdan fərqli olaraq heyvandarlıq təbii fəlakətlərdən daha az ziyan çəkir.

Ölkədə həyata keçirilən regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramına qədər Respublikada olduğu kimi, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun təsərrüfat quruluşunda və istehsal sahələrinin inkişafında tənəzzül prosesinin davam etməsi bölgədə mövcud olan əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməyə imkan vermirdi. Bu problemi qismən də olsa aradan qaldırmaq üçün ərazidə kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrindən səmərəli istifadə və yerlərdə emal sənayesi üzrə kiçik müəssisələr yaratmaq lazımdır. Bununla da iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə, regionun

demoqrafik problemlərinin nizamlanmasına və yerli əmək ehtiyatlarının istehsala cəlb edilməsinə əlverişli şərait yarana bilər.

İqtisadi rayonda kənd təsərrüfatı xammalı əsasında sənaye istehsalının genişləndirilməsi üçün imkanlar çoxdur. Son zamanlar burada müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən bir sıra mühüm tədbirlər: su təsərrüfatı və suvarma şəbəkəsinin genişləndirilməsi, regionda bitkiçiliyin əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsinə səbəb olacaq. Məhsuldarlığın yüksəldilməsi imkanları da nəzərə alınarsa, mühüm kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə artırılacaq, bu iş öz növbəsində Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda konserv və digər sənaye sahələrinin xeyli genişləndirilməsini təmin edəcək.

Regionun iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğun sayıla bilər:

- kəndli (fermer) təsərrüfatlarına sərfəli ödənişlərlə uzunmüddətli kreditlərin verilməsi;

- kəndli (fermer) təsərrüfatlarında suya olan tələbatın ödənilməsi üçün ehtiyat su anbarlarının yaradılması;

- əvvəllər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını emal edən sənaye obyektlərinin yenidən işə salınması və mini sexlərin yaradılması;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının səmərəliliyini kiçik təsərrüfatlarda artırmalı və satış bazarında rəqabətə davamlı məhsul istehsal etməli;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının satılması və təhvil verilməsi məqsədi ilə tədarük məntəqələrinin yaradılması;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının qısa bir vaxtda istehlakçıya çatdırılması.

İqtisadi rayonda kənd təsərrüfatının gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən onu nəzərə almaq lazımdır ki, istehsalın ekstensiv üsulla genişləndirilməsi imkanları Respublikada olduğu kimi bu regionda da məhduddur. Bu baxımdan kənd təsərrüfatının perspektiv inkişafı əsasən intensiv amillərin hesabına mümkündür. İstehsalın artırılmasına bu sahədə emal

sənayesinin inkişafı da təsir edəcəkdir. Qeyd edək ki, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda bitkiçiliyin əsas ixtisaslaşma sahələri tərəvəzçilik və meyvəçiliyin, heyvandarlıqda isə əsasən qoyunçuluq və maldarlığın inkişaf etdirilməsi əsas prioritet təşkil etməlidir.

Son zamanlar burada həyata keçirilən su təsərrüfatı və suvarma şəbəkəsinin genişləndirilməsi regionda bitkiçiliyin əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsinə səbəb olacaqdır. Məhsuldarlığın yüksəldilməsi imkanları da nəzərə alınarsa, mühüm kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə artırılacaq, bu isə öz növbəsində Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda konserv və digər sənaye sahələrinin xeyli genişləndirilməsini təmin edəcəkdir.

Bu baxımdan region üzrə torpaq, iqlim və digər coğrafi göstəriciləri, eyni zamanda, regionlar üzrə kənd təsərrüfatı istehsalında ölkənin malik olduğu müqayisəli üstünlükləri əhatə edən vahid məlumat bazasının yaradılması, kənd təsərrüfatına dövlət himayəsi tədbirlərinin diferensiallaşdırılması və ünvanlı hala gətirilməsi planlaşdırılır. Həmçinin, genetik ehtiyatların və bioloji müxtəlifliyin qorunması, tingçilik, toxumçuluq və damazlıq işlərinin yaxşılaşdırılması, özəl toxumçuluq sisteminin inkişaf etdirilməsi istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçiriləcəkdir.

Ümumilikdə, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatının potensial imkanlarının və hazırkı mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, eləcə də dövlət tərəfindən bu istiqamətdə həyata keçirilən dövlət proqramları əsasında regionun bu sahənin perspektiv inkişaf istiqamətləri kimi aşağıdakılar müəyyən olunmuşdur:

- meyvəçilik, taxılçılıq, heyvandarlıq, quşçuluq, arıçılıq məhsullarının istehsalının artırılması;
- yüngül və yeyinti sənayesi sahələrinin, xüsusilə kənd təsərrüfatı emalı sənayesi üzrə müəssisələrin inkişafı;
- suvarma şəbəkəsinin bərpası və suvarılan torpaqların su təminatının yaxşılaşdırılması;

- rayonun əkin sahələrinin su təminatının yaxşılaşdırılması üçün subartezian quyularının qazılması.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2008-ci il tarixli 3004 sayılı Sərəncamı ilə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Dövlət Proqramının əsas məqsədi ölkənin hər bir vətəndaşının sağlam və məhsuldar həyat tərzini üçün onun qəbul edilmiş normalara uyğun ərzaq məhsulları ilə tam təmin edilməsinə nail olmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün Dövlət Proqramı çərçivəsində aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- ölkədə ərzaq məhsulları istehsalını artırmaq;
- əhalini təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin etmək;
- ərzaq təminatı sahəsində risklərin idarə olunmasını təmin etmək;
- ərzaq təminatı sisteminin institusional inkişafını həyata keçirmək və sahibkarlıq mühitini yaxşılaşdırmaq.

Beləliklə, yuxarıda aparılmış təhlil nəticələrinə əsasən Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğun hesab edilir:

- sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı mütərəqqi modellərin tətbiqinin genişləndirilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı müəssisələrinə ayrılan güzəştli kreditlərin həcmnin artırılması;
- fermerlərə subsidiyaların verilməsi, onların texnika, gübrə və kimyəvi vasitələrlə təminatının yaxşılaşdırılması tədbirlərinin davam etdirilməsi;
- kənd təsərrüfatında ərzaq məhsullarının istehsalı sahəsində müasir sığorta mexanizmlərinin tətbiq olunması;
- kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalı sahəsində birliklərin, assosiasiyaların, kooperativlərin yaradılmasının dəstəklənməsi;

- bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi;
- rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi, inhisarçı təsərrüfat subyektləri tərəfindən sui-istifadə hallarının qarşısının alınması;
- emal müəssisələrində rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının artırılmasının təşviqi sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- iş adamlarına məsləhət-informasiya xidmətlərinin göstərilməsi şəbəkəsinin genişləndirilməsi;
- özəl texniki və digər xidmətlərin göstərilməsi sisteminin genişləndirilməsi;
- aqrar sahənin elmi və kadr təminatının yaxşılaşdırılması.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın regionları 2012. Statistik məcmuə. Bakı, 9№-li kiçik müəssisə, 2012.
2. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı 2012. Statistik məcmuə. Bakı, 9№-li kiçik müəssisə, 2012.
3. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”. Bakı, “Nurlar”, 2004, 160 s.
4. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”. Bakı 2009, 156 s.
5. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı, “Elm” nəşriyyatı – 2005, 880 s.
6. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.
7. Попов Н.А. Основы рыночной агроэкономики и сельского предпринимательства. Учебник. – М.:Изд-во РУДН, 2001. – 352 с.
8. Экономика сельского хозяйства. Серия «Учебники и учебные пособия.»-Ростов н/Д: «Феникс», 2003.- 352 с.

9. Экономика сельскохозяйственного предприятия / И.А.Минаков, Л.А.Сабетова, Н.И.Куликов и др.: Под ред. И.А.Минакова-М.: Колос, 2004-528с.

Современное состояния направления, перспективного развития сельского хозяйства в Губа-Хачмазском экономическом районе

Эйнуллаев Н.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализирован отрасль сельского-хозяйственная в экономическом районе Губа-Хачмаз и исследована его роль в экономике региона. Также проанализирована динамика экономического роста в сельском хозяйстве, и выявлены проблемы в этом секторе, даны предложения перспективного развития.

Current situation and direction of future development of agriculture in Guba-Khachmaz economic region

N. Eynullayev

ABSTRACT

The article analyzed the agricultural sector in Guba-Khachmaz and investigated its role in the economy of the region. It also analyzed the dynamics of economic growth in agriculture, as well as identifying problems in the sector and suggests promising development.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA GÖMRÜK DAXİLOLMALARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Bəhruz MƏMMƏDOV, i.d.f.

Fuad MƏMMƏDOV, ADİU-nun tələbəsi

GİRİŞ

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi proqnozlar cəmiyyətin inkişafının mümkün hədəflərinin və onların yüksəlməsini təmin edən iqtisadi resursların müəyyən edilməsi, uzunmüddətli, ortamüddətli və cari planların daha çox ehtimal olunan və iqtisadi tərəfdən səmərəli seçimlərin aşkar edilməsi, iqtisadi və texniki siyasətin əsas istiqamətlərinin əsaslandırılması, qəbul olunmuş qərarların gələcək nəticələrinin öncədən görünməsi və hazırkı dövrdə tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün zəruridir. Bazar iqtisadi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi və elmi-texniki təkamül şəraitində proqnozlaşdırma cəmiyyətin inkişafının strategiya və taktikasını formalaşdıran həlledici elmi amillərdən birinə çevrilmişdir.

Müasir təsərrüfat şəraiti proqnozlaşdırma sahəsinin maksimum genişləndirilməsini və proqnozların hazırlanması metodologiya və metodikasının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan, dövlət büdcəsinin formalaşmasında gömrük daxilolmalarının rolu və büdcə daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının əsaslarının, Azərbaycanda gömrük daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının hüquqi və təbii aspektlərinin araşdırılması aktualdır.

Dövlət büdcəsinin formalaşmasında gömrük daxilolmalarının rolu və büdcə daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının əsasları

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi proqnozlar cəmiyyətin inkişafının mümkün hədəflərinin və onların yüksəlməsini təmin edən iqtisadi resursların müəyyən edilməsi, uzunmüddətli, ortamüddətli və cari planların daha çox ehtimal olunan və iqtisadi tərəfdən səmərəli seçimlərin aşkar edilməsi, iqtisadi və texniki siya-

sətin əsas istiqamətlərinin əsaslandırılması, qəbul olunmuş qərarların gələcək nəticələrinin öncədən görünməsi və hazırkı dövrdə tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün zəruridir. Bazar iqtisadi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi və elmi-texniki təkamül şəraitində proqnozlaşdırma cəmiyyətin inkişafının strategiya və taktikasını formalaşdıran həlledici elmi amillərdən birinə çevrilmişdir.

Müasir təsərrüfat şəraiti proqnozlaşdırma sahəsinin maksimum genişləndirilməsini və proqnozların hazırlanması metodologiya və metodikasının təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Proqnozlaşdırma ictimai həyatın bütün sahələrində nəzəriyyə və təcrübə arasında əhəmiyyətli bağlayıcı halqadır. Cəmiyyətin inkişafında proqnozlaşdırma səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, bu proseslərin planlaşdırılması və idarə edilməsi bir o qədər səmərəlidir. Proqnozlaşdırma iki müxtəlif müstəvidə konkretləşdirilir: sözün həqiqi mənasında öncədən xəbər vermə (təsəvvür edici, təsviri) və digəri onunla bağlı olan, idarəetmə kateqoriyasına aid edilən, - istiqamət verən (təyin edən, göstərən). Öncədən xəbər verən özündə mümkün və ya arzu olunan perspektivi, gələcək problemlərin həlli vəziyyətini əks etdirir. İstiqamət verəndə isə bu problemlərin həlli, gələcəkdə fəaliyyət istiqamətləri barədə məlumatlar mövcuddur. Bu baxımdan, proqnozlaşdırma problemlərinin əldə edilmiş biliklər əsasında idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi imkanları ilə əlaqəli olan nəzəri-idrak və idarəedici kimi iki əsas aspekti müşahidə olunur.

Nəzəri-idrak aspektində proqnozlaşdırma – iqtisadi hadisələrin qavranması və bütün iqtisadi proqnostik metod, vasitə və üsul məcmusunun istifadəsinin elmi metodlarına əsaslanan iqtisadi proqnozların hazırlanması prosesidir. Başqa sözlə desək, bu qanunların, təbiətin, cəmiyyətin və düşüncənin dərinə əsaslanan gerçəkliyin qabaqlanmış təsvirinin ehtimalıdır. Konkretlik səviyyəsindən və müşahidə olunan proseslərə təsir xüsusiyyətlərindən asılı olaraq öncə görmə hipotez, proqnoz və plan kimi təsnifləşdirilir.

Hipotez ümumi nəzəriyyə səviyyəsində elmi öncə görmə kimi xarakterizə edilir. Belə ki, hipotezin irəli sürülməsinin əsasında nəzəriyyə və onun əsasında isə qanunauyğunluq, səbəb-nəticə əla-

qəsi, müşahidə olunan obyektlərin fəaliyyəti və inkişafı dayanmışdır. Hipotez səviyyəsində davranışların ümumi qanunauyğunluqları kontekstində keyfiyyət xüsusiyyətləri qeyd olunur.

Proqnoz hipotezlə müqayisədə daha çox müəyyənliklərə malikdir. Belə ki, proqnoz tək keyfiyyət deyil, həmçinin kəmiyyət göstəricilərinə malik olmaqla, obyektin gələcək vəziyyətini kəmiyyətlə xarakterizə etməyə imkan yaradır. Bu baxımdan, proqnoz hipotezdən aşağı səviyyədə qeyri-müəyyənlik və daha çox etibarlılığı ilə fərqlənir. Eyni zamanda proqnozla tədqiq olunan obyekt arasında olan münasibətlər sərt deyildir və ehtimal xarakteri daşıyır.

Plan özündə tədqiq olunan obyektin dəqiq müəyyən olunmuş hədəflərini və konkret detallı hadisələri öncədən görür. Onda qarşıya qoyulmuş tapşırıqlara uyğun olaraq inkişafın vasitə və yolları əks olunub və qəbul olunmuş idarəetmə qərarları əsaslandırılır. Onu əsas fərqləndirən cizgi tapşırıqların müəyyən və direktiv olmasıdır. Bu baxımdan, planda öncə görmə daha çox konkretləşir və müəyyənləşir və proqnozda olduğu kimi onun nəticə və nailiyyətləri konkret-tətbiqi nəzəriyyəyə əsaslanır. Plan və proqnozun birləşmə formaları müxtəlif ola bilər: proqnoz planın hazırlanmasına zəmin ola bilər (adətən belə olur) və ya əksinə (plan üzrə qəbul edilmiş qərarın nəticələrinin proqnozlaşdırılması).

Proqnoz və plan arasında fərq, planın direktiv, proqnozun direktiv xarakter daşmasıdır. Plan hətta seçimlər əsasında hazırlansa da belə birmənalı qərardır. Proqnozda isə mahiyyəti üzrə alternativ seçimlər mövcuddur və plandan fərqli olaraq planlaşdırmanın tədqiqi bazası olmaqla fərdi metodoloji və metodiki əsaslara malikdir.

Planlaşdırma idarəetmə qərarlarının qəbulu məqsədilə bu prosesdə ilkin şərtləri təqdim etmək üçün planlaşdırılan obyektin öyrənilməsidir. Bu ilkin şərtlər özündə, ictimai istehsalın inkişaf tendensiyalarının elmi təhlili (interpretasiyası), ictimai istehsalın gələcək inkişafının öncə görmə seçimləri, qəbul edilmiş qərarların mümkün nəticələrinin qiymətləndirilməsi, sosial-iqtisadi və elmi-texniki inkişafın əsaslandırılmasını əks etdirir. Bu baxımdan, iqtisadi proqnozlaşdırmanın vəzifəsi bir tərəfdən tədqiq olunan sahədə

gerçəkliyin real proseslərinə əsaslanaraq qısamüddətli və uzunmüddətli perspektivlərin müəyyən edilməsi, digər tərəfdən tərtib edilmiş proqnoza və proqnozlaşdırma dövründə onun nəticələri kontekstində qəbul olunmuş qərarı qiymətləndirməklə optimal cari və perspektiv planların hazırlanmasına imkan yaradılmasıdır.

Müasir iqtisad elmində proqnozlaşdırmaya aşağıdakı metodoloji yanaşmalar mövcuddur:

1. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozu sosial-iqtisadi proseslərə dövlətin aktiv təsir (konkret vəzifələri və bu vəzifələrin icrası üzrə tədbirləri müəyyən edən) sənədidir.

2. Strateji planlaşdırmanın əsas sistemi üç illik proqnozlardır. Bu cür yanaşma proqnozun həyata keçirilməsi üçün zəruri olan resursların balanslaşdırılmasıdır.

3. İdeyaların tədqiqi və gələcək planlaşdırma onun yaranması və keçmiş inkişafı nöqtəyi nəzərindən həyata keçirilir. Uzunmüddətli proqnozun həyata keçirilməsi üçün ona nail olmanın detallı yollarını ortamüddətli və qısamüddətli planlar formasında hazırlamaq lazımdır.

4. Planlaşdırma zamanı dünya konyunkturasının, daxili resursların vəziyyətinin və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üzrə dövlətin imkanlarının əsas parametrlərinin dəyişmə tendensiyasına istiqamətlənmə.

Dünya mal bazarlarının konyunkturasında dəyişmələrin güclü təsiri şəraitində daxili, habelə xarici iqtisadi vəziyyəti müəyyən edən amilləri nəzərə almaqla xarici ticarətin dinamika və strukturunun proqnozlaşdırılmasının etibarlı metodlarının hazırlanması və istifadəsi əhəmiyyətli vəzifələrdən biridir. Perspektiv iqtisadi təhlilin həyata keçirilməsinə imkan verən metodların azlığı, dar istiqamətlərə malik mövcud iqtisadi ssenarilərin qiymətləndirilməsi sistemi iqtisadi inkişafın müxtəlif parametrlərinin qarşılıqlı təsirlərini kompleks qiymətləndirməyə imkan vermir. Nəticədə, iqtisadi siyasətin ayrı-ayrı elementlərinin dəyişdirilməsi üzrə bir çox təkliflər müvafiq hesablamalara əlavə ediləcək zəruri əsaslandırılmaların olmaması səbəbindən reallaşmır. Mürəkkəb proqnoz-analitik alətlə-

rin yaradılması istiqamətində edilən cəhdlər idarəetmə və maliyyə, kadr resursları, statistik bazanın məhdudluğu səbəbindən ləngiyir.

Gömrük orqanlarının əsas iqtisadi göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasının əhəmiyyəti ondadır ki, keyfiyyətli proqnoz nəinki büdcənin gəlirlər hissəsinin doldu-rulması üzrə gömrük orqanlarının işinin rəşional təşkilinə, həm də, dövlətin cəmiyyət qarşısında olan öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üzrə dövlət büdcəsinin xərclərinin planlaşdırılmasına imkan yaradır.

Gömrük orqanlarının fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstərici dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinə köçürülən gömrük ödənişləridir. Gömrük ödənişlərinin məbləği kifayət qədər yığcam və əyani göstəricidir. Gömrük orqanları tərəfindən idarə edilən ödənişlərin həcmi gömrük orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün həlledici meyarlardan biridir. Bundan başqa, gömrük ödənişlərinin həcmi və strukturu idxal və ixrac balansını və bu kontekstdə hasilat sənayesinin sahələri ilə emaledici sənayenin sahələrinin balansını əks etdirir. Digər tərəfdən isə, dövlət büdcəsində gömrük ödənişlərinin payı milli iqtisadiyyatın xarici iqtisadi fəaliyyətdən asılılığı səviyyəsini göstərir.

Gömrük orqanları tərəfindən köçürülən gömrük ödənişlərinin həcmi xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarna tətbiq edilən vergi yükünün müəyyən edilməsinə imkan verir. Bu həmçinin, dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin qiymətləndirilməsi və nəticədə cari və növbəti dövrdə dövlət büdcəsinin xərclərinin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılmasına zəmin yaradır.

Bəzi postsovet ölkələrində gömrük orqanlarında planlaşdırılma və proqnozlaşdırılma normativ-hüquqi sənədlərlə tənzimlənir. Qazaxıstan Respublikasında gömrük ödənişlərinin proqnozlaşdırılması həmin ölkənin Dövlət Gəlirləri Nazirliyinin təsdiq etdiyi Gömrük ödənişləri və vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması metodikasına uyğun olaraq aparılır. Müvafiq metodika aşağıdakı meyarlara əsaslanır:

– həm bütün ölkə (region), həm də ölkələr, məhsul qrupları, gömrük rejimləri üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası (ixrac

və idxalın həcmi);

– Qazaxıstan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin təsdiq etdiyi büdcə təsnifatının koduna uyğun olaraq müvafiq dövrdə gömrük ödənişləri və vergilərin dinamikası;

– Gömrük ödənişləri və vergilər üzrə təqdim olunan azadolmaların dinamikası, həvalə edilmiş möhlətlər və ödənilən vergi orqanları ilə hesablanmış vergi məbləğləri;

– birdəfəlik və plandankənar gömrük ödənişləri və vergilər nəzərə alınmaqla;

– ölkə və beynəlxalq bazar konyunkturalarının təsiri¹.

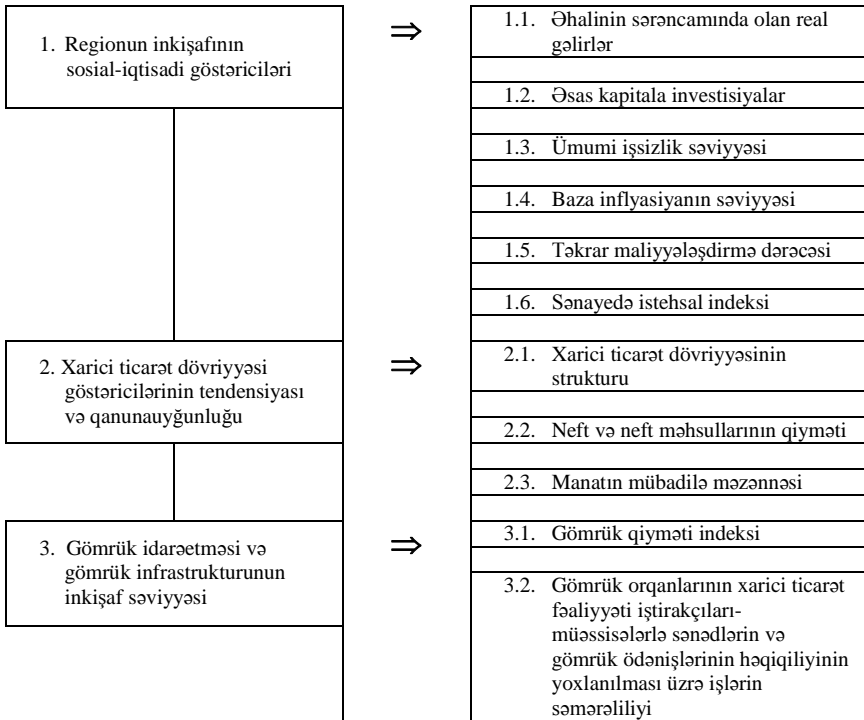
Rusiya Federasiyasında müvafiq proqnozlar ixracın strukturunun dəyişməsi nəzərə alınmaqla vergiyə cəlb olunan ixrac mallarının həcmnin, dəyər göstəricilərinin, ixrac gömrük rüsumlarının dərəcəsinin, habelə enerji daşıyıcılarının gömrük qeydiyyatının xüsusiyyətləri və gömrük və digər ödənişlərin ödənilməsinin təhlili əsasında aparılır. Proqnoz gömrük orqanlarının tabeliyindəki fəaliyyət zonalarında olan regional və federal səviyyədə iri ödəyicilər də nəzərə alınmaqla bütün xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının gömrük qeydiyyatı göstəriciləri üzrə tərtib edilir. Lakin, müvafiq proqnozların faktiki göstəricilər ilə müqayisəsi zamanı bir çox hallarda böyük yayınmalar müşahidə olunur. Gömrük ödənişləri üzrə proqnoz göstəricilərinin az dəqiqliyinin əsas səbəbləri proqnoz modelində Rusiya iqtisadiyyatını özündən asılı vəziyyətə salan qeyri-müəyyən daxili amillərin nəzərə alınmamasıdır. Bazar iqtisadiyyatına “keçid” ilə əlaqədar (əsas qanunauyğunluqlar hələ də oturmayıb) bir çox amillərin proqnozlaşdırılması çox çətindir. Bizim fikrimizcə, dövlət büdcəsinə köçürülən gömrük ödənişlərinin məbləğinin proqnozu makroiqtisadi proqnozla ümumi kontekstdə gömrük orqanlarından köçürülən ödənişlərin həcminə təsir edən əsas amillər nəzərə alınmaqla tərtib olunmalıdır.

---

¹ Методика Министерства Госдоходов От 24.12.2001 N 1761 * "Методика Прогнозирования Поступления Таможенных Платежей И Налогов"

Tədqiqatın gedişində müəyyən olunmuşdur ki, gömrük ödənişləri üç qrupda sistemləşdirilə bilən (bu qruplar öz növbəsində alt qruplara bölünür) müəyyən amillər sisteminin təsiri ilə formalaşır. Əlaqələr arasında sıxlıq səviyyəsinin təyin olunması, habelə tədqiq olunan göstəricilərin və ona təsir edən amillərin təsvir edilməsi məqsədilə Rusiya Gömrük Akademiyasının tədqiqatçıları korrelyasiya-reqressiya analizi aparmışlar. Müvafiq nəticələrə əsasən gömrük ödənişləri və aşağıda qeyd edilən amillər arasında asılılıq mövcuddur¹.

Sxem 1

¹ А.И.Данисовна. Владивостокский филиал. Российской Таможенной Академии. Методологические рекомендации по совершенствованию системы прогнозирования в таможенных органах.

Sosial-iqtisadi inkişaf proqnozlarının vacib elementlərindən biri də xarici ticarətin proqnozlaşdırılmasıdır. İxrac, idxal və xarici ticarət qiymətlərinin həcmi və dinamikası ÜDM-in həcminə, dövlət büdcəsinə müəssisələrin rentabelliyyə, pərakəndə satış qiymətlərinə, əhalinin real gəlirlərinə və ən nəhayət gömrük ödənişlərində daxil olmalara birbaşa təsir edir. Dünya və ölkə üzrə xarici ticarətin inkişafının proqnozlarının tərtib edilməsində əsas tendensiya və amillərə aşağıdakılar aid edilir:

- qloballaşmanın sürətlənməsi şəraitində milli iqtisadiyyatın artım templəri ilə müqayisədə xarici ticarətin inkişafının qabaqlanması;

- dünya ticarətində yüksək texnologiyalı hazır məmulatların payının yüksəlməsi və yanacaq-xammal və ərzaq məhsullarının payının azalması (Azərbaycan üçün əks tendensiya xarakterikdir);

- dünya xarici ticarətinin və dünya qiymətlərinin dinamikasında periodik dalğalanmaların (əsasən də ortamüddətli və uzunmüddətli dövrdə) müşahidə olunması;

- Azərbaycan Respublikasında ixrac və idxalın dinamikası və strukturuna geoiqtisadi amillərin (inteqrasiya və deinteqrasiya, bazarların inhisarı və s) təsiri;

- dünya və xarici ticarət qamətlərinin dinamikasına iqtisadi (iqtisadi dövrlülüyün fazası, inflyasiyanın intensivliyi, struktur dəyişikliyi və s.) və qeyri-iqtisadi (embarqolar, hərbi münaqişələr və s.) amillərin təsiri;

- digər məsələlər¹.

Azərbaycanda gömrük daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının hüquqi və tətbiqi aspektləri

1990-cı ildən xalq təsərrüfatının mərkəzi planlaşdırılması sosial-iqtisadi inkişafın dövlət proqnozlaşdırılması ilə əvəzləndi.

---

¹ С.Н.Максименко. Система государственного прогнозирования. прогнозирование внешней торговли. Москва. 2006.

Planlı iqtisadiyyatdan ölkə iqtisadiyyatının əsas göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasına keçid dövrün vacib tələblərini dikte edirdi. 1991-ci ildə SSRİ Nazirlər Kabinetinin qərarına uyğun olaraq iqtisadiyyat üzrə dövlət komitəsi proqnozlaşdırma üzrə mərkəzi icra hakimiyyəti təyin olundu və ona aşağıdakı vəzifələr həvalə olundu:

- ölkənin xalq təsərrüfatının və onun fəaliyyətində vacib sahələrinin sosial-iqtisadi proqnozunun hazırlanması, ölkənin və onun regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının prioritetlərinin və proporsiyalarının müəyyən edilməsi;

- iqtisadi inkişafın tənzimlənməsi, Respublika-nın sosial-iqtisadi inkişafının zəruri proporsiyalarla təmin edilməsi istiqamətləri, bazar münasibətlərinin səmərəli iqtisadi tənzimlənməsi sisteminin yaradılması əsasında sosial gərginliyin azaldılması,;

- ölkənin maliyyə, əhalinin pul gəlirləri və xərcləri, valyuta daxilolmaları və ödənişləri, məşğulluq və əmək resursları, kapital qoyuluşu və material balanslaşdırılmasını əhatə edən ümumi proqnoz balansların hazırlanması;

- sosial-iqtisadi proqnozların tərtibi, məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşdirilməsi sxemi, balanslar, vahid proqramların hazırlanması üzrə bütün metodiki sənədlərin hazırlanmasının təşkili;

- qiymət və tarif, istehlak qiymətləri indeksinin proqnozlaşdırılması və təhlilinin həyata keçirilməsi, inflasiyanın saxlanması üçün qiymətlərin və qiymət əmələ gətirən mexanizmlərin tənzimlənməsi.

Müstəqillik əldə edildikdən sonra ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması Azərbaycan Respublikasında büdcə sisteminin təşkilinin o cümlədən büdcələrin tərtibi məqsədilə qəbul edilmiş “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı, 1992-ci il, № 23, maddə 998), “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qüvvəyə minməsi qaydası barəsində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarı (Azərbaycan

Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı, 1992-ci il, № 23, maddə 999), “Dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1999-cu il, № 7, maddə 391) ilə tənzimlənirdi.

2 iyul 2002-ci il tarixində qəbul edilmiş “Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda bildirilir ki (maddə 11.2), növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının proqnozları, məqsədli proqramlar, iqtisadiyyatın sahələrinin, inzibati rayonların, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin cari və növbəti il üzrə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi əsasında hazırlanır. Bununla yanaşı, növbəti il və sonrakı üç il üçün dövlət və icmal büdcələrin ilkin ortamüddətli proqnozu (gəlirlər, xərclər, kəsir və maliyyələşmə) və dövlət investisiya proqramının ilkin layihəsi tərtib edilir.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 31 oktyabr tarixli, 809 sayılı Fərmanının 1-ci bəndinin yeddinci abzasının icrasını təmin etmək məqsədilə hazırlanan və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 24 may tarixli, 75 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası Qaydaları”nın 2.4-cü bəndinə əsasən ortamüddətli iqtisadi və sosial inkişaf proqnozu növbəti büdcə ili və gələn üç il üçün ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasının və proqnoz göstəricilərinin xülasəsini, makroiqtisadi göstəricilərinin proqnozunu və sosial-iqtisadi siyasətinin əsas prioritetlərini əhatə edir və makroiqtisadi göstəricilərin proqnozunun tərkibinə aşağıdakı məlumatlar daxil edilir və bu göstəricilər növbəti büdcə ili və gələn üç il üçün hazırlanır:

- Ümumi Daxili Məhsul (real artım, deflyator indeksi, dövlət və qeyri-dövlət sektorunun, neft və qeyri-neft sektorunun payı, onların artım və deflyator indeksləri);
- Ümumi Daxili Məhsulun istehsal strukturu (onların artım və deflyator indeksləri, ümumi buraxılışı, aralıq istehlakı,

əlavə dəyəri);

– Ümumi Daxili Məhsulun sahə strukturu (onların artım və deflyator indeksləri);

– Respublikada istehsal olunan əsas məhsul növlərinin sahələr üzrə natural göstəricilərinin proqnozu (o cümlədən aksizli məhsulların növləri üzrə);

– neftin dünya bazarında qiyməti;

– daxili və xarici investisiyalar (onların strukturu və real artım sürətləri);

– əhalinin pul gəlirləri, xərcləri və onların artım sürətləri;

– orta aylıq əmək haqqı (onların iqtisadiyyatın sahələri, dövlət və qeyri-dövlət sektoru, büdcə və qeyri-büdcə təşkilatları, neft və qeyri-neft sektoru üzrə səviyyəsi və artım sürətləri);

– əhalinin məşğulluq göstəriciləri (onların iqtisadiyyatın sahələri, dövlət və qeyri-dövlət sektoru, büdcə və qeyri-büdcə təşkilatları, neft və qeyri-neft sektoru üzrə sayı və artım sürətləri);

– əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmi və artım sürəti;

– istehlak qiymətlərinin orta illik indeksi (inflyasiya);

– milli valyutanın ABŞ dollarına və avroya nisbətə orta illik məzənnəsi;

– mal və xidmətlərin ticarət və tədiyyə balansına görə idxalının və ixracının əsas göstəriciləri, onun strukturu;

– tədiyyə balansı;

– toplu maliyyə balansı.

Göstərilənlərlə yanaşı, Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrasını təmin edən orqanlar və Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlar təlimat məktubuna uyğun olaraq, hazırladıqları büdcə layihəsini, büdcədən kənar dövlət fondları isə öz büdcələrinin göstəricilərini Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə təqdim edirlər. Dövlət Gömrük Komitəsi və onun müvafiq orqanları tərəfindən Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təlimat məktubuna uyğun

olaraq təqdim olunan büdcə layihəsində aşağıdakı məlumatlar öz əksini tapmalıdır:

- keçən ildə əldə edilmiş və cari ildə gözlənilən vergi və gömrük rüsumlarının məbləği;
- hesablanmış vergi və gömrük rüsumlarının keçən ildə faktiki və cari ildə gözlənilən məbləğləri;
- vergi və gömrük rüsumlarının keçən ildə faktiki və cari ilin sonuna gözlənilən qalığı;
- növbəti il üçün təklif olunan vergi və gömrük rüsumlarının həcmi, ödənilməli olan vergi və gömrük rüsumlarının məbləği;
- büdcə-vergi siyasətində vergi və gömrük rüsumları üzrə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin qiymətləndirilməsinə dair göstəricilər;
- sonrakı üç il üçün vergi və gömrük rüsumlarının qiymətləndirilməsi;
- digər zəruri göstəricilər.

Dövlət Gömrük Komitəsi və onun müvafiq orqanları “Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası Qaydaları”nın 2.11-ci bəndindəki göstəriciləri gəlirlər təsnifatının paraqraflarına uyğun təqdim edirlər. Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən təqdim olunan büdcə-vergi siyasətində vergi və gömrük rüsumları üzrə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin qiymətləndirilməsinə dair göstəricilər Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin hazırladığı büdcə göstəricilərinin tərtibinə dair təlimat məktubuna müvafiq olaraq tərtib olunur və təqdim edilmiş hesablamalar aşağıdakıları əhatə edir:

- büdcə-vergi siyasətində vergi və gömrük rüsumları üzrə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin büdcə gəlirlərinə təsiri (tədbirin həyata keçirilməsində mütləq ifadədə yaranan dəyişiklik və onun büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi);
- büdcə-vergi siyasətində vergi və gömrük rüsumları üzrə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin qiymətləndirilməsinə dair hesablamalar (vergi ödəyiciləri və gəlir qrupları üzrə əhatə dairəsi və bu

göstəricilər üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsində yaranacaq dəyişiklik).

Digər zəruri göstəricilər dedikdə, keçən il və cari ilin 5 ayı üçün kodlar üzrə malların idxalı və ixracına dair göstəricilər (o cümlədən vergi və gömrük rüsumlarından azad olunan, habelə dərəcələr üzrə vergi və gömrük rüsumlarına cəlb olunan idxal və ixrac mallarının kodları üzrə strukturu, aksizə cəlb olunan və azad olunan malların idxalının strukturu, nəqliyyat vasitələrinin spesifik xüsusiyyətlərinə görə vergiyə cəlb olunan və vergidən azad olunan avtomobillərin sayı və s.), vergi və gömrük rüsumlarının haqq-hesab cədvəlləri, büdcə-vergi siyasətində vergi və gömrük rüsumları üzrə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsinin keçən ildə faktiki və cari ildə gözlənilən nəticələrini əks etdirən haqq-hesab cədvəlləri, vergi və rüsumlar üzrə güzəştlərin qiymətləndirilməsinə dair haqq-hesab cədvəlləri və digər göstəricilər öz əksini tapmalıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası, inkişaf etmiş ölkələrdə rəqəbətqabiliyyətliliyin artımı, ticarət fəaliyyətinin inkişafında beynəlxalq əməkdaşlıq ideologiyası Azərbaycan Respublikasında gömrük xidmətinin fasiləsiz inkişafını və onun işində səmərəliliyin yüksəldilməsini tələb edir. Gömrük tariflərinin keyfiyyət xüsusiyyətlərinin təkmilləşdirilməsi, güzəşt və imtiyazların optimallaşdırılması məsələləri ilə yanaşı Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafının xarici ticarət fəaliyyətindən asılılığı şəraitində gömrük daxilolmalarının idarə edilməsində səmərəliliyin yüksəldilməsi məsələləri də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Azərbaycan Respublikasında xammal yönümlü ixrac və mövcud təbiət rentasının istismarı sistemi Azərbaycan Respublikasında gömrük xidmətinin dövlətin gəlirlərinin formalaşmasında rolunu artırmışdır. Son illər ərzində gömrük orqanlarının fiskal vəzifələri prioritet olaraq qalmaqdadır. Belə ki, 2011-ci il dövlət büdcəsinin icrasına (operativ) dair məlumatlara əsasən dövlət büdcəsinə gömrük rüsumlarından 1141,5 milyon manat daxil olmuşdur ki, bu ümumi daxilolmaların 7,3%-ni özündə əks etdirir.

Azərbaycan Respublikasında 2012-ci və 2013-cü illər üzrə
dövlət büdcəsinin proqnoz göstəriciləri¹

	2012 (proqnoz)		2013 (proqnoz)		2013/2012 faizlə
	mln. manat	ÜDM- də xüsusi çəkisi	mln. manat	ÜDM- də xüsusi çəkisi	
Gəlirlər	17038,0	33,2	19154,0	34,2	+12,4
Xərclər	17672,0	34,4	19810,0	35,3	+12,1
Büdcə kəsiri	-634,0	1,2	-656,0	1,1	-

2013-cü il üçün büdcə-vergi siyasəti “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 11.5-ci maddəsi əsasında Azərbaycan Respublikasının iqtisadi kursuna, ortamüddətli maliyyə siyasətinə, ölkənin iqtisadi və sosial inkişaf proqnozlarına və müvafiq dövlət proqramlarına uyğun olaraq hazırlanmış 2013-cü ilin dövlət və icmal büdcələrinin layihələrinin təqdimatında ölkə iqtisadiyyatında mühüm maliyyə təminatı rolunu oynayan dövlət və icmal büdcələrdə risklərin qarşısının alınması, aparılan iqtisadi islahatların nəticəsi olaraq ölkə iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorundan daxilolmaların artırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsinin 2013-cü ildə qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri olduğu bildirilir.

¹ 2013-cü ilin dövlət və icmal büdcənin layihələrinin təqdimatı. Bakı. 2012

2012-ci il Dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin proqnoz göstəriciləri¹

Nö	Mənbə	Gəlirlər (mln. manatla)	Dövlət büdcəsinin ümumi gəlirlərində payı, faizlə
1	Vergilər Nazirliyi üzrə	6400,0	33,4
2	Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə	1380,0	7,2
2	Əlavə dəyər vergisi	992,6	71,9*
2	Aksislər	83,0	6,0*
2	Gömrük rüsumları	285,4	20,7*
2	Yol vergisi	19,0	1,4*
3	Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar	11350,0	59,3
4	Dövlət əmlakının icarəyə verilməsindən daxilolmalar	5,0	0,03
5	Sair daxilolmalar	19,0	0,1

* Dövlət Gömrük Komitəsinin daxilolmalarında payı

Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə təmin edilən vəsaitin dövlət büdcəsində xüsusi çəkisi 7,2%, toplanacaq vergi və rüsumlar üzrə daxilolmaların 1380,0 milyon manat olacağı nəzərdə tutulur ki, bu da 2011-ci ilin faktiki icrası ilə müqayisədə 238,5 milyon manat və ya 20,9 manat, 2012-ci ilin proqnozu ilə müqayisədə isə 180,0 milyon manat və ya 15,0% çoxdur. 2013-cü ildə Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə mədaxil proqnozunun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 2,5% təşkil edir.

¹ 2013-cü ilin dövlət və icmal büdcənin layihələrinin təqdimatı. Bakı. 2012

NƏTİCƏ

Gömrük rüsumları xarici ticarətin tənzimləyicisi kimi bir çox məqsədləri özündə əks etdirə bilər. Məqsəddən asılı olaraq gömrük rüsumları fiskal, proteksionist və məhdudlaşdırıcı ola bilər. Fiskal gömrük rüsumları dövlət büdcəsinin doldurulmasına istiqamətlənmişdir. Daha doğrusu, fiskal rüsumların müəyyən edilməsi zamanı dövlət tariflərinin vəsait mənbələri qismində istifadəsi prinsipinə əsaslanır. Bu məqsədlə, dövlət tərəfindən rüsumların həcmi maksimum nisbi olmadan gömrük daxilolmalarının mütləq həcminə uyğun müəyyən edilir.

Proqnozlaşdırma ictimai həyatın bütün sahələrində nəzəriyyə və təcrübə arasında əhəmiyyətli bağlayıcı halqadır. Cəmiyyətin inkişafında proqnozlaşdırma səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, bu proseslərin planlaşdırılması və idarə edilməsi bir o qədər səmərəlidir.

Planlaşdırma idarəetmə qərarlarının qəbulu məqsədilə bu prosesdə ilkin şərtləri təqdim etmək üçün planlaşdırılan obyektin öyrənilməsidir. Bu ilkin şərtlər özündə, ictimai istehsalın inkişaf tendensiyalarının elmi təhlili (interpretasiyası), ictimai istehsalın gələcək inkişafının öncə görmə seçimləri, qəbul edilmiş qərarların mümkün nəticələrinin qiymətləndirilməsi, sosial-iqtisadi və elmi-texniki inkişafın əsaslandırılmasını əks etdirir.

Gömrük orqanlarının əsas iqtisadi göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasının əhəmiyyəti ondadır ki, keyfiyyətli proqnoz nəinki büdcənin gəlirlər hissəsinin doldurulması üzrə gömrük orqanlarının işinin rəşional təşkilinə, həm də, dövlətin cəmiyyət qarşısında olan öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üzrə dövlət büdcəsinin xərclərini planlaşdırılmasına imkan yaradır.

Sosial-iqtisadi inkişaf proqnozlarının vacib elementlərindən biri də xarici ticarətin proqnozlaşdırılmasıdır. İxrac, idxal və xarici ticarət qiymətlərinin həcmi və dinamikası ÜDM-in həcminə, dövlət büdcəsi müəssisələrinin rentabelliyinə, pərakəndə satış qiymətlərinə, əhalinin real gəlirlərinə və ən nəhayət göm-

rük ödənişlərində daxilolmalara birbaşa təsir edir.

Dövlət Gömrük Komitəsinin planlı fəaliyyətinin təşkilinə vahid proqram yanaşmasının həyata keçirilməsinin davamı məqsədilə müvafiq sahədə fəaliyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, təsiredici tədbirlərin tətbiqi, fəaliyyətə sistemli yanaşmanın təmin edilməsi, korrupsiya ilə mübarizə, şəffaflığın artırılması, dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişafının davam etdirilməsi, infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və s. istiqamətdə fəaliyyəti təmin etmək üçün müvafiq vəzifələrin həyata keçirilməsi yüksək nəticələri əsaslandırır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası, inkişaf etmiş ölkələrdə rəqabətqabiliyyətliliyin artımı, ticarət fəaliyyətinin inkişafında beynəlxalq əməkdaşlıq ideologiyası Azərbaycan Respublikasında gömrük xidmətinin fasiləsiz inkişafını və onun işində səmərəliliyin yüksəldilməsini tələb edir. 2013-cü il üçün büdcə-vergi siyasəti “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 11.5-ci maddəsi əsasında Azərbaycan Respublikasının iqtisadi kursuna, ortamüddətli maliyyə siyasətinə, ölkənin iqtisadi və sosial inkişaf proqnozlarına və müvafiq dövlət proqramlarına uyğun olaraq hazırlanmış 2013-cü ilin dövlət və icmal büdcələrinin layihələrinin təqdimatında ölkə iqtisadiyyatında mühüm maliyyə təminatı rolunu oynayan dövlət və icmal büdcələrdə risklərin qarşısının alınması, aparılan iqtisadi islahatların nəticəsi olaraq ölkə iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorundan daxilolmaların artırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsinin 2013-cü ildə qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri olduğu bildirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 24.06.2011-ci il. Bakı şəhəri.
2. "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2 iyul 2002-ci il. Bakı şəhəri.
3. "Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası Qaydaları"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Qərarı. № 75. 24 may 2004-cü il. Bakı şəhəri.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 1 fevral tarixli 1925 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası gömrük sisteminin 2007-2011-ci illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramı. Bakı şəhəri.
5. C.Q.Nuriyev, A.Ə.Əliyev, M.C.Ataqişiyev. "Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi". Ali məktəblər üçün dərslik (yeni-dən işlənmiş və tamamlanmış variantda). Azərb. dilində. Bakı, 2009. 293 səh.
6. 2012-ci ilin dövlət və icmal büdcənin layihələrinin təqdimatı. Bakı. 2012.
7. 2012-ci ilin dövlət və icmal büdcənin layihələrinin təqdimatı. Bakı. 2012.
8. Методика Министерства Госдоходов От 24.12.2001 N 1761. "Методика Прогнозирования Поступления Таможенных Платежей И Налогов".
9. А.И. Данисовна. Владивостокский филиал. Рос-сийской Таможенной Академии. Методологические рекомендации по соврешентсвованию системы прогнозирования в таможенных органах.
10. С.Н. Максименко. Система государственного прогнозирования. прогнозирование внешней торговли. Москва. 2006.
11. Стрышкова Е.Г. Совершенствование прогнозирования таможенных платежей как фактор социально-экономи-

ческого развития страны. Актуальные проблемы развития финансовой система РФ на современном этапе: Сборник статей по материалам Межвузовской студенческой научной конференции, проведенной АТиСО 17 декабря 2007 г. / Издательский дом “Атисо”, 2008. С. 150-153.

XÜLASƏ

Məqalədə proqnozlaşdırma, iqtisadi proqnoz-laşdırmaya metodoloji yanaşmalar, əsas iqtisadi göstəricilər, ticarətin inkişafının proqnozlarının tərtib edilməsində əsas tendensiya və amilləri, habelə, ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması istiqamətində mövcud təcrübə araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, məqalədə mövcud qanunvericiliyə uyğun gömrük proqnozlaşdırılması məsələləri və proqnoz göstəriciləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: proqnoz, büdcə, gömrük daxilolmaları.

Вопросы регулирования таможенных поступлений в Азербайджанской Республике

Б.Мамедов
Ф.Мамедов

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы прогнозирование, методологические подходы к экономическому прогнозированию, основные экономические показатели, основные тенденции и факторы в составлении прогнозов развития торговли, также существующий опыт в направлении прогнозирования социально-экономического развития в стране. Наряду с этим в статье проанализированы вопросы таможенного прогнози-

рования в соответствии с существующим законодательством и прогнозные показатели.

Ключевые слова: прогноз, бюджет, таможенные поступления

Regulation of customs payments in the Republic of Azerbaijan

B.Mammadov
F.Mammadov

ABSTRACT

The article explores economic forecasting and methodological approaches to it, key economic indicators, main trends and factors in compiling projections of trade development as well as current practices in forecasting socio-economic development in the country. In addition, issues pertaining to customs forecasting in accordance with legislation and forecast indicators are analyzed in the article.

Keywords: forecast, budget, customs receipts.

EKOLOJİ TƏMİZ KƏND TƏSƏRRÜFATININ KONSEPTUAL MƏQAMLARI VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Həzi EYNALOV, i.e.n., İİETİ-nin baş elmi işçisi
Aral DAVUDOV, İİETİ-nin doktorantı

İnsan cəmiyyəti yaranandan bu vaxta qədər həyat tərzinə çevrilən kənd təsərrüfatında yeni istehsal üsullarının yayılması, ən son texnologiyaların tətbiqi, kimyəvi və geni modifikasiya təyinatlı maddələrin və gübrələrin geniş şəkildə istifadəsi, bütün bunların zəruriliyi, dünya əhalisinin sayının artması insan sağlamlığına zərərli qida məhsullarının kütləvi şəkildə dünya bazarına çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Lakin XX əsrin 60-70-ci illərindən etibarən “Yaşıl İnkilab” adlı kompaniya başlanılmış və kənd təsərrüfatında olan bu tendensiyanın zərərləri bəyan edilmişdir. Bu zaman ənənəvi kənd təsərrüfatına alternativ ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı konsepsiyası irəli sürülmüşdür. Müasir dövrdə isə həm insan sağlamlığının təminatı, həm istehlakçı hüquqlarının qorunması, həmçinin kənd təsərrüfatında əlavə dəyərin formalaşdırılması baxımından daha aktual xarakter almışdır. Bu isə əsasən ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının ekoloji təmiz istehsal üsulları əsasında başa gəlməsi ilə əlaqədardır. Yəni bazarlara istehlak üçün ekoloji təmiz qida məhsullarının çıxarılması bir çox İnkışaf Etmiş Ölkələrdə zərurət halına gəlmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, hələ də bəzi problemlər mövcuddur: bazarda inam məsələləri və fermerlərin təşviqi. Ekoloji təmiz məhsulların nisbətən baha başa gəlməsi və bazarda istehlakçıların bu məhsullar haqqında bilgilərinin az olması aktual problem olaraq qalmaqdadır. Bu isə dövlətin məqsədyönlü müdaxiləsini və prioritetlər əsasında konkret hədəflərə yönəlmiş tədbirlərini zəruri edir. Çünki, dövlətin öhdəliklərində ən önəmli vəzifə əhalinin etibarlı ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasıdır. Beləliklə, müasir dövrdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının formalaşmasının və inkişafının zəruriliyi meydana gəlməklə yanaşı onun təşkili məsələləri, dövlət və hüquqi tən-

zımlənməsi, inkişaf strategiyasının formalaşdırılması, həmçinin sertifikatlaşdırma qaydalarının təkmilləşdirilməsi son dərəcə vacib məqamlardan sayılmışdır.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı nədir: Bu o təsərrüfat formasıdır ki, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında ekoloji cəhətdən təmiz ərazilərdə kimyəvi preparatlardan istifadə edilmədən məhsul istehsal edilir və istehsaldan istehlaka qədər hər bir mərhələsi müşahidə və sertifikatlaşdırma əsaslanır. Başqa sözlə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı yalnız təcrübə nəticəsində ekoloji tarazlığı bərpa edərək torpağın məhsuldarlığını davamlı hala gətirən ətraf mühitə və insanlığa dost bir kənd təsərrüfatında alternativ bir təsərrüfat formasıdır.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı keyfiyyətli məhsulu hədəfləməklə əsas məqsədləri, torpaq-bitki-heyvan və insanlıq arasındakı münasibətləri sağlam bir formaya salmaq, sağlam həyat tərzini təmin etməklə təbiəti qorumaqdır. Müasir dövrdə ölkənin iqtisadi inkişaf baxımından ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının üzərinə düşən əsas tələblər əsasən kənd təsərrüfatında təkrar istehsalın təmin olunması, bu təsərrüfat formasında daha çox işçi tələb edildiyindən işsizliyin aradan qalxması və kənd regionlarında məşğulluğun artması, ölkənin kənd təsərrüfatında əlavə dəyərin təmin edilməsi və s. təşkil edir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı müxtəlif cür səslənsə də **(İngilislər bunu - Organic, almanlar və fransızlar – Bio, Hollandlar – Eco adlandırırlar) ümumi olaraq bu təsərrüfat formasının üzərinə düşən tələblər əsasında formalaşan hədəflər əsasən eyni olur.**

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının qısa tarixi: Dünya əhəlinin sayının çoxalması ilə qida məhsullarına olan tələbatın artması kəskin rəqabət şəraitində kənd təsərrüfatında müxtəlif laborator araşdırmaların aparılaraq təcrübələrin tətbiqinə, zərərli texnika və texnologiyadan istifadənin genişlənməsinə, ekoloji tarazlığın pozulmasına və insan sağlamlığına zidd olan ərzaq məhsullarının istehlakına gətirib çıxartdı. Son dövrlərdə isə geni dəyişdirmə üsullarının tətbiqi isə əhəlinin etibarlı ərzaq təminatını sarsıtdı. Bütün bu məsələlərin aktuallaşması nəticəsində XX əsrin 60-70-ci

illərindən etibarən “Yaşıl İnqilab” adlı kompaniya fəaliyyətə başladı. FAO və Avropa İttifaqı tərəfindən alternativ kənd təsərrüfatı forması kimi ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı irəli sürüldü və 1972-ci ildə Fransada IFOAM (ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə beynəlxalq hərəkət təşkilatı) yaradıldı. Əsas prinsipləri sağlam ətraf mühit və insan sağlamlığı olan bu beynəlxalq qurum hazırda 140 ölkədən 800-ə qədər şirkət və təşkilatları birləşdirməklə aşağıdakı tələbləri bəyan edir:

- yetərli miqdarda və keyfiyyətli bəsləyici qida maddələri istehsal etmək;
- təbiətə uyğunlaşmaqla işləmək;
- təbiəti qoruyan kənd təsərrüfatı sistemini dəstəkləmək;
- fermerlərin gəlirlərini artırmaq və təminatlı iş mühitini formalaşdırmaq;
- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatını həyat tərzinə çevirməklə perspektivləri düşünmək və s.

Nəhayət, “Yaşıl İnqilab” tərəfdarları tərəfindən qəbul edilmiş ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına aid olan kriteriyalar bütün ölkələrin bu sahə üzrə qəbul etdikləri hüquqi-normativ aktlarında əks olunmağa başlandı:

- iri avtomobil magistral yollardan, sənaye müəssisələrindən uzaqlıqda ekoloji təmiz ərazilərdə olmalı və geniş zonaları əhatə etməlidir;
- hər hansı kimyəvi preparatlar tətbiq olunmamalı, zərərvericilərlə mübarizə isə bioloji üsullarla həyata keçirilməlidir;
- geni modifikasiya olunmuş toxumlardan istifadə qadağan olunmalıdır;
- heyvanlar özlərinin təbii instinktlərini göstərə biləcəyi geniş volyerlərdə (heyvanxanada heyvanları və quşları saxlamaq üçün hər tərəfi qəfəslənmiş meydançada) saxlanılmalıdır;
- heyvanların heyvan mənşəli məhsullarla qidalandırılması, həmçinin yemə antibiotiklərin və harmonal maddələrin əlavə edilməsi qadağan olunmalıdır;

- xammal emalında süni boyalardan, konservantlardan və aromatizatorlardan (neftdən, benzindən və sairədən aromatik birləşmələr alma üsulu) istifadə qadağan olunmalıdır;

- hazır məhsulun qablaşdırılmasında paslanmayan materiallardan istifadə olunmalı, məhsulun təravəti isə itməməlidir və s.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı tarixində diqqəti çəkən məqam əsasən İnkişaf Etmiş Ölkələrdə geniş şəkildə yayılması və bir çox tənzimlənmə mexanizmlərinin məhz bu ölkələrdə formalaşmasıdır. Həmçinin bu sahənin inkişaf etdiyi bütün ölkələrdə qanunvericiliyin və institusional bazanın təkmilləşdirilməsi məqsədilə hələ də müvafiq fəaliyyətlər aparılır. 2001-2002-ci illərdə ABŞ-da Ekoloji Təmiz Kənd Təsərrüfatı üzrə Milli Standartların qəbulu və tətbiqi ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı istiqamətində daha mütəşəkkil bir fəaliyyəti hüquqi norma halına salmışdır. Bu standartlarda bir sıra süni və kimyəvi birləşmələrdən istifadəyə, genetik modifikasiya texnologiyalara, həmçinin digər kimyəvi preparatlara qadağalar qoyulmuşdur. Yaponiyada da “Yaponiya Kənd Təsərrüfatı Standartları” adlı qaydalar mövcuddur. Bu istiqamətdə, həmçinin Avropa İttifaqında da yetərinə qanunvericilik aktları qüvvədədir. Ən böyük hüquqi baza isə “Ekoloji Təmiz Kənd Təsərrüfatı üzrə Avropa İttifaqı Razılaşması” (№ 2092/91 24 iyun 1991-ci il) direktivi olmuşdur. Avropa İttifaqında 2009-cu ildən qüvvəyə minən 834/2007 sayılı yeni direktiv hüquqi sənəd də son zamanlarda təkmilləşdirilməyə başlanmışdır. Burada ən əsas vəzifələr isə əsasən istehsal, markalanma və keyfiyyətə nəzarət qaydalarının qurulmasına, davamlı şəkildə müşahidə prosesinin icrasının təşkilinə, həmçinin istehlakçıların mütəmadi olaraq məlumatlandırılmasına istiqamətlənir. Beləliklə, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının zəruriliyi önə çəkilərək bir çox ölkələrdə milli standartlara əsaslanan qanun və xüsusi qaydalar tərtib edilir və müxtəlif dövrlərdə sahənin inkişaf xarakterinə görə daha dəqiq ixrac edildiyi ölkələrin yerli qanunvericiliyinə görə təkmilləşdirilir.

İnkişaf Etmiş Ölkələrdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına fermer və sahibkarların cəlb edilməsi və istehlakçıların bu sahə

üzrə yüksək səviyyədə maarifləndirilməsi ekoloji təmiz məhsulların istehsalının kütləvi şəkildə gerçəkləşməsinə şərait yaratdı. Bu isə ümumi kriteriyalar və bir sıra hüquqi normaların tətbiqi əsasında ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün müvafiq standartların ortaya qoyulmasına və məhsulların ekoloji təmiz adı ilə sertifikatlaşdırılmasına, nəticədə isə bu cür məhsulların istehlakçılar tərəfindən seçilməsinə şərait yaratdı. Bunun üçün isə dünya səviyyəsində həmin məhsullara “ECO”, “BİO” və ya “ORGANIC” adlarını daşıyan müxtəlif təsvirli etikətlər vurulur və istehlakçılar tərəfindən asanlıqla ekoloji təmiz məhsul kimi tanınır.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında müşahidə və sertifikatlaşdırma məsələləri: Bir çox İnkişaf Etmiş Ölkələrdə bu sahə üzrə bir sıra tənzimlənmə normativləri hüquqi qüvvə almışdır. Normativ-hüquqi aktlar isə dünya səviyyəsində qəbul edilmiş standartlara əsaslanır və günümüzdə standartlar mənbə etibarlı ilə əsasən aşağıdakı şəkildə qruplaşmışdır:

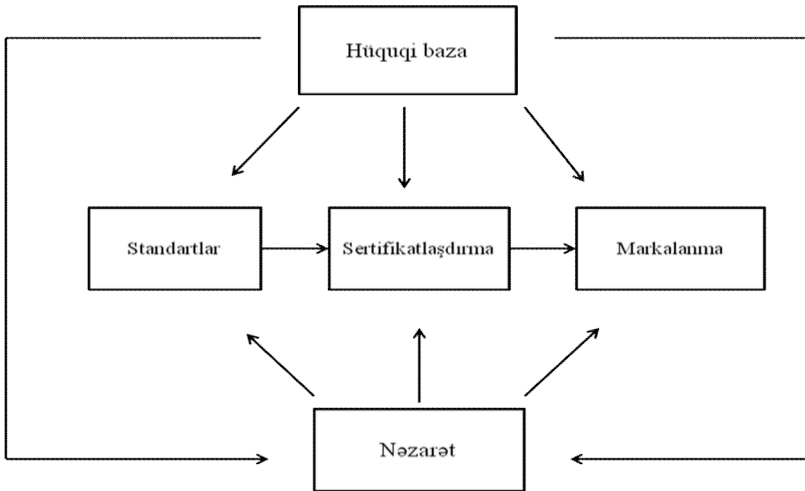
1. beynəlxalq (IFOAM, “Anonymous” məcəlləsi)
2. regional (Avropa İttifaqının müvafiq direktivləri)
3. milli (Amerika orqanik milli standartları, Yaponiya kənd təsərrüfatı standartları, Avstraliyada orqanik proqram, İsveçrə standartları və s.)
4. xüsusi (hazırda 260-dan çoxdur: Demeter, Naturland, Bioland, Geae, Ekowin və s.)

Diqqət etsək görərik ki, bütün bu standartların əksəriyyəti inkişaf etmiş ölkələrdə cəmləşmişdir. Bu isə təsadüfi deyil, çünki ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə əkin sahələrində və inkişafında: Avstraliya, Avropa, Şimali Amerika qitələri əsas yerləri tuturlar. Deməli, bu ölkələrdə tətbiq edilmiş standartların vasitəsilə nəzarət mexanizmi bir sıra ölkələr üçün bir təcrübə sayıla bilər. Lakin, burada ən əsas məqam ondan ibarətdir ki, götürülmüş hər hansı bir təcrübə ölkənin yerli xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılaraq tətbiq olunmalıdır. Bu isə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə fəaliyyət zamanı boşluqların aradan qalxmasına

şərait yaradacaqdır. Xüsusi olaraq qəbul edilmiş standartlar beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş normalara və ölkə qanunvericiliyinə əsaslanmaqla əsasən müşahidə və sertifikatlaşdırma qurumları tərəfindən qəbul edilmiş texniki şərtlərdir. Dünya təcrübəsində qəbul edilmiş müşahidə və sertifikatlaşdırma qurumları əsasən dövlətin müvafiq icra orqanı tərəfindən akreditə olunaraq fəaliyyət üçün müvafiq dövlət qurumundan icazə alır və hətta, xarici ölkə ərazilərində də fəaliyyət göstərə bilər. Məsələn, Türkiyə Respublikasında ilk əvvəllər ekoloji xarici müşahidə və sertifikatlaşdırma qurumları üstünlük təşkil etmişdir.

Müxtəlif standartlar əsasında müşahidə və sertifikatlaşdırma qurumu sertifikat verir və nəticədə bazara çıxarılan məhsula ekoloji təmiz olmasını sübut edən fərqləndirici nişanlar vurulur. Bu cür prosedur bazarda istehlakçıların inamını qazanmağa şərait yaradır.

Beləliklə, ekoloji təmiz məhsul müvafiq standartlar əsasında sertifikatlaşdırılır, müşahidə edilir və markalanaraq bazara çıxarılır. Prosesin təşkilatı xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Şəkildə də görüldüyü kimi, standartlar, sertifikatlaşdırma və markalama prosesi özü belə müəyyən nəzarət daxilində olur ki, bu da öz əsasını həmin ölkənin hüquqi-normativ aktlarından götürür. Yəni, müşahidə və sertifikatlaşdırma prosesində müvafiq standartlar mühüm rol oynasa da, qurumun fəaliyyəti belə ölkənin hüquqi əsaslarına söykənir və fəaliyyət müvafiq dövlət qurumu vasitəsi ilə nəzarətdə saxlanılır. Ona görə də ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə qəbul edilmiş hüquqi-normativ aktlar ölkədə fəaliyyət göstərəcək müşahidə və sertifikatlaşdırma qurumlarının fəaliyyətinə zidd olmamalı və ixrac zamanı müəyyən problemlər yaratmamalıdır. Çünki, qanunvericilikdə yarana biləcək boşluqlar qurumların sertifikatlaşdırdığı məhsulların dünya bazarında ekoloji təmiz məhsul adı ilə satılmasına mane ola bilər. Əsas səbəb isə standartlarda yaranan uyğunsuzluqla əlaqədardır. Yəni idxalçı ölkə özünün standartlarına uyğun gəlmədiyinə görə məhsulun ekoloji təmiz adı ilə dövriyyəsinə qadağa qoya bilər. Ona görə də dünya və qardaş Türkiyə Respublikasının təcrübəsini ümumiləşdirsək ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının formalaşdığı ölkələrdə mütəxəssislərdən ibarət işçi qrupunun iştirakı ilə aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olan müvafiq tədbirlər həyata keçirilir:

- Birinci mərhələdə: dünya təcrübəsində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının hüquqi əsasları bütün detalları ilə öyrənilir;
- İkinci mərhələdə: müxtəlif ölkələrdə olan standartların optimal olanı seçilir;
- Üçüncü mərhələdə: optimal olan standartların yerli xüsusiyyətlərə uyğunlaşdırılması prosesi həyata keçirilir;
- Dördüncü mərhələdə: bu sahədə olan hüquqi-normativ aktlar tətbiqi nəzərdə tutulan standartlara uzlaşacaq şəkildə təkmilləşdirilir;
- Beşinci mərhələdə: əlverişli institusional mühit yaradılır və özəl sektor təşviq edilir;
- Altıncı mərhələdə: mütəmadi olaraq həm istehlakçılar, həm də istehsalçılar arasında maarifləndirmə tədbirləri təşkil edilir.

Bir mühüm məqamı da xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır ki, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı ölkədə aparılan araşdırmaların nəticələrinin hüquqi və institusional bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində tətbiqi ilə effektiv ola bilər. Avropa ölkələrinin təcrübəsində müxtəlif layihələr çərçivəsində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsində aparılan elmi-praktiki araşdırmaların 30%-i məhz təşkilati-hüquqi məsələlərin aydınlaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Müasir dövrdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının zəruriliyi və cəlbədicə məqamları: ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının geniş xarakter alması onun bəzi üstünlükləri ilə əlaqədardır. Belə ki, ekoloji təmiz məhsulların ən böyük üstünlüyü onun bazarda istehlakçıların sağlamlığı prinsiplərinə uyğun olması, istehsalının gerçəkləşdiyi regionun ekoloji tarazlığının mühafizəsi, inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarında ekoloji təmiz məhsullara olan tələbin hər il artması təşkil edir. Bundan əlavə bəzi üstünlükləri mövcuddur ki, bu da müasir kənd təsərrüfatı formasını həm dövlət üçün, həm də fermer və sahibkarlar üçün cəlbədicə edir:

- müəyyən zaman kəsiyində ekoloji təmiz məhsul istehsalçılarının gəlirləri artır və məhsulları dünyanın İnkişaf Etmiş Ölkələrinin bazarlarında yüksək alıcılıq qabiliyyətinə malik olur;

- müasir dövrdə qiyməti artan və artmağa meyilli olan kimyəvi gübrə və pestesidlər bu kənd təsərrüfatı formasında yer almır;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında zərərvericilərə qarşı mübarizə təbii yollarla aparılır, bu proses də bəzən təsərrüfat daxili resurslar hesabına olur və bu mübarizə forması isə torpağın məhsuldarlığının artırılmasında mühüm rol oynayır;

- bir çox hallarda ənənəvi kənd təsərrüfatı fəaliyyətində bir sıra kimyəvi maddələrlə təmasda olan fermerlərin sağlamlığı təmin olunmur;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında müqaviləli istehsalın olması və məhsulun fermerdən alınmasına zəmanətin olması;

- ekoloji təmiz məhsulların digər ənənəvi kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinə nisbətən 10-20% baha olması;

- ekoloji təmiz məhsulun istehlakı insanların sağlamlığına da zəmin meydana gətirərək uzunmüddətli səhiyyə xərclərinin azalmasına təminat verir;

- xüsusi elmi-tədqiqatlar və mütəxəssis fəaliyyətini tələb edən ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı regionlarda aqronom və baytarlar üçün yeni iş yerləri təmin edir;

- özəl sektor, dövlət və onun regional qurumları, bələdiyyələr, universitetlər, qeyri-hökumət təşkilatları arasında əməkdaşlığı dərinləşdirir;

- müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsi və əlavə maliyyə resurslarının cəlb olunması;

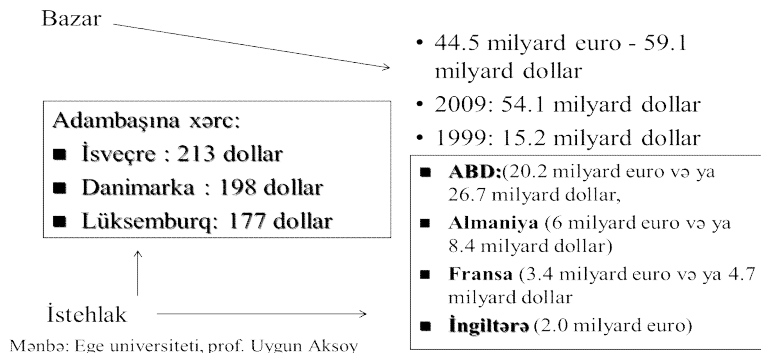
- universitetlər və elmi-tədqiqat müəssisələri ilə fermerlər arasında müxtəlif layihələr çərçivəsində sıx əlaqələrin formalaşması və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında mövcud olan bəzi məhdudlaşdırıcı normalara baxmayaraq dünyada bu cür məhsullara artan tələb özəl sektoru daha da həvəsləndirmişdir. Belə ki, aşağıdakı şəkildə ekoloji təmiz məhsullara istehlakçılar tərəfindən çəkilən xərclərə və artan ticarət dövriyyəsinə baxdıqda açıq aydın müşahidə etmək mümkündür. Burada fərqlənən ölkələr isə ABŞ, Almaniya və İsveçrə təşkil edir. Ekoloji təmiz məhsulların ticarət dövriyyəsi isə on il ərzində 3 dəfədən çox artaraq 54,1 mlrd.dollar təşkil etmişdir. Göstəricilərin bu səviyyədə artımı isə son dövrlərdə aparılan kütləvi maarifləndirmə işləri, artan tələb (xüsusilə, inkişaf etmiş ölkələrdə) və dövlətin təşviq tədbirləri ilə əlaqələndirilir.¹

---

¹İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutunda “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının, o cümlədən üzümçülüüyün inkişaf perspektivləri” mövzusunda keçirilmiş dəyirmi masanın materialları

DÜNYADA EKOLOJİ TƏMİZ KƏND TƏSƏRRÜFATı (IFOAM, 2012)

Azərbaycan Respublikasında ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlər. Azərbaycanda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində dünya təcrübəsində də zəruri hesab olunan hüquqi-normativ aktlar qəbul edilmiş və tənzimlənmə mexanizmləri və müvafiq standartlar hazırlanmışdır. Son dövrlərdə isə özəl sektorda bəzi fəaliyyət növləri müşahidə olunmaqdadır. Lakin əsas problem konkret tədbirlər planını əhatə edən proqramın olmamasıdır. Bu isə bu sahədə özəl sektora dair siyasətin spesifik olaraq aparılmasına mane olur. Buna baxmayaraq Azərbaycanda inkişaf məsələlərini əhatə edən Dövlət Proqramları bu sahənin inkişafına da şərait yaratmaqdadır:

- Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Proqram – Proqramda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üçün əsas prioritetlərdən sayılan iki məqamı göstərmək olar: kənd təsərrüfatında kimyəvi maddələrin istifadəsinin milli və regional səviyyələrdə sxemlərinin yaradılması və nəzarətin gücləndirilməsi; torpaqların çirklənməsinə və zəifləməsinə səbəb ola bilən texnologiyalardan istifadə olunma-

sının qarşısının alınması;¹

- 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Əhəlinin Ərzaq Məhsulları ilə Etibarlı Təminatına Dair Dövlət Proqramı – Proqrama əsasən əhəlinin ekoloji təmiz məhsullarla təchiz edilməsi məqsədilə keyfiyyətə və təhlükəsizliyə səmərəli nəzarət sistemi qurulmalı və ekoloji tarazlığın, biomüxtəlifliyin qorunması istiqamətində siyasət davam etdirilməlidir;²

- Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı – Dünya təcrübəsində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının regionlarda fermerlərin gəlirlərinin yüksəldilməsinə müsbət təsiri olduğunu nəzərə alaraq, bu sahənin proqramdan kənarında qalmadığını qeyd edə bilərik.³

Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş hüquqi-normativ aktlar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinə, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinə, ərzaq məhsullarının müvafiq standartlarının əməl olunmasına, həmçinin ekoloji tarazlığın mühafizə olunmasına zəmin yaradır. Bu baxımdan başda Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası olmaqla aşağıdakı qanunlar ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının qanunvericilik bazasını təşkil edə bilər:

- Azərbaycan Respublikasının Ekoloji Təmiz Kənd Təsərrüfatı Haqqında Qanunu;

- Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma Haqqında Qanunu;

- Azərbaycan Respublikasının İstehlakçı Hüquqlarının Müdafiəsi Haqqında Qanunu;

- Azərbaycan Respublikasının Yeyinti Məhsulları Haqqında Qanunu;

- digər hüquqi-normativ aktlar.

---

¹<http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=1975&doctype=0>

²<http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15320&doctype=0>

³<http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=16721&doctype=0>

Son dövrlərdə hüquqi sahədə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının əsasları müəyyən edilmişdir. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının hüquqi tənzimlənməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikasının "Ekoloji Təmiz Kənd Təsərrüfatı Haqqında" Qanunu 13 iyun 2008-ci il tarixində qəbul edilmiş və özündə geniş normativ komponentləri əks etdirmişdir. Qanun Azərbaycan Respublikasında əhalinin, torpağın, suyun, bitkilərin və heyvanların sağlamlığını və təhlükəsizliyini təmin edən ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsalı, emalı və dövriyyəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir.¹

"Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar həmin Qanunun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədi ilə 25 avqust 2008-ci il tarixli 818 sayılı Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanında müvafiq tapşırıqlar verilmişdir. Tapşırıqların əsas istiqamətləri aşağıdakı məsələlərin müəyyən edilməsindən ibarət olmuşdur:²

- qüvvədə olan qanunvericilik aktlarının Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğunlaşdırılması barədə təkliflərin hazırlanması;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin və müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının həmin Qanuna uyğunlaşdırılmasının təmin edilməsi;

- Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun pozulmasına görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktının layihəsinin hazırlanması;

- eyni vaxtda ekoloji təmiz və ənənəvi kənd təsərrüfatı üsulları ilə məhsul istehsalı qaydaları;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsal qaydalarını, habelə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında istifadəsinə icazə verilən təbii və qeyri-təbii vasitələrin siyahısı;

---

¹<http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15321&doctype=0>

²<http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15322&doctype=0>

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı subyektlərinə verilən sənədin (sertifikatın) forması və verilməsi qaydası;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında ekoloji müşahidə və sertifikatlaşdırma qaydaları və akkreditasiya orqanlarının funksiyaları;

- beynəlxalq standartların tələbləri nəzərə alınmaqla ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının sertifikatlaşdırılması qaydaları və sertifikatların nümunəvi formaları;

- milli və beynəlxalq standartların tələbləri nəzərə alınmaqla ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının dövriyyəsi qaydalarının müəyyən edilməsi;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının markalanması qaydası.

"Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 25 avqust tarixli 818 sayılı Fərmanının yuxarıda qeyd olunmuş tapşırıqlarının icrasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 8 yanvar tarixli 5 sayılı qərarı ilə aşağıdakı istiqamətdə qaydalar müəyyən edilmişdir:¹

- eyni vaxtda ekoloji təmiz və ənənəvi kənd təsərrüfatı üsulları ilə məhsul istehsalı;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı, habelə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında istifadəsinə icazə verilən təbii və qeyri-təbii vasitələrin siyahısı;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı subyektlərinə verilən sənədin (sertifikatın) forması və verilməsi;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında ekoloji müşahidə və sertifikatlaşdırma Qaydaları və akkreditasiya olunmuş orqanların funksiyaları;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının sertifikatlaşdırılması Qaydaları və sertifikatın nümunəvi forması;

---

¹<http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=16052&doctype=0>

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının dövriyyəsi;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının markalanması;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının saxlanması və daşınması.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun icrasının təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 24 may 2010-cu ildə 267 sayılı Fərman imzalanmışdır. Fərmanda adı çəkilən qanunun tətbiqi ilə bağlı əlavə tədbirlər yer almaqla yanaşı ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının elmi təminatının həyata keçirilməsi qaydalarının müəyyən edilməsi ilə bağlı müvafiq tapşırıqlar verilmişdir. Tədbirlər əsasən təşkilati məsələlərin aydınlaşmasına, müvafiq dövlət qurumları arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsinə şərait yaratmışdır.¹

Fərmanda nəzərdə tutulmuş ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının elmi təminatının həyata keçirilməsi qaydalarının müəyyən edilməsi tapşırığının icrası məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 30 avqust tarixli 159 sayılı qərarı ilə "Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının elmi təminatının həyata keçirilməsi Qaydaları" təsdiq edilmişdir. Bu da müasir dövrdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının ən vacib məqamlarından biri olan elmi təminat məsələlərinin ölkədə müəyyənlişməsi üçün mühüm rol oynayır. Belə ki, Qaydalarda elmi tədqiqatların aparılması və tətbiqi, kənd və ixtisas artırma, həmçinin maarifləndirmə işlərinin təşkili məsələləri öz əksini tapmışdır. Bu istiqamətdə olan tapşırıqların müvafiq dövlət qurumları arasında bölüşdürülməsi isə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının təşkilini daha da sistemləşdirir.²

---

¹<http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=19591&doctype=0>

²<http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=20050&doctype=0>

Beləliklə, ölkədə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsinin yeni inkişaf etdiyinə baxmayaraq hüquqi tənzimlənmə mexanizmləri mövcuddur və iqtisadi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində isə müvafiq şərait yaranmışdır. Bu baxımdan Azərbaycanda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivlərinin güclü, zəif, imkanlar və təhlükələr baxımından qiymətləndirmələrinin aparılmasına və siyasət qərarlarına dair tövsiyələrin hazırlanmasına zərurət vardır.

Azərbaycanda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı sahəsində SWOT təhlil

<i>Güclü</i>	<i>Zəif</i>
<ul style="list-style-type: none"> ▪ ETKT sahəsində normativ hüquqi aktların mövcud olması; ▪ Müvafiq sahə üzrə qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlarla tənzimlənmə vəzifələrinin müvafiq qurumlar arasında dəqiq şəkildə bölüşdürülməsi; ▪ Sahənin inkişafı ilə bağlı istiqamətlərin və vəzifələrin qanunvericiliklə müəyyən olunması; ▪ Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə tarixi bir mədəniyyətin mövcud olması; ▪ İqlim zənginliyi, həmçinin aqro-ekoloji xüsusiyyətlərə uyğunlaşmış məhsul çeşidlərinin regionlar üzrə istehsalı; ▪ Su mənbələrinin mövcudluğu; ▪ “Fair Wild” yəni, təbiətdən yığılıq baxımından floradakı zənginlik; ▪ Ekoloji təmiz heyvandarlıq fəaliyyəti üçün zəngin otlaqların mövcudluğu; ▪ Kəndli fermerlərin və texniki işçilərin təcrübəsinin zənginliyi; ▪ ETKT-nin maarifləndirilməsi ilə 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Aqrar sahənin inkişafını əhatə edən stratejiyanın və tədbirlər planının olmaması; ▪ Aqrar sahənin ÜDM-də aşağı paya malik olması; ▪ Azərbaycan valyutasının yüksək olması; ▪ Dövlət qurumlarının qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin zəif qurulması; ▪ Akkreditasiya edəcək (TURKAK, DAP, UKAS və s. kimi) beynəlxalq səviyyədə tanınmış milli təşkilatın və ya qurumun olmaması; ▪ ETKT-nin xüsusiyyətlərinə uyğun dəstək tədbirlərinin olmaması; ▪ Bu sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin zəif olması; ▪ Kiçik pay torpaq sahiblərinin çoxluğu; ▪ Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların əksəriyyətinin taxılçılığa yönəlməsi; ▪ Torpaq soranlaşmasının genişlənməsi (> % 60);

<p>məşğul olan və dünya səviyyəsində əməkdaşlıq əlaqələri quran təşkilatların olması;</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Aqrar sahə üzrə təcrübəli mütəxəssislərin və elmi təminatın olması; ▪ Aqrar Sənaye Kompleksinin mövcud olması və infrastruktur zənginliyi; ▪ Pambıqçılıq və toxuculuq təcrübəsi; ▪ İpəkçilik və yunçuluğa yönəlmiş toxuculuq sənayesinin inkişafı; ▪ Sahibkarlığa yönəlmiş effektiv dövlət dəstəyi tədbirlərinin olması; ▪ İnvestisiya dəstəklərinin olması; ▪ Aqrar sahədə lizinq xidmətləri üzrə dövlət dəstək mexanizmlərinin hüquqi və institusional bazasının mövcud olması; ▪ Kənd təsərrüfatı sahəsində sığortaya dövlət dəstəyi istiqamətində qanunvericiliyin olması; ▪ Enerji xərclərinin aşağı olması; ▪ İstehsalçı fermerlərin torpaq vergisi istisna olmaqla bütün vergilərdən azad olması; ▪ İşçi qüvvəsinin mövcudluğu; ▪ Gəncə Dövlət Aqrar Universitetinin ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsində elmi-pedaqoji fəaliyyəti və təcrübəsi və s. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Son dövrlərdə artan ekoloji risklər; ▪ Torpaq məhsuldarlığının yüksəldilməsi və zərərvericilərlə mübarizədə laboratoriya infrastrukturunun zəifliyi; ▪ Bazara yönəlmiş tədqiqatların olmaması (region səviyyəsində); ▪ ETKT sahəsində statistik məlumatların toplanılmasının mövcud olmaması; ▪ Texniki işçilərin ETKT sahəsində məlumat azlığı; ▪ İstehsalçı sahibkarların ETKT sahəsi ilə bağlı bilgisizliyi; ▪ İstehsalçı sahibkarların ETKT sahəsi ilə bağlı maarifləndirilməsi ilə məşğul ola biləcək təşkilatların azlığı; ▪ İstehsalçı sahibkarların ETKT sahəsi ilə bağlı maarifləndirilməsi istiqamətində yetərli tədris materiallarının olmaması; ▪ ETKT sahəsi üzrə layihələrin genişlənməməsi; ▪ ETKT sahəsində məsləhət xidmətləri həyata keçirəcək mütəxəssislərin və təşkilatların azlığı; ▪ Üzümçülük və almaçılıqda fermerlərin davamlı olaraq dərmanlardan istifadə etmək vərdişlərinin olması; ▪ Bazar standartlarının olmaması, bu sahədə bilgi yetərsizliyi və standart məhsulun olmaması; ▪ ETKT məhsullarının tədavül zəncirində təcrübə zəifliyi; ▪ ETKT sahəsi üzrə yerli markaların olmaması; ▪ Xırda fermer təsərrüfatı fəaliyyətinin geniş olması;
---	--

	<ul style="list-style-type: none"> ▪ “İstehsalçı-İstehlakçı” zəncirinin zəif olması; ▪ ETKT məhsullarına yönəlmiş spesifik bazar imkanlarının olmaması; ▪ Kafe, restoran kimi iaşə yerlərində ETKT məhsullarının azlığı; ▪ İstehlakçıların ETKT məhsulları üzrə maariflənmə və bilgi səviyyəsinin azlığı və tələbin yetərsizliyi; ▪ Kütləvi İnformasiya Vasitələrində bu sahə ilə bağlı maariflənmə məsələlərinin olmaması və s.
<i>İmkanlar</i>	<i>Təhlükə</i>
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Azərbaycanın coğrafi baxımdan qərb və şərqdəki bazarlara giriş imkanları; ▪ Əlverişli investisiya mühiti və hüquqi baza; ▪ Xarici investorların maraq göstərməsi; ▪ Ölkə başçısının ETKT sahəsi ilə bağlı tələbinin ortaya qoyması və “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında öz əksini tapması; ▪ ETKT sahəsində işçi qüvvəsinə tələbin yüksək olması və nəticədə məşğulluğun artması; ▪ Aqrar sahəyə təşviq tədbirlərinin olması və dövlət tərəfindən dəstəklənməsi üçün maliyyə mənbəyinin mövcud olması (kənd təsərrüfatı istiqamətində maliyyə yardımlarının ilbəl artması); ▪ Yerli iri şirkətlərin mövcudluğu; ▪ Dünya səviyyəsində ETKT məhsullarına olan tələbin təklifdən 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ İnkişaf etmiş Ölkələrdə istehlakçılarında ekoloji təmiz xüsusiyyəti ilə yanaşı keyfiyyətə dair tələblərin ilbəl artması; ▪ Bütövlükdə aqrar sahənin digər sektorlarla rəqabət gücünün zəifləməsi; ▪ Dəstəklənmənin yüksək olduğu taxıl istehsalının monokultur olaraq həyata keçirilməsi və ölkənin əkin sahələrinin 65%-ni əhatə etməsi; ▪ Aqrar sahədə texnologiya və innovasiya tətbiqinin zəif olması; ▪ Aqrar Sənaye Kompleksinin rəqabət gücünün zəifləməsi; ▪ Bir çox ölkələrdə ETKT-na daha yüksək dəstək mexanizmlərinin tətbiq olunması; ▪ Torpaqların və su mənbələrinin kirlənməsinin ETKT-ni məhdudlaşdırması; ▪ Kənd təsərrüfatı istehsalı prosesində və məhsulun bazara çıxarılması zamanı fermerlərdə bilgi

<p>çox olması;</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ “GLOBALGAP”, “Halal” və s. kimi sertifikatlaşdırılmalara malik istehsalın olması; ▪ Regional səviyyədə aqro-ekoloji xüsusiyyətlərə uyğunlaşmış çeşidlərin ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına asanlıqla keçməsi (Göyçayda nar, Gədəbəydə kartof, Lənkəranda çay və sitrus və s.); ▪ Regionlarda istehsal olunan ETKT məhsullarının emal oluna bilməsi (meyvə suları, konservə və s.); ▪ Balıqçılıq təsərrüfatında ETKT üçün potensialın yüksək olması; ▪ Ölkənin ərzaq bazarında artımın olması; ▪ Kənd təsərrüfatı məhsullarının daha çox ixrac edildiyi Rusiya Federasiyasında ETKT məhsullarına tələbin olması; ▪ Bir çox ölkələrlə imzalanan sazişlər nəticəsində gömrük prosedurlarında və vergilərdə mövcud olan rahatlıq; ▪ Daxili bazarda sertifikatlı ekoloji təmiz yerli və idxal məhsulların olması; ▪ Kosmetik vasitələrə olan tələbin yüksək olması və ekoloji təmiz kosmetik vasitələrin satış imkanları; ▪ Turizmin xüsusilə meşə və kənd təsərrüfatı regionlarında təşviq edilməsi; ▪ Aqro-ekoturizm üçün potensialın mövcud olması və s. 	<p>və təcrübə zəifliyi, nəticədə məhsuldarlığın azalması və ya məhsul itkisinin çoxalması;</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Kooperativləşməyə meyilin zəif olması; ▪ Böyük şəhərlərə köç etmənin artması və kənd əhalisinin azalması; ▪ Xarici investorların ölkədə xammal istehsalına verdikləri üstünlük və əlavə dəyərin aşağı olması; ▪ ETKT-da idxal olunmuş preparatların üstünlük təşkil etməsi; ▪ Qonşu ölkələrdə ETKT üzrə fəaliyyətin artması; ▪ ETKT məhsullarına olan tələbin müəyyən olunmaması; ▪ İstehsalçılarda ETKT məhsulları, onların qiyməti və digər bazar məlumatlarının olmaması; ▪ Ölkənin ETKT məhsulları bazarının xarici idxal məhsulları ilə inkişafı; ▪ ETKT məhsulları bazarında nəzarətin zəif olması və istehlakçılarda inamın azalması; ▪ Ölkənin ərzaq bazarında ETKT məhsullarına tələbin hələ də zəif inkişafı; ▪ Aqrar elm sahəsində gənclərin azalması; ▪ ETKT məhsulları istehsalı sahəsində rəqabətin zəif olması; ▪ ETKT məhsulların sertifikatlaşdırılması prosesində xarici təşkilatlardan asılılıq; ▪ Fermerlərin zəruri olan aqrotexniki qulluğun zəruri mərhələlərinin yerinə yetirə bilməməsi və s.
---	--

Azərbaycan Respublikasında ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə siyasətə dair tövsiyələr. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının üzərinə düşən tələblərə baxdıqda dövlətin ekoloji, regional, insan sağlamlığına və kənd təsərrüfatının inkişafına dair siyasətinə uyğunluğu və müasir dövrdə zəruriliyi müşahidə edilməkdədir. Belə ki, ekoloji təmiz qidalara ehtiyac daha çox İnkişaf Etmiş Ölkələrdə müşahidə edilməkdədir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında da bu yeni kənd təsərrüfatı formasının inkişafı aktual məsələ kimi üzə çıxır. Bu prosesdə dünya təcrübəsində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafına mane olan amillər nəzərə alınmaqla ölkə xüsusiyyətlərinə uyğun inkişaf strategiyasına ehtiyac yaranır.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında yaranan əsas problemlər - sertifikatlaşdırma və qiymət problemləridir ki, dünya təcrübəsi də sübut edir ki, məqsədyönlü dövlət siyasəti bu sahədə fermerlərin birləşməsinə və sertifikatlaşdırma xərclərinin azaldılmasına gətirib çıxardır. Ona görə də ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının hüquqi və iqtisadi mexanizmləri təkmilləşdirilməlidir. Lakin ölkəmizin təcrübəsində digər bir problem ortaya çıxır. Bu da ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə istər sahibkarlarda, istərsə də istehlakçılarda yetərli bilgilərin olmaması, fermerlərin bu istiqamətdə təcrübələrinin az olması. Bu baxımdan Türkiyə Respublikasının, Avropa ölkələrinin və digər ölkələrin təcrübəsində olduğu kimi mütəmadi olaraq maarifləndirici tədbirlərin keçirilməsi və fermerlər üçün mütəmadi olaraq treninglərin təşkil edilməsi olduqca önəmlidir. Eyni zamanda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsində müxtəlif layihələr çərçivəsində elmin kooperasiyası da gerçəkləşir, bu isə regionlarda klaster yanaşmaya şərait yaradacaqdır.

İnkişaf Etmiş Ölkələrdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişaf etməsi isə təsadüfi deyildir. Belə ki, əhalinin yüksək səviyyədə yaşayışı, keyfiyyətli istehlak tələbi, dövlətin ekoloji tarazlıq siyasəti, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına dair siyasət ekoloji təmiz məhsulların bazarda çoxalmasına və sahibkarlıq subyektlərinin sayının artmasına şərait yaratdı.

Beləliklə, ekoloji təmiz məhsulların müasir dövrdə aktuallığını, İnkişaf Etmiş Ölkələrin bazarlarda yüksək tələbli və alıcılıq qabiliyyətli olduğunu, həmçinin digər müsbət xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ölkəmizdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı zəruri hesab edilə bilər. Buna görə də ölkəmizdə bu sahənin inkişafı üçün təbii şəraitin və əlverişli investisiya mühitinin olduğunu, ən əsası isə hələ formalaşdığını nəzərə alsaq zəruri olan tədbirləri ümumi olaraq aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və ölkənin yerli xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsində qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi;

- Müşahidə və Sertifikasiya sisteminin formalaşdırılması;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə müvafiq qurumun təsis edilməsi;

- konkret dövlət siyasətinin formalaşdırılması, yəni inkişaf strategiyasının hazırlanması;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə regionların müəyyənləşdirilməsi və keçid prosesinin təşviq edilməsi;

- kadr hazırlığı və fermerlər üçün maarifləndirmə işinin təşkili;

- istehlakçılar üçün mütəmadi olaraq maarifləndirici bukletlərin hazırlanması və həmçinin kitabların nəşr edilməsi;

- tədris proqramlarına ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı mövzusunun daxil edilməsi;

- müxtəlif layihələr çərçivəsində elmi-tədqiqat işlərinin aparılması və nəticələrinin tətbiq olunması istiqamətində fermerlərin elmi-tədqiqat institutları ilə əməkdaşlığının genişləndirilməsi;

- universitetlərin, bələdiyyələrin, fermer birliklərinin iştirakı ilə birgə layihələrin həyata keçirilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə imkanlarının müəyyənləşdirilərək mütəmadi olaraq müxtəlif tədbirlər çərçivəsində xarici investidlərə nümayiş etdirilməsi və onların cəlb olunması.

Dünya təcrübəsində də müşahidə etdiyimiz kimi uzun bir tarixi dövr ərzində inkişaf edən ETKT sahəsi üçün qısa, orta və uzunmüddətli dövrləri əhatə edən məqsədyönlü fəaliyyət bir çox ölkələrdə zəruri şərtə çevrilmişdir. Yəni, yerli xüsusiyyətlər və imkanlar nəzərə alınmaqla bir çox ölkələrdə ETKT sahəsinə xas strategiya və Fəaliyyət Planı hazırlanmışdır. Qeyd olunanlara uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə siyasətə dair qısa və ortamüddətli dövrlər üçün tövsiyələr hazırlanmışdır:

Qısamüddətli dövr (3 illik bir dövr üçün):

I. ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsində qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlarda təsbit olunmuş mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları arasında koordinasiyanın və dərin əməkdaşlığın təşkili:

1) görüşlərin və toplantıların keçirilərək vəzifələrin müzakirə edilməsi və bu istiqamətdə mövcud vəziyyətin təhlil edilərək boşluqların müəyyən edilməsi;

2) məsul qurum, idarə, müəssisə və təşkilatların, həmçinin işçi qrupunun müəyyən edilməsi;

3) illik iş planının müəyyən edilməsi.

II. ETKT-nin inkişafı sahəsində təşkilati strukturun təkmilləşdirilməsi:

1) kadr potensialının gücləndirilməsi/ Tədris/ Maarifləndirmə

1.1. ETKT sahəsində qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlarda təsbit olunmuş mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları üzrə müəyyən olunmuş işçi qrupu üçün tədris və seminarların təşkili;

1.2. ETKT sahəsinin inkişaf etdiyi ölkələrə işçi qrupunun ezamiyyələri və təcrübə mübadiləsinin genişləndirilməsi;

1.3. regionlar üzrə fəaliyyət göstərən sözügedən mərkəzi icra hakimiyyətinin regional bölmələrinin (xüsusilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin) işçi qrupuna daxil edilmiş əməkdaşlarının təlimlərdə aktiv iştirakının təmin edilməsi;

1.4. istehlakçıların davamlı olaraq ekoloji təmiz məhsullar üzrə maarifləndirilməsi təşkil edilməlidir (kütləvi informasiya vasitələri ilə).

2) İnfrastrukturun inkişaf etdirilməsi

2.1. ETKT sahəsində qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlarda təsbit olunmuş mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları nəzdində fəaliyyət göstərən laboratoriyaların pestisit təhlilləri geniş bir spektrumda apara biləcək şəkildə gücləndirilməsi;

2.2. Torpaq-yarpaq və su, xüsusilə mikroelement və ağır metal təhlillərinin tez və az xərclə aparıldığı laboratoriyaların yaradılması (Gəncə Dövlət Aqrar Universiteti nəzdində).

3) Strategiyanın və Tədbirlər Planının hazırlanması:

3.1. ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafına dair strategiya təkcə ixraca yönəlməməli, həmçinin daxili bazarın yerli istehsalla inkişafının da hədəflərinin nəzərə alınması;

3.2. ETKT-nin inkişafına yönəlmiş dəstəklərin ətraflı şəkildə incələnməsi və kimə, harada, necə, hansı müddətə, hansı şərtlərlə və digər suallara cavab verə biləcək mexanizmlərin tətbiq edilməsi;

3.3. ETKT-nin inkişafına yönəlmiş Strategiyanın və Tədbirlər Planının hazırlanması prosesində yerli mütəxəssislərin, elmi müəssisələrin, dövlət və qeyri-dövlət nümayəndələrinin işçi qrupu şəklində hazırlanması.

4) Hüquqi və intitusalional tədbirlər:

4.1. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsində qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlarda təsbit olunmuş mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları arasında vəzifə bölgüsünün hüquqi baxımdan təsbit edilməsi;

4.2. Statistik məlumatların toplanması istiqamətində mövcud olan ETKT sahəsi üzrə idxal və ixrac göstəricilərini toplaya bilən sistemin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi;

4.3. ETKT məhsullarının istehsalı və ticarətinin inkişafı prosesində yarana biləcək boşluqların çevik şəkildə aradan qaldırılması;

4.4. ETKT-nin inkişafı üzrə dəstək mexanizmləri üçün planlama fəaliyyətinin həyata keçirilməsi;

4.5. ETKT-nin inkişafı sahəsində mövcud olan problemlərin üzə çıxarılması istiqamətində araşdırmaları apara biləcək və tövsiyələri siyasət qərarlarına yönləndirə biləcək elmi müəssisənin müəyyən edilməsi.

5) Akkreditasiya üçün müstəqil və dünya səviyyəsində tanınan Azərbaycan Akkreditasiya Qurumunun yaradılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi.

III. Dünya səviyyəsində ETKT üzrə Azərbaycanın tanındılması və yerli məhsulların xarici bazarının genişləndirilməsi:

1) bazar tədqiqatlarının aparılması;

2) “BİOFACH”, “İZMİR Organik Fuar və Konferans” və s. kimi beynəlxalq tədbirlərdə iştirakın təmin olunması (davamlı olaraq);

3) müəyyən olunmuş region adı ilə ETKT məhsullarının bazara çıxarılması istiqamətində ilkin işlərin həyata keçirilməsi (məsələn: “Göyçay”, “Quba”, “Lənkəran”, “Gəncə”, “Gədəbəy” və s.);

4) davamlı olaraq xarici və yerli mütəxəssislərin iştirakı ilə konfrans, seminar, dəyirmi masa və digər tədbirlərin keçirilməsi.

IV. Digər sektorlarla inteqrasiya:

1) Azərbaycanda turizmin inkişafı istiqamətində aqroturizmin və aqro-ekoturizmin daxil edilməsi;

2) ipək toxuculuğunda əlavə dəyərin artırılması məqsədilə, ekoloji təmiz ipəyin istehsalının inkişaf imkanlarının araşdırılması (belə ki, ekoloji təmiz ipək istehsalında və ixracında Çin rəqib ölkə yoxdur);

3) pambıqçılıq sahəsində “eko” markalı uşaq geyimlərinin istehsal və ixrac imkanlarının araşdırılması.

Ortamüddətli dövr (7-8 illik bir dövr üçün):

➤ ETKT-nin inkişafına dair Strategiya və Tədbirlər Planının təkmilləşdirilərək yenidən hazırlanması;

➤ ETKT sahəsində qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlarda təsbit olunmuş mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları arasında vəzifələrin toplanaraq qurumlar arasında əməkdaşlığı və koordinasiyanı təmin edəcək qurumun yaradılması;

➤ Azərbaycan Akkreditasiya Qurumunun ETKT üzrə müşahidə və sertifikatlaşdırma şirkətlərinin EN 45011 çərçivəsində akkreditasiyası istiqamətində işlərin həyata keçirilməsi;

➤ ETKT üzrə tədqiqatların xüsusilə region və sahəvi səviyyələrdə aparılaraq mövcud problemlərin həll edilməsi;

➤ ETKT-da tədris və nəşr sisteminin təkmilləşdirilməsi;

➤ ETKT sahəsi üzrə yeni-yeni layihələrin həyata keçirilməsi;

➤ ETKT-da istifadə olunan müxtəlif vasitələrin və təbii resursların (mis, dolomit, bitki mənşəli preparatlar və s.) istehsalının dəstəklənərək yerli mənbələrin formalaşdırılması;

➤ istehsalçı dəstəklərinin məhsul növləri səviyyəsinə gətirilməsi;

➤ sərgi, konfrans, seminar, dəyirmi masa və digər tədbirlərin keçirilməsi;

➤ aqro-ekoturizm sahəsində strategiyanın hazırlanması və dəstək mexanizmlərinin müəyyən olunması;

➤ ekoloji təmiz kosmetik vasitələrin istehsalı istiqamətində layihələrin dəstəklənməsi;

➤ ETKT məhsulları istehsalının yer alacağı regionlar üzrə (əsasən Gəncə-Qazax, Quba-Xaçmaz, Lənkəran və s.) klaster işlərinin həyata keçirilməsi;

➤ İFOAM, FAO və İSOFAR kimi beynəlxalq təşkilatların Azərbaycanla sıx əməkdaşlığı və müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətində işlərin həyata keçirilməsi;

➤ uzunmüddətli dövrü əhatə edən Strategiyanın və Tədbirlər Planının hazırlanması.

ƏDƏBİYYAT

1. Karaer, F., 2003. **Gelişmekte Olan Ülkelerde Tarım-Çevre-Ekonomi Etkileşimi**, Doğu Üniversitesi Dergisi, No:2, İstanbul.
2. National Standard of Canada (NSC), 1999. **Organic Agriculture**, Ottawa, Canada.
3. Yavuzer, G.B., Polat, T., Yavuzer, Ü., 2006. **Genel Olarak Organik Tarım ve Yöntemi**, Sürdürülebilir Rekabet Avantajı Elde Etmede Organik Tarım Sektörü Sektörel Stratejiler ve uygulamalar, URAK, İstanbul.
4. Food and Agriculture Organization (FAO), 2005, **Organic Agriculture websayt**, www.fao.org.organicag
5. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=1975&doctype=0>
6. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15320&doctype=0>
7. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=16721&doctype=0>
8. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=16052&doctype=0>
9. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=19591&doctype=0>
10. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=20050&doctype=0>
11. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15321&doctype=0>
12. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15322&doctype=0>

MƏNZİL-KOMMUNAL SEKTORUNDA APARILAN İSLAHATLAR ÇƏRÇİVƏSİNDƏ XİDMƏTLƏRİN TƏŞKİLİNƏ VƏ KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNƏ DAİR TƏKLİF VƏ TÖVSIYƏLƏRİN HAZIRLANMASI

İlham MİRZƏLİYEV, i.f.d.

Aynurə İSMAYİLOVA, İİETİ-nin dissertantı

Ülviyyə PİRİYƏVA, İİETİ-nin dissertantı

Nərminə İSMAYİLOVA, İİETİ-nin böyük elmi işçisi

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının mənzil-kommunal təsərrüfatı çoxsahəli kompleks olmaqla mülkiyyət formasından asılı olmayaraq yaşayış fondunu, istehlakçılara qaz, elektrik enerjisi, su və kanalizasiya, istilik və isti su, lift xidmətlərini göstərən çox profilli mühəndis infrastrukturunu, məişət tullantılarının yığılması, daşınması və zərərsizləşdirilməsi, ərazinin abadlaşdırılması və yaşıllaşdırılması və digər işlərin yerinə yetirilməsini təmin edən xidmət sahələrini əhatə edir.

Mənzil-kommunal təsərrüfatı kompleksi insanların həyat təminatı sisteminin çox vacib tərkib hissəsi olmaqla praktiki olaraq ölkənin bütün əhalisini əhatə edir və məhz bu səbəbdən iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə xüsusi yer tutur.

Qeyd edilən amillər nəzərə alınmaqla mənzil-kommunal təsərrüfatının bazar münasibətləri sisteminə daxil edilməsi, bu sferanın idarə edilməsi mexanizminin dəyişdirilməsi təbii ki, bütünlükdə ölkədə aparılan iqtisadi islahatların gedişinə birbaşa təsir göstərəcəkdir.

Məsələnin aktuallığını artıran digər bir amil isə ümumilikdə mənzil-kommunal təsərrüfatının ikili təbiəti ilə bağlıdır. Belə ki, hər

bir ölkədə iqtisadiyyatın inkişafı və stabilləşdirilməsi, ölkə əhalisinin sosial-iqtisadi problemlərinin uğurlu həlli mənzil-kommunal təsərrüfatında keçirilən islahatların mahiyyətindən və keyfiyyətindən çox asılıdır. Hazırkı dövrdə islahatların predmeti olan mənzil-kommunal təsərrüfatı dövlətin iqtisadi, sosial, maliyyə büdcə siyasətinin kompleks təsir faktoru dairəsindədir. Bir tərəfdən, mənzil-kommunal təsərrüfatı maddi istehsal (xidmət) sferasıdır və dövlət mənzil-kommunal təsərrüfatında bazar münasibətlərinin formalaşdırılmasının stimullaşdırılmasına borcludur. Digər tərəfdən, bu sferanın xidmətləri insanların vacib tələbatlarının ödənilməsinə xidmət edir. Bu nöqteyi-nəzərdən dövlət sosial maraqların qorunmasının təmin edilməsi üzrə mühüm işlər yerinə yetirir ki, bu baxımdan mənzil-kommunal təsərrüfatının ikili təbiəti yaxşı əlaqələndirilmiş iqtisadi, sosial, maliyyə büdcə siyasətinin həyata keçirilməsini zəruri edir.

Beləliklə, mənzil-kommunal sektorunda islahatların həyata keçirilməsi sistemli yanaşma tələb etməklə bərabər bütün maraqların kifayət dərəcədə nəzərə alınmasını, əztəminatlı ailələr üçün sosial müdafiə sisteminin hazırlanmasını, dünya standartlarına cavab verə biləcək xidmət sahələrinin, bu xidmət növlərindən istifadə edən bütün qrup istehlakçılara seçim imkanı verə biləcək rəqabət şəraitinin yaradılmasını, qanunların aliliyini təmin edən bazar iqtisadiyyatı və kommersionlaşdırma prinsiplərinin ardıcıl tətbiqini labüd edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi beynəlxəq təcrübə və Azərbaycan Respublikasının bu sahədə qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarının tələbləri nəzərə alınmaqla sahənin inkişafı ilə bağlı strateji istiqamətlərin müəyyən edilməsi üzrə təkliflər paketinin hazırlanmasından ibarətdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

- ✓ mənzil-kommunal sektorunda beynəlxəq təcrübənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi, eləcə də müvafiq məlumatların toplanması və sistemləşdirilməsi;
- ✓ mənzil-kommunal təsərrüfatı kompleksində Azərbaycan Respublikasının bu sahədə qəbul edilmiş qanunvericilik

- aktlarının tələbləri nəzərə alınmaqla idarəetmə sisteminin formalaşdırılması, bu sahədə yeni idarəetmə forması olan mənzil mülkiyyətçiləri birliklərinin yaradılması;
- ✓ mənzil-kommunal xidmətlərinin etibarlılığının və keyfiyyətinin yüksəldilməsi və paralel olaraq qeyri-rasional xərclərin azaldılması üzrə tədbirlərin görülməsi;
  - ✓ Yaşayış fondunun idarəedilməsində antiinhisarlaşdırma və rəqabətin inkişaf etdirilməsi;
  - ✓ mənzil-kommunal kompleksi müəssisələri və onların xidmətindən istifadə edənlər arasındakı münasibətlərin müqavilə əsasında qurulması;
  - ✓ aztəminatlı ailələrin hüquqlarının qorunması məqsədi ilə effektiv sosial müdafiə sisteminin yaradılması;
  - ✓ mənzil-kommunal kompleksinin modernləşdirilməsi prosesinə investisiyaların cəlb edilməsinə şərait yaradılması, müasir texnologiya və materiallardan istifadə, enerji resurslarına qənaət üzrə müasir tikinti standartlarının tətbiqi və onun tələblərinin gözlənilməsinə nəzarət;
  - ✓ dövlətə məxsus yaşayış fondunun özəlləşdirilməsi prosesinin davam etdirilməsi, bu məqsədlə stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi;
  - ✓ qəza vəziyyətində olan və çox köhnəlmiş binaların müəyyən edilməsi məqsədi ilə onların inventarlaşdırılması və pasportlaşdırılmasının aparılaraq xüsusi proqramın hazırlanması.

Mənzil-kommunal sektoruna dair beynəlxalq təcrübə

Mənzil və kommunal xidmətlərin göstərilməsi sivil ölkələrin əksəriyyətini birləşdirən və kifayət qədər yaxın anlayışlardan istifadə edən beynəlmiləl bir mövzudur. Keyfiyyətli mənzil və kommunal xidmətlərin alınması üçün xaricdə mənzilin mülkiyyətçiləri daşınmaz əmlakın kompleksini idarə etmək, bu kompleksin istifadəsi, mülkün yiyələnmə, istifadə və sərəncam

minı təmin etmək məqsədi ilə yaradılan daşınmaz əmlakın obyektlərinin sahiblərini və ya səhmdarları birləşdirən qeyri-kommersiya istehlak təşkilatına birləşirlər.

Mənzil mülkiyyətçiləri birliyi (MMB) məsələn, ABŞ-da və Kanadada sakinlərin ərazi cəmiyyətləri (Planning Unit Developments–PUD), kondominiumlar (Condominium Association), mənzil kooperativləri (Housing Cooperatives); Fransada sindikatlar; Finlandiyada mənzil səhmdar cəmiyyətləri; Ukraynada  oxm nzilli evlərin ş rikl rinin birliyi ( EŞB); Rusiyada mənzil mülkiyyətçiləri yoldaşlıqları (MMY) v  mənzil tikinti kooperativləri (MTK) kimi mənzil kooperasiyasının müxtəlif h uquqi formalarını ümumiləşdirən anlayıř oldu.

Qanunvericiliyə görə çoxmənzilli yařayıř evində mənzil mülkiyyətçiləri birliyinin yaradılması Norveçdə, Danimarkada, Almaniyada, Niderlandda, İsveçrədə, Polřada, Macarıstanda, Çexiyada, Qazaxıstanda v  Özbəkistanda məcburidir. Slovakiya, Rumıniya, Bolqarıstan, Estoniya, Latviya, Litva, Belarus, Moldova kimi ölkələrdə sakinlərin birliyi könüllüdür. Ancaq artıq yaradılmıř birləşməyə üzvlük Rusiya Federasiyasından v  Qırğızıstandan (yoldaşlıęa  zvl y n k n ll l y  haqqında qərar qəbul edilmiř xarici ölkələr) bařqa bütün ölkələrdə mənzil mülkiyyətçiləri üçün məcburidir.

Dünya təcrübəsində yařayıř mülkünün idarə edilməsi üzrə peř kar fəaliyyət altında mülkün sahibləri tərəfindən formalaşdırılmıř məqsədlərin nail olunmasına yönələn mülkün obyekt barəsində idarə edən təşkilatın (və ya idarə edən–fərdi sahibkarın) istənilən hərəkətləri bařa düşülür.

Dünya ölkələrinin əksəriyyətində mənzil mülkiyyətçiləri ilə müqavilələr üzrə iřl y n idarəedici təşkilatların v  fərdi idarəedənlərin fəaliyyətinə qanunverici məhdudiyət yoxdur. Nadir hallarda idar ed nl rd n lisenziya tələb olunur: məsələn, ABŞ-ın bir sıra ştatlarında əgər idar ed nin iři yerlərin icarəyə verilməsilə v  binanın sahibinin xeyrinə icarə haqqının yıęımı ilə baęlıdırsa, idarəedən ticarət departamentinin və ya ştatda s la-

hiyyət verilmiş başqa orqanın lisenziyasını almalıdır. İdarədən həmçinin əgər mülkiyyətçidən böyük pul qoyuluşlarını tələb edən mülkiyyətçiyə binanın yenidən qurulmasını və ya müasirləşdirilməsini həyata keçirməyi təklif edirsə lisenziyaya malik olmalıdır. Hər iki hadisə "maliyyənin və investisiyaların idarə edilməsi" anlayışına düşür və belə fəaliyyət dünyanın çox ölkələrində lisenziyalasdırılır.

Bundan başqa, idarədən təşkilatın rəqabətqabiliyyətliliyini, onun peşəkarlığını, təcrübəni və maliyyə sabitliyini təsdiq edən sertifikatların mövcudluğu, həmçinin peşəkar standartların izlənməsini yüksəldir.

Mənzilin idarə edilməsi üzrə mütəxəssislərin hazırlığı böyük əhəmiyyətə malikdir. Qərbdə bir çox politexnik ali məktəbləri, həmçinin xüsusi kolleclər, məktəblər və başqaları məzuna idarədən işləməyə başlamağa icazə verən baza təhsilini verirlər. Bundan başqa, idarəedənlərin peşəkar cəmiyyətlərinin özlərinə ciddi bilikləri və praktik bacarıqlar verən həm baza, həm də işləyən idarəedənlərin ixtisasının artırılması üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif maarifləndirici kurslar təklif edirlər.

Macarıstanda "Mənzil mülkiyyətçilərinin yoldaşlıqları haqqında" Qanun müəyyən edir ki, kondominiyaları idarədən yalnız uyğun olan peşəkar hazırlığını keçən şəxslər ola bilərlər. 1999-cu ildən ölkədə dövlət lisenziyasını almış "kondominiyumu idarədən" və "mülkü idarədən" ixtisasları üzrə öyrətmə kursları keçirilir.

Dünya təcrübəsində yaşayış mülkünün idarə edilməsi üzrə fəaliyyətə nəyi aid etmək haqqında müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Xaricdə mülkün idarə edilməsi haqqında informasiya mənbələrinin əksəriyyəti çoxmənzilli evlərin idarə edilməsi üzrə peşəkar fəaliyyətin növbəti istiqamətlərini göstərirlər:

- ✓ xidmət və təmirlə idarəetmə;
- ✓ maliyyə idarəetmə;
- ✓ inzibati idarəetmə.

Dünya təcrübəsində çoxmənzilli evlərin idarə edilməsinin əsas prinsipləri müştəriyə yönümlülük və obyektivlikdir.

Obyektivlik prinsipi onunla ifadə edilir ki, bu evin mülkiyyətçiləri ilə müəyyən edilmiş məqsədlər əsasında idarəetməsi hər ayrı çoxmənzilli evlə bağlı onun texniki vəziyyətini, onun abadlıq dərəcəsini, çoxmənzilli evin yerləşdiyi torpaq sahəsi vəziyyətini nəzərə alaraq abadlıq və yaşıllaşdırma elementləri ilə idarəetmənin sərbəst obyekt kimi həyata keçirilir.

Qərb ölkələrinin əksəriyyətində çoxmənzilli evlərin idarə edilməsinə tərəfdar olan yanaşma ona əsaslanır ki, idarədən və ya idarədən təşkilat ayrı-ayrı mülkiyyətçilərlə deyil, mənzil mülkiyyətçiləri birliyi ilə müqaviləyə əsasən işləyirlər. Hər şeydən əvvəl maliyyə ilə sərəncama və malların, xidmətlərin alınmasında müqavilələrin bağlanması görə bütün əsas idarə qərarları idarədən tərəfindən yox, mənzil mülkiyyətçilərinin (assosiasiyasının) yoldaşlığına rəhbərlik edən orqanlar tərəfindən qəbul edilir. İdarədən yoldaşlığın (assosiasiyanın) idarəetməsi üçün tövsiyələr hazırlayır və əsaslandırır.

Şərqi Avropa və bəzi Baltıqyanı (Slovakiya, Estoniya, Latviya) ölkələrdə çoxmənzilli evlərin mülkiyyətçiləri yoldaşlığı (assosiasiyası) - hüquqi şəxsi - yaratmamaq, lakin evdə bütün mülkiyyətçilər üçün eyni şərtlərdə idarədən şirkətlə ümumi müqaviləni bağlamaq hüququna malikdirlər. Bu halda qərarların qəbul olunması üçün məsuliyyətli orqan mülkiyyətçilərin ümumi yığıncağıdır.

Artıq deyildiyi kimi çoxmənzilli evlərin idarə edilməsinin dünya təcrübəsində tez-tez belə yanaşma tətbiq edilir: mülkiyyətçilər onlar tərəfindən yaradılmış birlik - hüquqi şəxs - çərçivəsində idarə qərarlarını qəbul edirlər, amma qərarların icrası müqaviləyə əsasən peşəkar idarədən təşkilata etibar edilir.

Çoxmənzilli evlərin idarə edilməsinə dair bu yanaşmanı ən yaxşı təcrübə hesab etmək olar: evlərin idarə edilməsi üzrə fəaliyyət peşəkar səviyyədə həyata keçirilir, xidmətlərin keyfiyyəti mənzil mülkiyyətçilərinin sorğu və imkanlarına uyğundur və mülkiyyətçilər tərəfindən idarə qərarlarının qəbulunun demokratik normalarına riayət edilir.

Mənzil-kommunal təsərrüfatı kompleksində Azərbaycan Respublikasının bu sahədə qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarının tələbləri nəzərə alınmaqla idarəetmə sisteminin formalaşdırılması

Mənzil-kommunal Təsərrüfatı ümumilikdə özündə mənzil təsərrüfatını (yaşayış kompleksinin istismarı və xidməti, yaşayış məntəqələrinin abadlaşdırılması, yaşıllaşdırılması) və kommunal xidmətlər sahələrini (su təchizatı və kanalizasiya xidmətləri, istilik, elektrik və qaz təchizatı, məişət tullantılarının yığılması, daşınması və zərərsizləşdirilməsi, lift xidməti, şəhər elektrik nəqliyyatı, hamam, çamaşırxana və mehmanxana təsərrüfatı) əhatə edir.

Mövcud olan problemlər bu sahədə ciddi və köklü islahatların vacibliyini gündəmə gətirir. Planlaşdırılan islahatların həm qanunvericilik sahəsində, həm idarəetmə sistemində, həm də yeni texnologiyaların tətbiqi sahəsində keçirilməsi vacibdir.

Təkliflərin əsas fəlsəfəsi – cari qanunvericiliyin dolğun və düzgün istifadəsindən (de-yure hüquqların de-fakto imkanlara çevrilməsi), dəyişikliklərin xidmətləri göstərən müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların və onların əməkdaşlarının birbaşa göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinə görə hüquqi, maddi və mənəvi məsuliyyət daşmasından ibarətdir.

Bu istiqamətdə ilkin addım kimi aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

1. Mənzil-kommunal xidmətlərinin etibarlılığının və keyfiyyətinin yüksəldilməsi və paralel olaraq qeyri-rasional xərcələrin azaldılması üzrə tədbirlərin görülməsi, bu məqsədlə:

✓ yaşayış fondunun idarəedilməsində antiinhisarlaşdırma və rəqabətin inkişaf etdirilməsi;

✓ mənzil-kommunal kompleksi müəssisələri və onların xidmətindən istifadə edənlər arasındakı münasibətlərin müqavilə əsasında qurulması;

✓ mənzil fondunun mülkiyyətçisi funksiyasını yerinə yetirənlərlə bu fondun idarəedilməsi və xidməti üzrə təsərrüfat fəaliyyətlərinin ayrılması;

2. Sahənin maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi üzrə tədbirlərin görülməsi, bu məqsədlə:

✓ mənzil-kommunal müəssisələrinin borclarının restrukturizasiyası və ləğv edilməsi;

✓ əhaliyə göstərilən xidmət tariflərinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış səviyyəyə çatdırılması;

3. Dövlətin dəstəyi və mənzil-kommunal kompleksinin modernləşdirilməsi prosesinə investisiyaların cəlb edilməsinə şərait yaradılması, müasir texnologiya və materiallardan istifadə, enerji resurslarına qənaət üzrə müasir tikinti standartlarının tətbiqi və onun tələblərinin gözlənilməsinə nəzarət;

4. Hakimiyyətin müxtəlif səviyyələri arasında yaşayış və kommunal xidmətlər üzrə tariflərin tənzimlənməsində səlahiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi;

5. Müəyyən edilən güzəştlərin sistemləşdirilməsi və əhalinin az təminatlı təbəqələrinin sosial müdafiə mexanizmlərinin yaradılması;

6. Dövlətə məxsus yaşayış fondunun özəlləşdirilməsi prosesinin davam edilməsi, bu məqsədlə stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi;

7. Qəza vəziyyətində olan və çox köhnəlmiş binaların müəyyən edilməsi məqsədi ilə onların inventarlaşdırılması və pasportlaşdırılmasının aparılaraq xüsusi proqramın hazırlanması.

Yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması üçün təklif olunan ilkin addımlar paketinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki:

✓ Azərbaycan Respublikasında mənzil-kommunal kompleksinin islahatlar konsepsiyası hazırlanmalı;

✓ konsepsiya ilə müəyyən edilən islahatların həyata keçirilməsinin təmin edilməsini nəzərdə tutan xüsusi Dövlət Proqramı təsdiq edilməlidir.

Dövlət proqramı hazırlanarkən üç əsas məqsədin fərqləndirilməsi məqsəduyğun hesab edilir:

1) keyfiyyət standartlarına cavab verən yaşayış şəraitinin təmin edilməsi;

2) göstərilən xidmətlərin keyfiyyət standartlarının təmin edilməsi şərti ilə xidmət istehsalçılarının xərclərinin və müvafiq olaraq tariflərin aşağı salınmasının təmin edilməsi;

3) sahənin ziyansız fəaliyyət rejiminə keçilməsində mənzil və kommunal xidmət haqları sisteminin reformasiya prosesinin əhali üçün ağrısız olmasının təmin edilməsi.

Maliyyə və sosial-iqtisadi siyasətin vəhdəti islahatların uğurla aparılmasında başlıca şərt olmalıdır.

Mənzil-kommunal xidmətlərinin etibarlılığının, keyfiyyətinin yüksəldilməsi və paralel olaraq qeyri-rasional xərclərin azaldılması üzrə tədbirlər

Mənzil-kommunal xidmətlərinin hər birində xərclərin optimallaşdırılması və lüzumsuz xərclərin azaldılması istiqamətlərində bir neçə əsas təsiredici faktorlar mövcuddur ki, onların azaldılması və ya tam aradan qaldırılması fəaliyyət göstəricilərinə, xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xüsusi ilə müsbət təsir göstərə bilər.

Bu faktorlar və onların əmələ gəlməsinə səbəb aşağıdakılardır:

✓ həmin xidmətlərin bilavasitə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı, yəni xidmətin nəticəsi olaraq istehlakçılara elektrik enerjisinin, təbii qazın, istiliyin, isti və içməli suyun çatdırılması və istehlakı zamanı yüksək səviyyədə və yetərli qədər böyük miqdarda (həcmdə) mövcud olan itkilər; Bu itkilərin dəyəri yüksək məbləğdə xidmətin xərclərinə maya dəyərinin tərkibində olan və əvvəldə qeyd edildiyi kimi 70%-ə qədər yer tutan elektrik enerjisi, təbii qaz, su, buxarın dəyəri kimi özünü büruzə verir və itki səviyyəsi 15-30% olduğu təqdirdə onların

azalması xüsusi ilə qeyri-rasional xərclərin azaldılmasına gətirib çıxarır;

✓ yüksək səviyyədə və səmərəsi az olan və faydalı iş əmsalının aşağı salınmasına səbəb olan həmin xidmətlər tərəfindən istehlakçılara satılan elektrik enerjisinin, təbii qazın, istiliyin, içməli və texniki suyun keyfiyyətinin aşağı olması və ölkə daxilində qüvvədə olan normativ sənədlərin və standartların tələblərinə cavab verməməsi səbəbindən əlavə sərt şərait yaradan faktor. Bu faktorun xərclərin artırılmasına təsir dərəcəsi xüsusi üsullarla müəyyən olunmalıdır;

✓ hər hansı bir xidmət fəaliyyəti ilə bağlı istehsal emal edilən və istehlakçılara çatdırılması üçün hər bir istehsal emal edilmiş maddəyə xərclənən digər ilkin materialların (məsələn, elektrik enerjisinin istehsalı üçün mazutun və ya təbii qazın sərfi, istiliyin əldə edilməsi üçün təbii qaz sərfi və s.) sərf normalarının və eyni zamanda real sərfin bu normalardan artıq olması.

Ölkə miqyasında bu faktorun xərclərin artmasına təsir səviyyəsi miqdar (həcm) baxımından olduqca çox yüksəkdir. Belə ki, ölkə üzrə təkcə elektrik enerjisinin istehsalı üçün orta illik təbii qazın sərfi 4 mlrd. m³-dən artıqdır və bu sahədə sərf normalarının cəmi 5% aşağı salınması 200 mln. m³ təbii qaza qənaət və topdansatış qiymətləri ilə bu miqdarın dəyəri təxmini 70 mln. manat təşkil edir.

Xərclər təsir edən xidmətin fəaliyyəti ilə bağlı maya dəyərinə daxil olan və ümumi xərclərə aid olan maddə əsas vəsaitlərin amortizasiyası ilə bağlı hesablanan məbləğdir.

Bu məbləğin səviyyəsinə hər bir əsas vəsaitlər qrupuna daxil olan ayrı-ayrı vəsaitlərin amortizasiya məbləğinə təsir edən normalarının düzgün tətbiqi təhlil edilməli, istismar müddətini ötmüş, lakin hər hansı bir səbəbdən istismar olunan əsas vəsaitə hesablamların dayandırılması, digər əsas vəsaitlərə isə sürətləndirilmiş amortizasiya normalarının hesablanmasından mümkün qədər uzaqlaşma kimi xərclərə qənaətedici tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Yaşayış fondunun idarə edilməsinə dair antiinhisarlaşdırma və rəqabətin inkişaf etdirilməsi

Mənzil-kommunal təsərrüfatı sahəsində rəqabət prinsiplərinin yaradılması və inkişafı göstərilən mənzil-kommunal xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və effektivliyinin artırılmasında əsas amillərdən biridir.

Mənzil-kommunal xidmətləri bazarının əsas xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, mənzil-kommunal xidmətləri bazarı yüksək dərəcədə lokal xarakterli bir bazardır və məhz bu lokallıq rəqabət mühitinin xarakter və strukturunu şərtləndirir. Bu bazarın inhisarlaşma səviyyəsi rayon və yaşayış məntəqəsinin tipindən asılı olaraq müəyyən edilir. Azərbaycanda mənzil-kommunal xidmətləri bazarı hələ ki, formalaşma mərhələsindədir və bu sahədəki xidmətlərin çox cüzi bir hissəsini əhatə edir. Mənzil-kommunal xidmətləri bazarında antiinhisarlaşma və rəqabət mühitinin yaradılmasının əsas aspektlərindən biri mənzil mülkiyyətçilərinin strukturunun dəyişdirilməsi ilə bağlıdır. Başqa sözlə, mənzil mülkiyyətçilərinin formalaşması, dövlət mülkiyyətində olan yaşayış binalarının mülkiyyətçilərin öz idarəçiliyinə verilməsi, mülkiyyətçilər tərəfindən binanın idarə olunması və müstəqil qərarların qəbul edilməsi, seçim imkanı olan xidmət növlərinin müəyyənləşdirilməsi (idarəedicinin seçilməsi, lift xidməti, məişət tullantılarının daşınması, təmir tikinti və abadlıq işləri və s.) və müqavilələrin bağlanması rəqabət mühitinin formalaşması üçün ilkin addımlar ola bilər.

Bu məsələ artıq mənzil-kommunal xidmətləri bazarının ikinci əsas xarakterik xüsusiyyətini ortaya qoyur. Belə ki, mənzil-kommunal xidmətləri bazarının modeli rəqabətli (potensial rəqabətli) və qeyri-rəqabətli (təbii inhisarçılar) fəaliyyət sferası ilə xarakterizə olunur. Rəqabət mühitinin mümkün olduğu sahələr üzrə istehsalçı və istehlakçı münasibətlərinin bazar qaydaları ilə, o cümlədən antiinhisar tənzimlənməsi və nəzarət qaydaları ilə formalaşdırılması mümkündür.

Lakin mühəndis şəbəkələri vasitəsilə xidmət göstərən müəssisələr, o cümlədən qaz, su, elektrik enerjisi, istilik təchizatı təbii inhisarçılara aiddir və bu gün istehlakçının başqa bir mənbədən qaz, su və ya elektrik enerjisi ilə təchiz edilməsi qeyri-realdır.

Ancaq bu o demək deyil ki, təbii inhisarçı mövqeyi qalmaqda davam etməlidir. Əsas amil bu məsələlərə kompleks islahatlar çərçivəsində baxılması və optimal tənzimləmə metodlarından istifadə edilməsindədir. Başqa sözlə bu bazarın tənzimləmə alətləri hər iki tərəfin, yəni istehsalçı və istehlakçının maraqlarına cavab verməlidir.

Beləliklə, mənzil-kommunal xidmətləri sahəsində antiinhisarlaşma prosesinin əsas istiqamətləri kimi aşağıdakı amilləri qeyd etmək olar:

- ✓ iri xidmət müəssisələrinin funksiyalarının bölüşdürülməklə xırdalanması;

- ✓ çoxsahəli xidmət müəssisələrinin xüsusiləşdirilmiş müəssisələrə ayrılması;

- ✓ yaşayış fondunun idarəedilməsi və onun saxlanması funksiyalarının ayrılması;

- ✓ kiçik və orta biznes subyektlərinin mənzil-kommunal xidmətləri bazarına daha geniş cəlb edilməsi;

- ✓ mənzil mülkiyyətçiləri birliklərinin yaradılması üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi.

Yaşayış fondunun idarə edilməsində antiinhisarlaşdırma və rəqabətin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı aparılan araşdırmalar və beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu sahəyə böyük vəsaitin qoyulması hələ problemin həlli demək deyildir. Qoyulan investisiyaların effektiv olması müasir menecment texnologiyaları, iqtisadi inkişaf və yeniliyi ehtiva edən istehsal texnologiyalarının və real rəqabət elementlərinin tətbiqindən birbaşa asılıdır.

Mənzil – kommunal kompleksi müəssisələri və onların xidmətindən istifadə edənlər arasında münasibətlərin müqavilə əsasında qurulması

Mənzil-kommunal kompleksi müəssisələri və onların xidmətlərindən istifadə edənlər arasındakı münasibətlərin müqavilə əsasında qurulması ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi, təhlili, müqayisəsi ilə bağlı aparılan tədqiqat işləri göstərir ki, bu sahədə həm MDB ölkələrində, həm də digər ölkələrdə yetəri qədər təcrübə toplanmış, bu təcrübə isə öz növbəsində həmin ölkələrin mənzil-kommunal sektorunun fəaliyyətini, bu sektorun və istehlakçılar arasında münasibətlərin hüquqi bazada, müqaviləyə əsaslanan münasibətlərin qurulmasını təmin etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər digər xarici ölkələrdə onların bazar iqtisadiyyatı şəraitinə əvvəldən uyğunlaşması ilə bağlı ibtidai olaraq mövcud olmuş, MDB ölkələrində və AR-da bu hüquqi münasibətlər nisbətən yeni dövrdə, yəni həmin ölkələrin müstəqillik əldə etməsindən sonra mərhələ-mərhələ həyata keçirilir.

Eyni zamanda bu ölkələrdə bilavasitə həmin sektorun fəaliyyəti ilə deyil, lakin bu sektorun iş nəticələrinə kəskin təsiri olan bir sıra qanunlar mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasının daxilində kommunal xidmətləri göstərən təşkilatlar və bu xidmətlərdən istifadə edənlər aşağıdakı qaydada və hüquqi sənədlərlə tənzimlənir:

Birinci – qanunvericilik aktları:

1) Qaz təchizatı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu - 30 iyun 1998-ci il № 513-IQ

2) Energetika haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu - 24 noyabr 1998-ci il № 541-IQ

3) Su təchizatı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu - 28 oktyabr 1999 –cu il № 723-IQ

4) Rabitə haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu - 20 iyun 1997-ci il № 328-IQ

- 5) Mənzil məəcəlləsi - 30 iyun 2009-cu il
  - 6) Mülki məəcəllə - 28 dekabr 1999-cu il tarixli, 779-IQ nömrəli Qanun ilə təsdiq edilmişdir, 26 may 2000-ci il tarixli, 886-IQ nömrəli Qanuna əsasən 2000-ci il sentyabr ayının 1-dən qüvvəyə minir (aid olan hissələrini göstərməklə).
  - 7) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı haqqında qanunlara əlavə və dəyişikliklər edilməsi barədə fərmanı – 2 noyabr 2009-cu il
  - 8) Təbii inhisarlar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu - 12 mart 1999-cu il, № 107
  - 9) Antiinhisar fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu - 4 mart 1993-cü il, № 526
  - 10) Haqsız rəqabət haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu - 2 iyun 1995 – ci il, № 1049
- İkinci – qanunvericilik aktları əsasında təsdiq olunmuş normativ hüquqi sənədlər:
- 1) “Qazdan istifadə Qaydaları” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2011-ci il 12 may tarixli 80 №-li qərarı ilə təsdiq edilmişdir;
  - 2) "Elektrik enerjisindən istifadə Qaydaları" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 2 fevral tarixli 18 № -li qərarı ilə təsdiq edilmişdir;
  - 3) "Azərbaycan Respublikasında sudan pullu istifadə qaydaları haqqında Əsasnamə" - Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 18 mart tarixli 84 №-li qərarı;
  - 4) “Telefon rabitəsindən istifadə Qaydaları” Azərbaycan Respublikası Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi 10 sentyabr 1998-ci il Əmr № 289;
  - 5) Təbii inhisar subyektlərinin Dövlət Reyestrinin aparılması qaydaları;
  - 6) Azərbaycan Respublikasında təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi qaydaları haqqında Azərbaycan

Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı – 15 avqust 1996-cı il, № 109.

Üçüncü – bilavasitə xidmətin göstərilməsi ilə bağlı tərəflər arasında bağlanan müqavilələr və həmin qurumların qeydiyyatına alınmış Nizamnamələri.

Əldə olunmuş və Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilən xidmət müqavilələrin mahiyyətinin və hüquqi baxımından göstərilən xidmətlərin keyfiyyət, etibarlılıq, davamlılıq və fasiləsizlik tələblərinə cavab verilməsinin təhlili aşağıdakıları göstərir:

✓ ümumilikdə, mövcud olan müqavilələr xidmət sektorunun fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi normativ bazanın tələblərinə cavab verir;

✓ bir sıra xidmət müqavilələri (məs. telefon xidməti) tərəflərin öhdəlik və məsuliyyətlərini çox qısa şəkildə əks etdirir ki, bu da müqavilə öz əksini tapmamış və sonradan əmələ gələ bilən problemlərin həllində tərəflər arasında əlavə ziddiyyətlərə səbəb olur;

✓ mənzil-kommunal xidmətləri sektorunda daha çox problemləli olan sahədə - yəni mövcud olan MİS-ri və yaşayış binalarının sakinləri arasında xidmət müqavilələri mövcud deyil. Bu səbəbdən xidmət göstərən bu qurumun sakinlərə göstərilən xidmətin mahiyyəti, öhdəlik və məsuliyyəti, xidmətin dəyəri və s. bu kimi əsas göstəricilər müəyyən olunmur, bu da nəticə olaraq həmin qurumdan dəqiq şəkildə öz öhdəliklərini yerinə yetirilməsi tələbi ilə çıxış etməyə imkan vermir. Eyni zamanda bu müqavilənin olmaması sakinlərin vəzifələrini, öhdəlik və məsuliyyətlərinin müəyyən edilməsinə imkan vermir. Son nəticədə tərəflər arasında hər hansı bir müqavilənin olmaması hər iki tərəf üçün ciddi problemlər yaradır və xidmətin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir;

✓ xidmət müqavilələrinin hamısı onların tam həcmdə əməl olunması üçün deyil, onların mövcud olması üçün bağlanan bir sənəd kimi çıxış edirlər.

Aztəminatlı ailələrin hüquqlarının qorunması məqsədi ilə effektiv sosial müdafiə sisteminin yaradılması

Azərbaycan Respublikasında sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının yaradılmasına üstünlük verilməsi ilə əlaqədar əhalinin, xüsusilə aztəminatlı təbəqənin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə bir çox əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Əhalinin sosial müdafiəsi işində ünvanlılıq prinsipinə üstünlük verilmiş, aztəminatlı ailələrin, əlillərin, ailə başçısını itirənlərin, şəhid ailələrinin pensiya və müavinət təminatında ciddi dönüşə nail olunmuşdur.

Mənzil-kommunal sektoru müəssisələrinin fəaliyyətinin özəl sektora həvalə edilməsi, bu sahənin modernləşməsi, göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəlməsi bir çox peşəkarlıq parametrləri baxımından inkişafa xidmət etməklə yanaşı qiymətlərinin də artımına labüd zəmin yaradacaqdır.

Müstəqilliyin ilk illərində yaşamış olan yoxsulluq, sözügedən sahənin dövlət nəzarəti altında tutulmasının zərurəti yaratdığından sahənin dövlət sektorunda qalması, modernləşmə, təcizat, göstərilən xidmətlərin keyfiyyətində və s. sahələrdə ciddi ləngimələrə yol açmışdır.

Azərbaycan Respublikasında aparılan sosial siyasətin əsas cizgilərindən biri ünvanlılıq prinsipinin tətbiqi və ona riayət olunmasıdır. Əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının rifah halı, maddi və sosial-iqtisadi durumundakı fərqlər, məhz ədalət prinsiplərindən irəli gələn bu yanaşmanı obyektiv zərurətə çevirmişdir.

Mənzil-kommunal kompleksi müəssisələrinin göstərdikləri xidmətlərin tariflərindəki artımlardan aztəminatlı əhali kateqoriyalarının qorunması məqsədi ilə effektiv sosial müdafiə sisteminin yaradılması istiqamətində bir sıra işlər aparılmışdır.

Müxtəlif əhali kateqoriyaları, gəlirlərinin səviyyəsinə görə qruplaşdırılmış və müvafiq sosial siyasətin bir sıra istiqamətləri və xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Aztəminatlı ailələrin hüquqlarının qorunması məqsədi ilə effektiv sosial müdafiə sisteminin yaradılması məqsədilə Ünvanlı Döv-

löt Sosial Yardımını ilə paralel olaraq kommunal xərclərin ödənilməsi məqsədilə subsidiyaların verilməsi məqsədəuyğun olardı.

Bu prosesdə ədalət prinsiplərinin qorunması məqsədilə dövlətin sosial siyasəti çərçivəsində kommunal tariflərinin dəyəri öncədən müəyyən edilməlidir. Bunun üçün sosial siyasət çərçivəsində kommunal tariflərin güzəştli sistemi yaradılmalıdır.

Bu sistemdə nəzərdə tutulan bütün növ kommunal xidmətlər üzrə aztəminatlı ailələr və imtiyazlı əhali kateqoriyaları, güzəştli tariflərdən yararlanırlar.

Bu tariflərdə baş verən artımlardan aztəminatlı ailələrin qorunması məqsədilə qiymət fərqləri subsidiyalar şəklində onlara ödənilməlidir.

Ünvanlılıq və şəffaflıq prinsiplərinin qorunması məqsədilə subsidiyaların verilməsi prosesi individual olaraq aparılmalı və hər bir ailə üçün müvafiq adam sayına və sərfiyyat limitinə görə strategiya müəyyən olunmalıdır. Belə ki, adambaşına müəyyən limitə qədər dövlət dəstəyi saxlanılmalı və limitin aşıldığı kəmiyyət ölçülərinə görə subsidiyaların miqdarı azaldılmalıdır.

Bu addım eyni zamanda israf və sui-istifadə hallarının qarşısını almağa imkan verəcəkdir.

Mənzil-kommunal kompleksinin modernləşdirilməsi prosesinə investisiyaların cəlb edilməsinə şərait yaradılması, müasir texnologiya və materiallardan istifadə, enerji resurslarına qənaət üzrə müasir tikinti standartlarının tətbiqi və onun tələblərinin gözlənilməsinə nəzarət

Mənzil-kommunal kompleksinin modernləşdirilməsi prosesinə investisiyaların cəlb edilməsi üçün şərait yaradılması şərtləri və icra mexanizmi ilə bağlı dünya təcrübəsinin təhlili göstərir ki, bu sektorun davamlı olaraq tələblərə cavab verməsi onun bilavasitə modernləşdirilməsi ilə, bu modernləşdirilmənin həyata keçirilməsi isə öz növbəsində həmin sektorda əlverişli və iqtisadi baxımdan cəlbedici, yəni daha yüksək səmərə verə bilən şəraitlə investisiyaların cəlb olunması ilə bağlıdır.

Lakin investisiyaların cəlb olunması üçün hazırkı şəraitdə bu sektorun fəaliyyəti və əsasən iqtisadi göstəriciləri qeyri-qənaətbəxşdir və bu vəziyyətin aradan qaldırılması, eyni zamanda tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Mövcud və əsas problemlər:

✓ kommunal sektorunun inhisarçılıq mövqeyində olması problemi;

✓ kommunal sektorun inhisarçılıq mövqeyində olmasından yaranan hər hansı bir rəqabətin olmaması;

✓ rəqabətin olmamasından irəli gələn xidmətlərin keyfiyyətinin və tələbatın ödənilməsi göstəricilərinin aşağı olması;

✓ qüvvədə olan ölkənin qanunvericilik aktlarında əks olunmamış, lakin fəaliyyət göstərən qurumların qanunvericiliyə və ya qanunvericilik bazasının real fəaliyyət göstərən qurumlara uyğunlaşmaması (məs. MİS-nin);

✓ kommunal qurumları sektorunda bir neçə idarəetmə qurumlarının (məs. yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə) münasibətlərinin qanunla və müvafiq icra mexanizmləri ilə, hər birinin səlahiyyət və məsuliyyətlərinin sərhədlərinin dəqiq olmaması və onların çarpazlaşması.

Mənzil-kommunal sektorunun fəaliyyətinin iqtisadi islahatlar səviyyəsinə çatdırılması məqsədi ilə bir sıra konseptual baxımdan strateji tədbirlərin, proqram, sistemli və kompleks şəkildə həyata keçirilməsi tələb olunur ki, bu da kommunal xidmətlərin tənzimlənmə mexanizminə aiddir.

Bu tədbirlərin əsasını təşkil edən məsələləri aşağıdakılar əhatə edir:

1. Kommunal sektoru (kompleksi) xidmətinin əsas göstəricisi olan – keyfiyyətin artırılması məqsədi ilə bu sektorun bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğun fəaliyyət göstərməsi üçün hüquqi və iqtisadi tənzimləmə mexanizmlərinin işlənib hazırlanması və tətbiqi:

✓ hüquqi tənzimləmə üçün kommunal sektorun fəaliyyətini inhisarçılıq və rəqabətsizlik hüquqi şəraitindən hüquqi əsaslarla xidmət bazarının və rəqabətin yaradılması üçün qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi (dəyişdirilməsi);

✓ iqtisadi tənzimləmə üçün: kommunal sektorun iqtisadi bazar şəraitində fəaliyyət göstərməsi üçün bütün iqtisadi güzəştlərin yaradılması.

2. Kommunal sektorun texniki, texnoloji və istehsal baxımından keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün müasir dünya standartlarına keçidin (mərhələ-mərhələ) təmin edilməsi, yüksək səmərəli texnologiyaların, normaların və normativlərin tətbiq edilməsi;

3. Bazar iqtisadiyyatı şəraitinə tam keçidə qədər bu sektor üçün bir sıra və müddətli olan güzəştlərin–vergi, gömrük, investisiya, faizsiz uzunmüddətli kreditlər, mənfəət olduğu təqdirdə mənfəətdən gəlir vergisindən azad edilməsi kimi halların tətbiq edilməsi;

4. Kommunal sektoru xidmətlərinin topdan alışı qiymətlərinin maya dəyəri səviyyəsində saxlanması (müddətli), onların xidmətlərinin parakəndə satış qiymətlərinin isə əksinə - mərhələ-mərhələ dünya bazar qiymətləri səviyyəsinə çatdırılması.

Kommunal sektorun fəaliyyətinin tənzimlənməsində tətbiq edilə bilən mexanizmlərin ilkin olaraq prinsipləri, bu prinsiplər əsasında seçilmiş konsepsiya və yalnız bu konsepsiya əsasında təklif edilən mexanizmlər müəyyən olunmalıdır.

Kommunal sektorun (kompleksin) tənzimlənmə mexanizmlərinin prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Birinci prinsip – kommunal xidmətlərin göstərilməsi sektorunda (sahəsində) mövcud olan inhisarçılığın aradan qaldırılması;

2. İkinci prinsip – kommunal xidmətləri sektorunun qanunvericilik bazasının real şərait və vəziyyətə uyğunlaşdırılması;

3. Üçüncü prinsip – kommunal xidmətləri sektorunda xidmətlər üzrə iqtisadi bazarın yaradılması və inkişafı.

Qəza vəziyyətində olan və çox köhnəlmiş binaların müəyyən edilməsi məqsədi ilə onların inventarlaşdırılması və pasportlaşdırılmasının aparılaraq xüsusi proqramın hazırlanması

Mənzil təsərrüfatında ciddi problemlərdən biri qəzalılıq vəziyyətində olan və ya ümumiyyətlə ilkin uçot sənədləri olmayan yaşayış binalarının mövcudluğudur. Xüsusilə bu problem qəzalılıq vəziyyətində olan çoxmənzilli yaşayış binalarında özünü daha qabarıq göstərir. Belə ki, qəzalılıq vəziyyətində olan fərdi yaşayış binasının təmiri və ya bərpası ilə bağlı məsuliyyətin birbaşa olaraq mülkiyyətçiyə aid olduğu birmənalıdırsa, çoxmənzilli binalarda mülkiyyətçi ilə bağlı digər məsələlər ortaya çıxır. Yeni Mənzil Məcəlləsinin qüvvəyə minməsi, çoxmənzilli yaşayış binasının idarəetmə mexanizmlərinin müəyyən edilməsinə baxmayaraq realıqda mənzərə tamamilə fərqlidir. Binaların yerli icra hakimiyyəti orqanlarının balansında olması, vətəndaşlar tərəfindən yalnız mənzilin özəlləşdirilməsi, de-fakto olaraq mənzil istismar sahələrinin fəaliyyətlərinin davam etdirilməsi, yeni idarəetmə orqanlarının formalaşdırılmaması və digər məsələlər qəzalılıq vəziyyətində olan binaların taleyi ilə bağlı daha çətin durumun yaranmasına səbəb olur.

Digər bir çətinlik isə bu vəziyyətində olan binaların dəqiq statistikasının və qəzalılıq vəziyyətin xarakterinin müəyyən edilməməsi ilə əlaqədardır.

Beləliklə, ilk növbədə qəzalılıq vəziyyətində olan bina anlayışının aydın açıqlanması müəyyən edilməli, tam inventarizasiya aparılaraq bu vəziyyətində olan binaların, mənzillərin, sakinlərin sayı dəqiqləşdirilməli, qəzanın xarakteri araşdırılmalı, hər bir bina üzrə konkret olaraq texniki rəy hazırlanmalıdır.

Texniki rəylər əsasında binanın əsaslı təmir edilə biləcəyi və ya tamamilə sökülmə ehtimalı müəyyən edilməlidir.

İkinci addım kimi qəzalılıq binalarda yaşayan vətəndaşların köçürülməsi, müvəqqəti və ya daimi olaraq yerləşdirilməsi ilə bağlı konkret təkliflər hazırlanmalıdır. Təkliflər sırasında yeni binanın tikilməsi və ya kompensasiya ödənilməsi məsələlərinə baxıla bilər. Vacib məsələlərdən biri binanın taleyi ilə bağlı qə-

bul edilən qərarlarla və görülən tədbirlər haqqında vətəndaşların vaxtında məlumatlandırılması, aşkarlığın təmin edilməsidir.

NƏTİCƏ

Avtonom istilik təchizatı sistemi yaratmaqla istilik təchizatının etibarlılığının və fasiləsizliyinin təmin edilməsi

✓ isti su təchizatının bərpası ilə qaz və elektrik enerjisindən istifadəyə qənaət;

✓ yangın və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi;

✓ istilik itkilərinin minimuma endirilməsi və xərclərin azaldılması;

✓ enerjiyə qənaət və enerjidən səmərəli istifadə tədbirləri hesabına binaların istismar müddətinin artırılması, enerji daşıyıcılarından istifadədə israfçılığın aradan qaldırılması;

✓ bazar iqtisadiyyatı və kommunişasiya elementlərinin tətbiqi və kompleksə investisiya qoyuluşu üçün münbit şəraitin yaradılması;

✓ mənzil mülkiyyətçiləri assosiasiyasının yaradılması, mülkiyyətçilərin idarəetmə prosesinə cəlb edilməsi yolu ilə mənzil fondunun saxlanması və idarəedilmə sisteminin təkmilləşdirilməsi;

✓ mülkiyyətçilərin yüksək səviyyəli kommunal xidmət növləri ilə təchiz edilməsi;

✓ hüquqi münasibətlərin formalaşdırılması üçün zəmin yaradılması;

✓ təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətində monitoring sisteminin formalaşdırılması;

✓ istehsalçı və istehlakçı münasibətlərinin formalaşmasında hüquqi aspektlərin tam təşəkkül tapması;

✓ aztəminatlı ailələrin hüquqlarının qorunmasında real nəticələrin əldə olunması;

✓ mənzil təsərrüfatı kompleksində islahatların gələcək inkişafı üçün maddi texniki və hüquqi bazanın yaradılması;

✓ kommunal xidmət sistemində normativlərin hesablanması və tarif sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün real hesabatların əldə edilməsi;

✓ beləliklə, mənzil-kommunal sektorunda aparılan islahatlar çərçivəsində xidmətlərin təşkilinə və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə dair təklif və tövsiyələrin hazırlanması məqsədi ilə pilot layihənin həyata keçirilməsi aktual əhəmiyyət kəsb edir;

✓ pilot layihənin reallaşdırılması prosesi Azərbaycan Respublikasının Mənzil Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş yeni idarəetmə qaydalarının tətbiqi mexanizminin müəyyən edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə bərabər müxtəlif xarakterli məsələlərin mövcud qanunvericilik aktları çərçivəsində həlli ilə bağlı bir sıra vəzifələr müəyyən edir.

Pilot layihənin həyata keçirilməsi üçün əsas məsələlərdən biri obyektin seçilməsidir. Həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan layihə bu sahədə ilk addım olduğu üçün bir sıra təşkilati texniki məsələlərin operativ həlli, yanacaq enerji resurslarının təminatı, kommunal xidmət istehlakçılarının ödəmə qabiliyyəti və s. məsələlər nəzərə alınmaqla ilk layihənin Bakı şəhərində həyata keçirilməsi daha məqsəda uyğundur.

Aparılan təhlil və araşdırmalar aşağıdakı kriteriyaların ön plana çəkilməsini daha zəruri edir:

✓ binanın yerləşdiyi rayon, ərazi və məhəllə;
✓ yerli icra və bələdiyyə orqanlarının layihənin həyata keçirilməsinə maraq göstərməsi;

✓ binanın mövcud texniki və istismar vəziyyəti;
✓ göstərilən kommunal xidmətlərin mövcud səviyyəsi;
✓ mənzil və mərtəbələrin sayı;
✓ bina üzrə kommunal xidmət haqlarının ödəniş səviyyəsi;
✓ bina sakinlərinin layihənin həyata keçirilməsinə münasibəti;

✓ layihənin həyata keçirilməsinə maneçilik törədə biləcək faktorların mümkünlüyü;

✓ ətraf ərazidə kommunal xidmət göstərilməsinə ehtiyacı olan məktəb, bağça, səhiyyə və digər obyektin mövcudluğu;

✓ yeni idarəetmə formasının təşkilinə münbit şəraitin mövcudluğu;

✓ tələb olunan vəsaitin həcmi.

Pilot layihənin həyata keçirilməsi üçün seçilən yaşayış binalarında mənzil mülkiyyətçiləri birliyinin yaradılması bir sıra prinsiplə əhəmiyyət kəsb edən tədbirlərin görülməsini zəruri edir:

- ✓ yeni mülkiyyət formasına keçid;
- ✓ yaşayış fondunun idarə edilməsində yeni formaların tətbiqi;
- ✓ yaşayış fondunun saxlanması və idarə edilməsində kommertiya və bazar münasibətlərinin formalaşması;
- ✓ rəqabət prinsiplərinin təşəkkül tapması;
- ✓ istehsalçı və istehlakçı tərəfindən qəbul edilə biləcək optimal tarif səviyyəsinin müəyyən edilməsi.

Pilot layihənin həyata keçirilməsində mənzil-kommunal kompleksi üçün təklif edilən islahatların reallaşdırılması mənzil-kommunal xidmətlərinin sifarişçisi olan mənzil mülkiyyətçilərinin daşınmaz əmlak kompleksinin idarəedilməsində rolu və iştirakının müəyyənləşdirilməsi, mənzil fondunun xidməti və idarəedilməsi sistemində rəqabət mühitinin yaradılması, səmərəli idarəetmə mexanizminin formalaşmasında dövlətin və mülkiyyətçinin qarşılıqlı maraqlarının təmin edilməsi, normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və s.məsələlərdə təcrübə toplanması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Профессиональное управление многоквартирными домами. Международный опыт // <http://www.asdg.ru/about/struct/sobr/XXVI/fond/03.pdf>
2. Уход за недвижимостью. Справочник для владельца // <http://www.ekhhl.ee>
3. <http://www.azerenerji.gov.az>
4. <http://www.caionline.org/>
5. <http://www.gkh.ru/journals/4104/59390/>
6. <http://www.nbccom.org/>
7. <http://www.stat.gov.az>
8. <http://youhouse.ru/publik/50.php>

ИННОВАЦИОННЫЕ ПРИЕМЫ И МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ ЭКОНОМИСТОВ

АБАСОВА Самира, к.э.н., доц.

Введение

К инновационным приемам обучения относятся деловые игры; разбор конкретных ситуаций; обсуждения по определенным вопросам; внеучебная работа преподавателя со студентами по тематике учебной программы; самостоятельное изучение некоторых тем со стороны студентов и их дальнейшая презентация перед аудиторией и т.д. Предлагаемые автором на рассмотрение программы курсов «Поведенческие науки», «Техника ведения переговоров», «Инновационный менеджмент», «Стратегия управления» и т.д. включают в себя перечисленные инновационные методы обучения и предполагают использовать новые приемы ситуационных анализов в учебном процессе, такие как стейкхолдерский и SWOT анализы и т.д.

В вышеперечисленных курсах отражены также вопросы изучения выбора правильной стратегии мышления и поведения. В связи с этим автор при активном участии студентов разбирает виды мышления и соответствующие им стили поведения. При этом напрашивается следующий вывод: от преобладающего типа мышления зависит и стратегия поведения личности в том или ином коллективе. И при различных условиях среды обитания и взаимоотношений между людьми (либо кооперация, или конкуренция) меняется тип поведения, а также личностные ориентиры на будущее (примеры стратегии мышления и поведения).

1. Инновационные методы исследования в процессе обучения

В качестве методов исследования используются различные методы анализа ситуаций: SWOT анализ, стейкхолдерский анализ, анализ выбора стратегии поведения, разбор конкретной ситуации (ситуационный подход) и т.д.

1.1. SWOT анализ

SWOT анализ составляется для оценки сильных и слабых сторон рассматриваемой ситуации. Для этого составляется система координат.

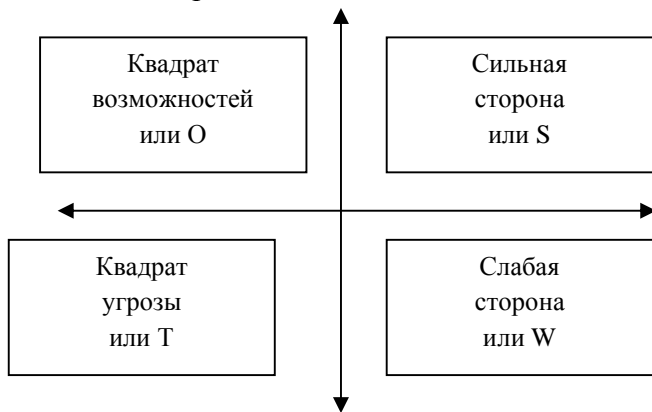

Рис. 1. Система координат для SWOT анализа.

Рис. 2. SWOT анализ.

Затем для удобства чтения эту систему координат разворачивают на 90 градусов и получают следующий рисунок. 2.

Здесь раскрываются сильные и слабые стороны управления временем, потери времени и возможности улучшения распорядка дня. Например, для изучения и анализа детально рассматриваются данные на основе двух показателей по оси X и оси Y.

1.2. Стейкхолдерский анализ

Анализ стейкхолдеров отражает интересы как участников организационно-управленческого процесса в горизонтальном разрезе, так и групп давления на этот процесс через вертикальную интеграцию.

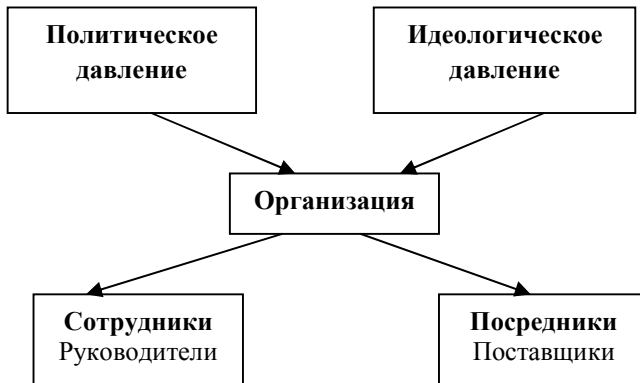

Рис. 3. Схема стейкхолдерского анализа для управления

На рисунке 3. раскрываются все участники и заинтересованные лица в управленческом процессе. Верхняя часть стейкхолдеров иллюстрирует взаимосвязь исследуемого объекта с политическими и идеологическими установками. В конкретном случае это политическая власть: к ним относятся как центральные и местные органы власти, так и представители интересов конкретного учреждения в эшелоне

не власти и в парламенте страны; подгруппа так называемого “давления” состоит из органов печати, статистических и аналитических центров по сбору и распространению информации, а также свободных сообществ, профессионалов, имеющих отношение к деятельности учреждения.

Как показано на рисунке 3. часть стейкхолдеров раскрывает горизонтальные связи учреждения (в другом случае ситуации) в области организации управления. На основе этого анализа стейкхолдеров можно выявить позитивные и негативные стороны в организации управления руководства.

Кроме использования метода обсуждения поведения менеджера в видеофильме «Неорганизованный менеджер», автор активно внедряет приемы стейкхолдерского анализа в практику обсуждения поведения участников в конкретной ситуации.

Приемы стейкхолдерского анализа (анализ внутренних и внешних факторов, взаимодействующих вокруг одного источника) предполагает нахождение так называемых представителей «поддержки» во внешних проявлениях анализируемой ситуации и выявляет непосредственных, иногда даже скрытых участников во внутри исследуемой проблемы.

Использование приемов стейкхолдерского анализа в разборе конкретной ситуации предполагает:

- 1) найти все более скрытых участников, влияющих на дальнейшее разрешение данной ситуации;
- 2) проанализировать взаимосвязь сначала между внутренними участниками процесса, затем между внешними представителями «поддержки», далее между внешними и внутренними действующими «лицами»;
- 3) находить невидимые причинно-следственные взаимосвязи между действующими «лицами»;
- 4) проанализировать вновь открытые взаимосвязи;
- 5) оценивать «поведенческие» мотивы участвующих лиц;

б) находить связь между поведенческими мотивами и их стратегией мышления (проанализировать стратегию поведения с внутренней установкой);

7) изучить стратегию поведения с ретроспективной и перспективной точек зрения;

8) дать оценку поведения действующих лиц в настоящем времени;

9) попытаться найти «краеугольный камень» (точку отсчета, основную составляющую проблемы) разбираемой ситуации.

1.3. Метод анализа ситуаций (Ситуационный подход)

Хотя ситуационный подход к управлению и провозглашает, что в результате неопределенности, существующей в окружении организации, множественности возможных решений управленческих задач, порождаемой разнообразием ситуаций, нет и не может быть единого универсального подхода к управлению вообще, попытки найти общие характеристики любого управления никогда не прекращались. Например, через метод использования анализа стратегии действия и координации можно на примере настольных игр предопределить возможные решения ситуации или выбор одного из решения из множества альтернатив.

Раскрытие методики разбора конкретной ситуации (РКС)

Помимо, рассмотренных ситуаций, автор применяет разбор конкретной ситуации. Разработанные доктором Мэрфи Бэлбином игры «Кораблекрушение» и «Авиакатастрофа» в игровой форме раскрывают типы мышления, преобладающие в группе. Например, если в разборе этой игры представители европейских и американских стран свои действия в основном обосновали на основе стратегии «выживания», то представители бывших союзных республик СССР на основе стратегии «действия». Суть игры состоит в

том, что в условиях кораблекрушения и авиакатастрофы игрок должен отдать предпочтение той или иной вещи по мере убывания ее значимости.

1.4. Метод обсуждения поведения

Для некоторых слушателей автор прибегает к методу обсуждения поведения менеджера в видеофильме «Неорганизованный менеджер». Подготовленный и переведенный на русский язык компанией «ВВС» этот фильм рассчитан на тех, у кого в основном преобладает образное мышление. После просмотра фильма участникам предлагается ряд вопросов для обсуждения той или иной ситуации в фильме. Каждый шаг менеджера (дома, в офисе) обсуждается детально, и тренер обращает внимание на те, или иные особенности поведения менеджера и в ходе дискуссии участники находят те интересные черты характера и стиля поведения, которые ранее не были ими замечены.

1.5. Метод выбора альтернативных вариантов

Далее тренер игры обращает внимание участников на выборе альтернатив и оценки ситуации. Он предлагает сравнить индивидуальные и групповые оценки, и с помощью метода сравнительных оценок выявить лидерские позиции того или иного участника игры. Как мы знаем, индивидуально каждый участник решает сам и его предпочтения отражают только ему присущие черты поведения. Во время обсуждения в группе из 6 человек игра становится другой и выбор стратегии группы отличается от выбора каждого индивидуума. Если же выбор индивидуума не отличается от выбора группы, то это говорить о том, что перед нами явный лидер и он «навязывает» свое мнение другим членам группы. Для того, чтобы он не навязывал свое мнение, необходимо, чтобы тренер во время обсуждения игры задавал вопросы, ставящие в «тупик» его и членов группы.

1.6. Метод коррекции поведения

С помощью этого метода можно найти «краеугольный камень» (точку отсчета, основную составляющую проблемы) и в дальнейшем используя тесты соционики проанализировать дуальные отношения (личность-личность), которые составляют 16 видов двух основных – кооперации и конкуренции. Далее составляется таблица, в которой отражается не только стратегия мышления и поведения, но и социальная подоплека отношения к жизни, а также крылатые слова или пословицы.

1.7. Метод использования анализа стратегии действия и координации

С целью закрепления знаний, используется анализ стратегии действия и координации в практическом занятии на примере настольных игр (шахматы, шашки, японские шашки, игра «Рэндзю», «Го», домино и т.д.). Студентам предлагается поиграть в одну из этих игр.

Целью исследования является выработка научно-обоснованных рекомендаций по рациональному использованию стратегических методов мышления и поведения в повседневной жизни и общественно-полезной деятельности не только различных индивидов, но и также социальных групп.

Задачами этого исследования являются:

- Изучение внешней и внутренней жизни социальных систем;
- Разработка различных методов изучения ситуации;
- Разработка методики развития стратегии мышления и поведения.

Положительными качествами инновационных методик, в частности методики использования стейкхолдерского анализа является то, что осуществляется проверка знаний несколько раз в течении обучения. Методика использования стейкхолдерского анализа для разбора конкретной ситуации помогает в

течение длительного времени удерживать внимание студентов на исследуемом объекте. Методика позволяет привлечь внимание слушателей и студентов на очень мелкие детали и более тщательно анализировать исходные данные. Затем с помощью формулировки вопросов на различных этапах и при разработке сценариев развития события преподаватель обращает внимание на такие детали, которые точно ускользнули бы при поверхностном обсуждении темы.

Преподаватель может скорректировать тематику своего предмета согласно интересам обучающихся и их уровню подготовленности; привлечь внимание на общий уровень усвоения сложных тем; усилить внимание на разъяснении тем, сложных для восприятия студентов. К тому же, неуспевающий студент имеет шанс несколько раз сдать экзамен, пока не достигнет желаемого результата.

Заключение

Исследование социально-психологических аспектов взаимодействия в социальных группах позволило разработать методологию взаимодействия в социальной группе, организовать работы с высшей формой коллектива – командой, выявить основные корпоративные отношения в коллективе, а также влияние не только на индивидуальное, но и на коллективное мышление и поведение, разработать этапы решения социальной задачи и выбора правильной стратегии мышления и поведения, создать умение настаивать на своем, если решение правильное и умение идти на компромисс, если решение неправильное, т.е. правильно использовать нужную стратегию мышления и правильную стратегию поведения в социальной группе.

Инновационные особенности новых методов обучения заключаются в следующем:

- 1) для анализа ситуации используются не только иррациональные (присущие Востоку), но и рациональные (присущие Западу) методы анализа;
- 2) поддержка постоянного внимания и интереса студентов на разбираемой ситуации;
- 3) применение нестандартных приемов анализа;
- 4) развитие у студентов творческого подхода в выявлении деталей, а также при разрешении предлагаемой ситуации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Abasova S.H. Səmərəli komandanın yaradılması və tədris prosesində əməkdaşlıq prinsiplərinin aşılması. AMEA İqtisadiyyat institutu “Azərbaycan dirçəliş yolunda” elmi məqalələr toplusu, 2 (XI) buraxılış, 2002.
2. Abasova S.H. Təhsil prosesində innovativ idarəetmə üsulları və texnologiyaların tətbiqi problemləri. “AMEA Xəbərləri – iqtisadiyyat (humanitar və ictimai elmlər seriyası)” jurnalı, No. 3-4, 2006.
3. Абасова С.Г. Применение инновационных методов обучения в АГЭУ. Материалы II международной научно-практической конференции «Университеты и общество. Координация университетов в XXI в.». М.: МГУ, 2003.
4. Абасова С.Г. Новые методики оценки знаний в условиях интеграции образования с учетом рыночных отношений. Материалы конференции «Стратегическое управление университетом». Нижний Новгород, ННГУ им. Н.И.Лобачевского, 2004.
5. Абасова С.Г. Вопросы рационального использования инновационных стратегий для улучшения работы с кадрами в учреждениях. Материалы III международной научно-практической конференции «Роль научных инноваций в развитии экономики страны», Баку, Элм, 2009.
6. Абасова С.Г. Решение социально-экономических проблем труда менеджера по инновациям. Материалы III международной научно-практической конференции «Роль научных инноваций в развитии экономики страны», Баку, Элм, 2009.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SƏNAYENİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Emil QASIMOV, i.f.d.

Son illərdə Respublika iqtisadiyyatının bir çox sahələrində, xüsusilə də qeyri-neft sektorunda müşahidə edilən inkişaf templəri bir tərəfdən geniş inkişaf potensialını əks etdirir, digər tərəfdən isə bu potensialın tam istifadə edilməsi və inkişaf tempinin saxlanılıb artırılması üçün əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün zərurət yaradır.

Azərbaycan Respublikasının qəbul etdiyi 2020 inkişaf strategiyasında qarşıya qoyulan hədəflərə sənaye sektorunun potensialından səmərəli şəkildə faydalanmadan nail olmaq mümkün deyildir. Xüsusilə də nəzərə alsaq ki, əsas hədəflərdən biri qeyri-neft sektorunun ÜDM-nin adambaşına düşən göstəricisinin iki dəfə artırılmasıdır. Sənaye sektorunun ümumi makro göstəricilərinə nəzər saldıqda 2000-ci ildən sonra davamlı olaraq faktiki qiymətlərlə ifadə olunmuş məhsul həcmnin artdığı müşahidə olunur. Bu da bizə 2020 inkişaf strategiyasında sənaye ilə bağlı qarşıya qoyulmuş hədəflərin əldə edilməsində ilk baxışdan heç bir problemin olmadığını göstərir. Lakin sahənin daha dərin təhlili və buraya daxil olan alt qrupların müvafiq dövr üzrə təhlili ilk baxışdan görünməyən amma böyük problemlərin olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Cədvəl 1-dən də göründüyü kimi sənaye məhsulunun həcmi 2005-ci illə müqayisədə 2011-ci ildə 9309 milyon manatdan 35027 milyon manatadək, başqa sözlə təqribən 3.7 dəfəyə qədər artıb. Mülkiyyət formalarına nəzər salsaq müvafiq dövrdə dövlət sektorunda 1.4 dəfə, özəl sektorda isə 4.3 dəfə artım olub. Son altı il ərzində məhsul həcmnin təqribən 2518 milyon manat artmasına baxmayaraq, burada bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. Neft və qaz hasilatı 2005-ci ildə ümumi sənayenin 63.8%-nə bərabər olduğu halda, 2011-ci ildə bu göstərici artaraq 78% olmuşdur. Eyni zamanda əlavə olaraq emal sənayesinə daxil olan neft məhsullarının istehsalını və kimya sənayesini də bura

daxil etsək onda sənayenin təqribən 86%-i neft sektorunun payına düşür. Başqa sözlə desək təqribən 35 milyardlıq sənaye məhsulunun 26 milyardı neft və qaz hasilatına, təqribən 2.5 milyardı neft məhsullarının istehsalına və 189 milyon manat isə kimya sənayesinin payına düşüb. Sənayenin yerdə qalan bölmələrinin payı isə cəmi 6.3 milyard manata bərabər olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının sənaye potensialı isə bu göstəricidən dəfələrlə çoxdur.

Cədvəl 1

Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi,
faktiki qiymətlərlə, milyon manat

	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Bütün sənaye	3 639	9 309	15 544	22 496	29 773	22 564	27 978	35 027
dövlət sektoru	1 879	2 737	4 044	4 872	5 706	5 036	5 575	6 817
qeyri-dövlət sektoru	1 760	6 572	11 500	17 624	24 067	17 528	22 403	28 210
Mədəncixarma sənayesi	1 626	5 673	10 566	16 413	22 631	16 460	20 862	26 894
Xam neft və təbii qaz hasilatı	1 421	5 370	10 208	15 972	22 149	15 981	20 199	26 055
Metal filizlərinin hasilatı	0,2	0,2	0,3	0,2	2,6	6,2	62,5	74,3
Daş, qum, çınqıl, duz və digər mədəncixarma sənayesi məhsullarının hasilatı	2,7	23,8	28,2	48,9	48,0	36,8	59,0	83,2
Mədəncixarma sənayesi sahəsinə xidmətlərin	202,2	278,5	329,6	391,6	431,5	435,4	542,4	681,4
Emal sənayesi	1 551	3 073	4 311	4 919	5 700	4 836	5 736	6 392
Qida məhsullarının istehsalı	657,1	1094,5	1154,3	1254,9	1381,0	1520,3	1924,6	2 108
İçki istehsalı	24,1	72,5	97,0	132,0	147,2	153,2	170,2	169
Tütün məmulatlarının istehsalı	17,7	30,5	27,0	22,4	21,7	21,7	22,3	22,8
Toxuculuq sənayesi	24,6	34,8	52,9	36,0	50,4	33,9	29,4	52,3
Geyim istehsalı	8,1	16,3	19,1	23,3	26,0	26,4	34,7	38,5
Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı	2,7	4,5	6,9	16,2	17,0	17,1	20,9	20,0

Ağac emalı və ağacdən məmulatların istehsalı	1.9	9.6	12.2	18.4	15.6	10.6	12.1	14.4
Kağız və karton istehsalı	0.4	3.1	5.5	6.6	10.6	10.9	11.5	27.9
Poliqrafiya fəaliyyəti	5.6	23.1	26.3	30.6	46.3	43.2	38.4	45.4
Neft məhsullarının istehsalı	560.9	836.8	1821.2	2118.2	2400.0	1844.8	2160.6	2483.8
Kimya sənayesi	101.7	198.3	193.5	212.3	219.1	132.1	120.3	189
Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	0,5	0,7	1,2	0,7	0,7	0,7	1,0	1,9
Rezin və plastmas məmulatların istehsalı	3.1	23.5	27.7	37.1	70.0	59.8	43.3	78.9
Tikinti materiallarının istehsalı	23.1	135.4	165.2	253.0	352.5	369.6	452.2	280.7
Metallurgiya sənayesi	3.1	171.8	351.8	278.7	348.9	88.8	135.2	195,6
Maşın və avadanlıqlardan başqa hazır metal məmulatlarının istehsalı	8.5	156.4	51.6	125.0	166.7	101.2	135.1	105,1
Kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	3.3	7.3	10.9	18.0	21.6	36.2	54.6	72,5
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	8.4	18.6	23.5	35.0	45.7	40.3	75.0	171.6
Maşın və avadanlıqların istehsalı	32.0	32.8	55.7	81.6	91.0	93.3	151.2	156.7
Avtomobil və qoşquların istehsalı	0.3	5.2	4.8	17.1	17.3	0.5	3.0	3,8
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	5.4	13.4	16.0	16.1	16.5	21.1	10.2	10.3
Mebellərin istehsalı	2.7	17.5	19.4	25.9	32.8	35.7	51.5	45.7
Zərgərlik, musiqi, idman və tibb avadanlıqlarının istehsalı	2.8	18.7	12.0	13.3	13.2	8.4	12.1	4.9
Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	52,7	147.8	155.3	146.8	188.1	166.3	66.3	94.0
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	411.7	480.8	569.3	1024.6	1280.4	1148.3	1225.5	1555.9
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	51.4	82.2	97.8	139.0	161.6	119.5	154.5	184.3

Digər bir diqqət çəkən məqam isə sənaye sektorunda muddla işləyənlərin sayının azalma tendensiyasıdır. Belə ki, 2005-ci ildə bu sektorda 193.2 min nəfər çalışırdısa, 2011-ci ildə bu göstərici 16.5 min nəfər azalaraq 176.7 min nəfər olmuşdur. Müvafiq dövrdə sənayedəki özəl sektor əlavə olaraq 9.9 min nəfər işə götürməsəydi sektorda çalışanların sayındakı azalma daha çox olardı. Əsas ixtisarlər və ya işçi qüvvəsinin azalması sənayenin aşağıdakı bölmələrində baş vermişdir: xam neft və qaz hasilatında- 3.3 min nəfər, mədən-çıxarma sənayesində xidmət- 3 min nəfər, neft məhsullarının istehsalında- 1.4 min nəfər, kimyada- 3.2 min nəfər, toxuculuqda- 6 min nəfər, metallurgiyada- 1.3 min nəfər, maşın və avadanlıqların istehsalı- 3.1 min nəfər.

Yuxarıdakı adı çəkilən sahələrdə işçi sayında azalmalar olsa da, qida məhsullarının (1.6 min nəfər), içki məhsullarının (1.4 min nəfər) və rezin, plastmas məmulatlarının istehsalı bölmələrində işçi sayının (2.4 min nəfər) artımı müşahidə olunmuşdur.

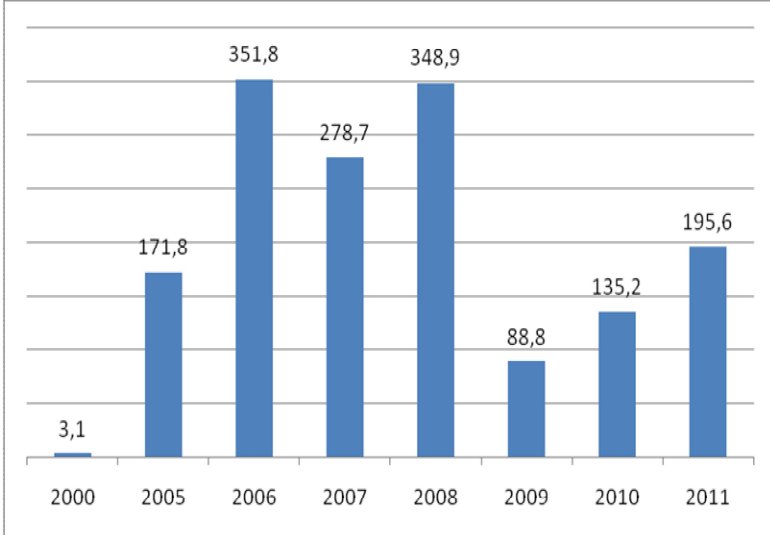
Sənayedə çalışan muddlu işçilərin sayında azalmanın olmasına baxmayaraq müsbət hallardan biri odur ki, işçilərin orta aylıq əmək haqqında artımlar müşahidə olunmuşdur. Ümumi sənaye üzrə göstərici 518.6 manat olmuşdur. Neft sektorunda çalışanlarda isə bu rəqəm 1177 manata bərabər olub.

Digər diqqət çəkən məqamlardan biri də odur ki, sənaye məhsulunun həcmində bu qədər artım olduğu halda bu sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayında azalma müşahidə olunur. 2005-ci ildə 2621 müəssisə fəaliyyət göstərdiyi halda 2011-ci ildə onların sayı 113 vahid azalaraq 2508-ə bərabər olmuşdur. Bölmələrin təhlili göstərir ki, ən çox emal sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələr öz fəaliyyətlərini dayandırmışdır. Eyni zamanda maraqlı faktlardan biri də ondan ibarətdir ki, sənayenin bir çox bölmələrində fəaliyyət göstərmək üçün qeydiyyatdan keçmiş sahibkarların az bir hissəsi fəaliyyət göstərir. Orta hesabla bu göstərici bölmələrə görə 10% ilə 50% arasında dəyişir. Hesab edirik ki, bu sahibkarlar arasında sərəqlərin keçirilməsi yolu ilə onların fəaliyyətlərini dayandıрмаq-

larının səbəbləri müəyyən edilərək araşdırılması və həll edilməsi onların fəaliyyətə başlamalarını təmin etməklə həm yeni iş yerlərinin açılmasına, həm də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, neft sektorunu çıxandan sonra cəmi 6.3 milyard manata bərabər olan istehsal həcminin dəfələrlə artmasına nail olmaq olar.

Azərbaycan Respublikasının daxili tələbatının ödənilməsi nöqteyi-nəzərindən böyük potensialı olan sənaye sahələrindən biri də metallurgiyadır. Bu sahənin vəziyyəti barədə daha ətraflı təhlil aparılmasına əsas var. Böyük

potensialı olduğu halda yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu sahədə çalışanların sayında azalma tendensiyası müşahidə olunur ki, bu da təqdirə layiq hal deyildir. Hal-hazırda metallurgiyada çalışanların sayı 8.4 min nəfərə bərabərdir və onlar bu sahədə fəaliyyət göstərən 30 müəssisədə işləyirlər. Metallurgiyada məhsul istehsalı tendensiyasına nəzər salsaq burada bir qeyri-stabillik müşahidə olunduğunu görürük.

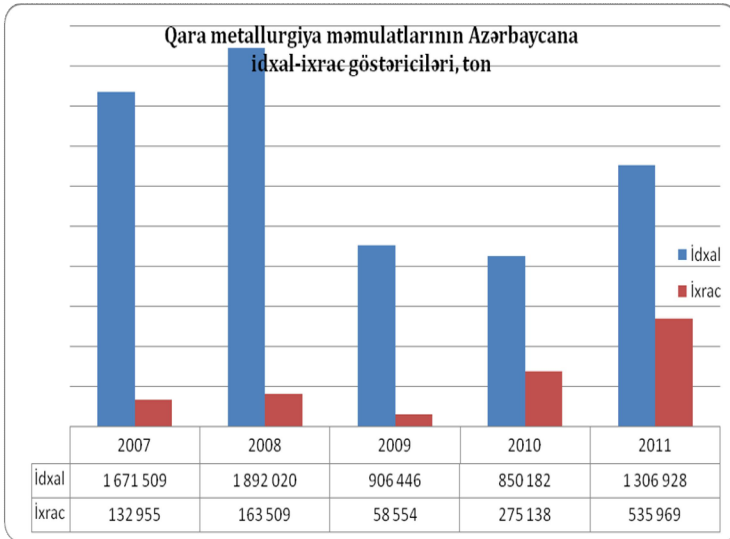

Şəkil 1. Metallurgiya sahəsində məhsul istehsalı (milyon manat).

Şəkil 1-dən də göründüyü kimi 2008-ci ildə 348.9 milyon manatlıq məhsul istehsal edildiyi halda növbəti ildə istehsal kəskin düşərək cəmi 88.8 milyon manat olmuşdur. Növbəti illərdə çoxalaraq bu göstərici 2011-ci ildə 195.6 milyon manata qədər artmışdır. Natura ifadəsində də əmtəlik çuqun istehsalı 1200 ton azalaraq 597 ton olmuşdur.

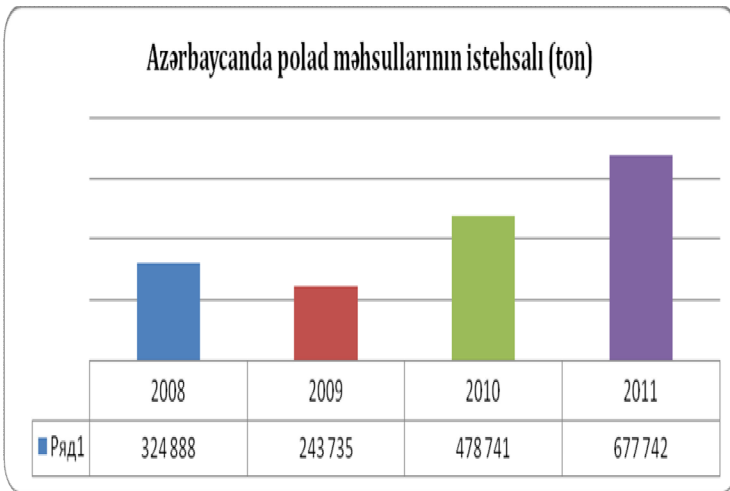
Növbəti illərdə geniş miqyaslı tikinti layihələrinin həyata keçirilməsi (yeni neft-qaz kompleksinin yaradılması, Bakı metropoliteninin genişlənməsi, Avropa Olimpiadasına hazırlıq və s.) və qeyri-neft sənayesinin genişlənməsi (yeni sənaye parklarının yaradılması) qara metallurgiya sənayesinin inkişaf etməsi üçün əsas şərtləndirici amillər olacaqdır.

Hazırda polad məhsulları üzrə ölkədaxili bazarın həcmi təqribən 1 milyard manata bərabərdir və tələbatın böyük qismi (70%-i) xaricdən idxal edilən polad məhsullarının hesabına ödənilir.

Şəkil 2

Azərbaycanda qara metallurgiya sənayesi məhsullarına olan tələbat daima artmaqdadır. Belə ki, 2009-cu ildə Respublikada 244 min ton polad məhsulları istehsal edilmişdisə, 2012-ci ildə bu göstərici 721,2 min tona bərabər olmuşdur. Eyni tendensiya polad məhsullarının idxal edilməsində görünür. Belə ki, 2009-cu ildə idxal edilmiş polad məhsullarının həcmi 906 min ton təşkil edirdisə, 2012-ci ilin 11 ayı üzrə bu göstərici 1,37 milyon tona çatmışdır.

Şəkil 3

Qeyd edilən göstəricilərə uyğun olaraq, ölkədə adambaşına düşən polad məhsullarının istehlakı ildə təqribən 229 kiloqram təşkil edir ki, bu da dünya ortalamasına (215 kq) yaxın olan bir göstəricidir. Eyni zamanda, bu göstəricini inkişaf etmiş ölkələrin göstəricisi ilə müqayisə edəndə görünür ki, burada gələcəkdə ciddi artım perspektivləri mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasında mövcud olan dəmir filizi yataqları Daşkəsən rayonunda yerləşir. Bunlar Şimali, Cənubi və Dəmirov yataqlarıdır. Yataqların istismarına 1954-cü ildə başla-

nılmışdır və o vaxt çıxarılan filizin tərkibində dəmir 46,6% idi-sə, 1980-ci illərin ikinci yarısında 30%-ə düşmüşdür. Maksimal tarixi illik hasilat 1977-ci ildə 3,1 milyon ton olmuşdur.

Keçmiş SSRİ dövründə Azərbaycanda hasil edilən dəmir filizi ilkin saflaşdırmadan keçirilərək Gürcüstana göndərilir və ölkə daxilində filizdən polad istehsalı aparılmırdı. Ümumiyyətlə, ölkədə 39 il (1954-1993) ərzində 89,8 milyon ton filiz hasil edilmişdir.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin 2011-ci ilə olan məlumatına əsasən Daşkəsən filiz yataqlarında 241 milyon ton dəmir filizi mövcuddur. 2008-ci ildə Türkiyənin “DAMA” mühəndislik şirkəti tərəfindən aparılmış geoloji araşdırma nəticəsində Cənub-Şərq yatağında 143,6 milyon ton filiz yatağının olması müəyyən edilmiş, bundan 14,5 milyon ton filiz açıq şəkildə hasilat üçün hazırdır və burada hasilat artıq aparılır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan sənayesi 2012” Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi-2012.
2. “Azərbaycan Respublikası sənayesinin 2011-ci ildə inkişafının təhlili” Azərbaycan Respublikasının Sənaye və Energetika Nazirliyinin hesabatı, 2011.
3. <http://www.mie.gov.az>
4. <http://www.stat.gov.az>
5. <http://economy.gov.az>

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TƏHSİL SƏVİYYƏSİNİN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNƏ DAİR BƏZİ MƏSƏLƏLƏR

Fərhad MİKAYİLOV, İİETİ-nin dissertantı

Giriş. Qeyd etdiyimiz kimi insan potensialının inkişafı səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə daxil olan göstəricilərdən biri də təhsil indeksidir. Təhsil indeksi faktiki və potensial təhsilin orta dövrlük müddətində olan dəyişikliklər əsasında müəyyən edilir. Təhsil indeksinin yüksəldilməsi isə təhsilin bütün pillələri üzrə problemlərin öyrənilməsini zəruri edir.

Doğrudur, statistik məlumatlara əsasən əhalinin savadlılıq səviyyəsinə görə ölkəmiz nisbətən yüksək göstəriciyə malikdir. Belə ki, 2011-ci ildə ilin göstəricilərinə görə BMT İnkişaf proqramının hesabatında təhsil indeksi 0.615-ə bərabər olmaqla orta inkişaf səviyyəsinə malik ölkələr sırasına daxil olmuşdur. Ancaq buna baxmayaraq Respublikamızın yeni müstəqillik əldə etməsi və bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar ölkədə yeni sahələrin yaradılması, həmçinin açıq bazar şəraitində rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının təmin edilməsi üçün müasir texnologiyaların yaradılmasının və yayılmasının vacibliyini nəzərə alsaq, həmin tələblərə cavab verən yüksəkixtisaslı kadrlara tələbat özünü göstərməkdədir.

Azərbaycanda təhsilin mövcud vəziyyətinin təhlili. Əhalinin hər min nəfərinə düşən təhsil növünə görə xüsusi çəkini nəzərə alsaq, əsasən 15 yaşdan yuxarı təhsilli əhalinin xüsusi çəkisi 96.9% təşkil etmişdir ki, bunun da təxminən 65%-i tam orta, 13.5%-i ümumi orta təhsil almışdır. Ən az isə yəni, 8.7%-i orta ixtisas təhsillidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, təhsil həlqələrinin başlanğıc pilləsi məktəbəqədər tərbiyədir.

Cədvəl 1

Əhalinin təhsil səviyyəsi (15 və yuxarı yaşda olan əhalinin hər 1000 nəfərinə; ilin sonuna)¹

Təhsil səviyyəsi	2000	2005	2008	2009	2010	2011
Ali və orta (tam və ümumi) təhsili olan 15 və yuxarı yaşda əhali	939	946	955	966	968	969
O cümlədən:						
ali	108	118	122	123	124	125
orta ixtisas	114	93	85	85	85	85
tam orta	572	601	624	626	628	629
ümumi orta	145	134	133	132	131	130

Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinə körpə evləri, körpə evləri-bağçalar, uşaq bağçaları, ailə-bağçalar, məktəb-bağçalar, bağça-internatlar, uşaq evləri, ahıl evləri yanında uşaq evləri-internatlar, əqli və fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqlar üçün məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri və s. daxildir.

Ölkəmizdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin müasir durumunu qiymətləndirmək üçün aşağıdakı cədvəlin təhlilinə diqqət yetirək.

Cədvəl 2

Məktəbəqədər müəssisələr (ilin əvvəlinə)

	1996	2000	2003	2005	2008	2009	2011
Məktəbəqədər müəssisələrin sayı	1973	1814	1784	1761	1658	1642	1666
O cümlədən							
Dövlət	1973	1814	1781	1758	1653	1607	1629
Qeyri-dövlət	-	-	3	3	4	6	37
Məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların sayı – cəmi min nəfər	136,8	112,3	111,5	110,1	103,9	103,6	113,5
O cümlədən:							
Dövlət	136,8	112,3	111,4	109,9	103,5	103,3	112,3
Qeyri-dövlət	-	-	0,1	0,2	0,3	0,3	1,2
Hər 100 yerə düşən uşaqların sayı	80	74	76	77	83	88	89
Dövlət	80	74	76	77	83	88	90
Qeyri dövlət		-	71	78	59	74	62
Uşaqların məktəbəqədər müəssisələr ilə təminatı (1-5 yaşlı uşaqların sayına nisbətən faizlə)	15	16	19	20	16,3	15,8	16

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi "Azərbaycanın statistik göstəriciləri", Səda - 2012.

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi son illər məktəbəqədər müəssisələrin sayı davamlı olaraq azalmışdır. Belə ki, 2011-cu ildə 1996-cı illə müqayisədə dövlət məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin sayı 117 vahid azalmışdır. 2003-cü ildən başlayaraq 37 ədəd qeyri-dövlət məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri fəaliyyətə başlamışlar. Son illər özəl məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin də fəaliyyətə başlamasına baxmayaraq, həmin müəssisələrdə 1-5 yaşlı uşaqların sayına nisbətən təminat təxminən 16%-dən az olmuşdur.

Digər tərəfdən isə fəaliyyət göstərən müəssisələrdə hər yüz yerə düşən uşaqların sayı 2011-ci ildə 89 nəfər olmuşdur ki, bu da həmin müəssisələrə uşaq axınının aşağı səviyyədə olduğunu göstərir. Həmin azalmanın əsas səbəblərindən biri kimi bu müəssisələrdə yüksək səviyyəli şəraitin olmaması ilə bağlı olsa da, digər səbəb kimi əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı olması və işsizlik, xüsusilə qadınlar arasında işsizliyin çox olmasını göstərmək olar. Eyni zamanda əgər nəzərə alsaq ki, 5 yaşa qədər uşaqların yalnız 16%-i məktəbəqədər müəssisələrin fəaliyyətindən istifadə edir, bu zaman məktəbəqədər müəssisələrə ciddi tələbatın da olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Qeyd etdiyimiz kimi **ümumi təhsil** üç pilləni ibtidai, əsas və orta təhsili əhatə edir. Məktəb təhsili isə ümumi təhsil pilləsi olaraq məcburi və tam təhsil hissəsinə bölünür. I-IX sinifləri əhatə edən məcburi təhsil cəmiyyətdə yaşamaq və işləmək üçün zəruri hesab olunur. Lakin sonrakı inkişaf isə tam təhsillə bağlıdır.

Məlumdur ki, hər bir təhsil müəssisəsində, ümumilikdə isə Respublikanın təhsil sistemində prosesin səmərəliliyi və effektivliyinin obyektiv meyarı kimi məhz təhsilin keyfiyyət göstəricisi qəbul edilir. Ümumi təhsildə keyfiyyət parametrlərinə bilavasitə təsir göstərən faktorlardan biri məktəblərin kadr təminatı və müəllim korpusunun peşəkarlıq səviyyəsidir.

Məhz elə bunun nəticəsidir ki, "Kənd yerlərindəki ümumi təhsil məktəblərinə pedaqoji kadrların cəlb olunmasının həvəsləndirilməsi tədbirləri haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 22 iyun tarixli 85 sayılı qərarına əsasən

Respublikanın ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsində pedaqoji kadr çatışmazlığı probleminin həlli məqsədi ilə: "2005-2009-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsində pedaqoji kadr təminatı üzrə İnkişaf Proqramı" təsdiq edilmiş və Proqramın icrası nəticəsində bu kadrlara olan tələbat qismən azalmışdır.

Cədvəl 3

Ümumtəhsil məktəblərində şagird və müəllimlərin sayı

	2000	2005	2006	2008	2009	2011
Əyani ümumi təhsil müəssisələrinin sayı - cəmi	4 548	4 550	4 529	4 550	4 539	4516
o cümlədən:						
dövlət	4 548	4 538	4 516	4 533	4 522	4498
qeyri-dövlət	-	12	13	17	17	18
Əyani ümumi təhsil müəssisələrində şagirdlərin sayı - cəmi, min nəfər	1 653,7	1 583,6	1 534,7	1 428,9	1 364,9	1291
o cümlədən:						
dövlət	1 653,7	1 578,6	1 528,5	1 421,7	1 357,8	1285
qeyri-dövlət	-	5	6,2	7,2	7,1	6
Ümumi təhsil müəssisələrində müəllimlərin sayı (əsas heyət) - cəmi, min nəfər	161,5	171,8	175,4	174,3	173,3	163
o cümlədən:						
dövlət	161,5	170,9	174,5	173,2	172,2	162
qeyri-dövlət	-	0,8	0,9	1,1	1,1	1

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi "Azərbaycanının statistik göstəriciləri", Səda - 2012.

Təhsil sahəsində kadr çatışmazlığının və təhsilin keyfiyyətinin aşağı səviyyədə olmasını tələbə qəbulu üzrə dövlət komissiyasının ali məktəblərə qəbulun nəticələrinə dair hesabatından da aydın görmək olar.

Belə ki, 2010-cu ildə qruplar üzrə nəzərdə tutulmuş plandan az qəbul həyata keçirilmişdir. Həmçinin abiturientlərin topladıqları

balların miqdarını təhlil edərkən aydın olur ki, imtahan vermiş abituriyentlərin 77,9%-i 5 ballıq sistemlə götürmüş olsaq “3” baldan aşağı nəticə göstərmişlər. Digər müqayisələri cədvəldən izləyə bilərik.

Qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin tərəqqisi bilavasitə təhsilin inkişafından və onun əhəmiyyətinin düzgün qiymətləndirilməsindən asılı olmuşdur. Bütün dövrlərdə cəmiyyətin tələbatı təhsilin inkişafını sürətləndirmiş, elmi-texniki tərəqqi isə təhsil sistemi qarşısında həlli vacib daha mürəkkəb vəzifələr qoymuşdur. Qloballaşmanın geniş vüsət aldığı informasiya cəmiyyətində sosial-iqtisadi fəaliyyət sahələrində rəqabətin gücləndiyi, habelə zaman ötdükcə təbii resursların azaldığı müasir dövrdə təhsilin rolu artmaqdadır.

Məlum olduğu kimi “Abituriyentin ərizəsi” formasına ayrı-ayrı fənlər üzrə attestat qiymətləri də daxil edilir. Attestat qiymətlərinə görə müxtəlif səviyyədə yerləşən cari ilin məzunlarının qəbul imtahanlarında topladıqları balların paylanma cədvəli aşağıda təqdim edilib.

Cədvəl 4

2010-cu il məzunlarının orta attestat və qəbul göstəriciləri (müqayisəli)

		Cəmi	Ballar				
			0-100	100-200	200-300	300-500	500-700
Abituriyentlər cəmi	Nəfər	108529	40934	25943	18098	18130	5424
	Faiz	100.0	37.72	23.90	16.68	16.71	5.00
Abituriyentlər (məktəbi 2010-cu ildə bitirənlər)	Nəfər	58291	16134	12590	10964	13548	5055
	Faiz	100.0	27.68	21.60	18.81	23.24	8.67
2010-cu ilin məzunları (əlaçılar)	Nəfər	836	5	21	36	242	532
	Faiz	100.0	0.60	2.51	4.31	28.95	63.64
2010-cu ilin məzunları (orta attestat balı 4,5 –dən 5-ə kimi)	Nəfər	6208	112	287	559	2532	2718
	Faiz	100.0	1.80	4.62	9.00	40.79	43.78
2010-cu ilin	Nəfər	18980	1692	3069	4545	7947	1727

məzunları (orta attestat balı 4 – dən 4,5-ə kimi)	Faiz	100.0	8.91	16.17	23.95	41.87	9.10
2010-cu ilin məzunları (orta attestat balı 3,5– dən 4 -ə kimi)	Nəfər	18402	5356	5715	4693	2568	70
	Faiz	100.0	29.11	31.06	25.50	13.96	0.38
2010-cu ilin məzunları (orta attestat balı 3– dən 3,5 -ə kimi)	Nəfər	12681	7958	3354	1108	253	8
	Faiz	100.0	62.76	26.45	8.74	2.00	0.06
2010-cu ilin məzunları (orta attestat balı 3)	Nəfər	1184	1011	144	23	6	0
	Faiz	100.0	85.39	12.16	1.94	0.51	0.00

Mənbə: Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası www.tgdk.gov.az

Bu cədvələ əsaslanaraq, attestatda bütün qiymətləri «5» olan abituriyentlərlə bütün qiymətləri «üç» olan abituriyentlərin imtahan ballarını müqayisə edək. Orta məktəbi bütün fənlərdən «3» qiymətlə başa vuran məzunların 97.55%-nin qəbul imtahanlarında da nəticələri çox zəif - 0-200 bal intervalında olub. «5» qiymətlə bitirən məzunların isə yalnız 63.64%-i attestat qiymətlərini təsdiq edə bilmişdir. Bu da məktəblərdə aşağı qiymətlərlə qiymətləndirmənin obyektiv olduğunu, yüksək qiymətlərlə qiymətləndirmənin isə nisbətən şişirdildiyini göstərir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, qiymətləndirmədə mövcud olan bu problemin azalması istiqamətində ildən-ilə müsbət irəliləyiş hiss olunur. Belə ki, ötən il yalnız 50,91% əlaçı abituriyent öz attestat qiymətini təsdiq edə bilmişdisə, bu il belələri artıq 63.64% təşkil edir. Bu da pedaqoji ictimaiyyətin yerlərdə qiymətləndirmədə müəyyən qədər məsuliyyətinin artımının göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər. Bununla belə problemin hələ də ciddi olaraq qalması diqqətdən yayınmamalıdır. Çünki bu gün hələ də orta attestat qiymətləri 4-5 parçasında yerləşən abituriyentlərin kifayət qədər böyük hissəsinin (20.49%-nin) qəbul imtahanlarında topladıqları balları 0-200 parçasında yerləşir.

Ölkəmizdə peşə təhsilinin mövcud vəziyyətinə nəzər yetirdik-

də isə buraya ilk növbədə ən zəif oxuyan və ali məktəbə yetərinca bal toplaya bilməyən şagird və məzunlar daxil olurlar.

Müasir dünyada hər bir ölkənin uğurlu gələcəyi həmin ölkədə təhsilin səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Təcrübə göstərir ki, təbii sərvətlərin bolluğu dövlətin inkişafının əsas göstəricisi deyil, başlıcası bu sərvətlərin cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi olan insan kapitalına çevrilməsini təmin etməkdir. Bu, hazırkı mərhələdə təhsil sisteminin ən zəruri vəzifəsidir. ABŞ, Yaponiya, Cənubi Koreya və digər inkişaf etmiş ölkələr malik olduqları maddi resurslardan daha çox təhsil sisteminin yetişdirdiyi insan kapitalından böyük gəlirlər əldə etmişlər. Təhlillər sübut edir ki, bu ölkələrdə inkişafa təsir göstərən amillər içərisində təhsilin çəkisi hiss olunacaq dərəcədə yüksəkdir və təxminən 70% təşkil edir.

Dünya Bankının apardığı tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ABŞ-ın milli sərvətinin 76%-ni insan kapitalı, 19%-ni istehsal, 5%-ni təbii resurslar təşkil edir. Avropa ölkələrində insan kapitalı 74, istehsal 24, təbii resurslar yalnız 2% təşkil edir. Rusiyada isə insan kapitalı 50, istehsal 10, təbii resurslar 40% səviyyəsindədir.

Bütün ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da insan kapitalının formalaşmasında **ali təhsilin** rolu danılmazdır. Qeyd edək ki, hazırda Respublikamızın 49 ali təhsil müəssisəsində (35 dövlət, 14 qeyri-dövlət) mütəxəssis hazırlığı həyata keçirilir. Burada 129,9 min nəfər tələbə təhsil alır. Həmin ali məktəblərdə çalışan professor-müəllim heyətinin sayı 14,4 min nəfərdir ki, onlardan 1145-i elmlər doktoru, 5152-si isə elmlər namizədidir. Ötən əsrin sonlarında bir tərəfdən uzun müddət totalitar bir rejimdə fəaliyyət göstərən təhsil sistemindən demokratik dəyərlərə, dünya təcrübəsinə əsaslanan milli təhsil sisteminə keçidin çətinlikləri, digər tərəfdən Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü, Dağlıq Qarabağ və ona bitişik rayonları işğal etməsi nəticəsində 130 min təhsil alanın, 20 minə yaxın müəllimin öz doğma yurdundan didərgin düşməsi, 1000-ə yaxın təhsil müəssisəsinin, o cümlədən 1 ali məktəbin, 3 ali məktəb filialının dağıdılması və Azərbaycanın digər ərazilərində yerləşdirilməsi, Ermənistandan 300 min nəfərdən çox soydaşımızın zorla deportasiya edilməsi və

ölkəmizə pənah gətirməsi Azərbaycan təhsilində, o cümlədən ali təhsildə vəziyyəti xeyli çətinləşdirmişdi.

Nəhayət, 1993-cü ildən digər sahələrdə olduğu kimi, milli təhsil quruculuğu sahəsində də geniş miqyaslı işlər görülməyə başlandı. Müşahidə olunan tənəzzül meyilləri tədricən dayanmış, təhsilin, o cümlədən ali təhsilin inkişafına yönəlmiş real addımlar atılmışdır.

Belə ki, ölkəmizin təhsil tarixində ilk dəfə olaraq ali təhsilin ikipilləli sisteminə (bakalavriat və magistratura) keçildi. Ali təhsilin hüquqi-normativ bazasının yaradılması istiqamətində müəyyən sistemli işlər aparılmağa başlanılmış və bir neçə il ərzində bakalavr pilləsini təmin edən 20-yə yaxın normativ sənəd hazırlanıb təsdiq olundu. İlk bakalavr hazırlığında təlim müddəti (dörd il) başa çatdıqdan sonra əldə olunan təcrübə və qazanılan nailiyyətlərin təhlili göstərdi ki, təsdiq edilmiş ali baza təhsil proqramları əsasən özünü doğrultsa da, bir sıra təkmilləşdirilmələrə ehtiyac var.

Bütün bunları nəzərə alaraq, “Ali baza təhsil proqramlarının həyata keçirilməsinin nizamlanması haqqında” sərəncama uyğun olaraq istiqamətlər (ixtisaslar) üzrə “Bakalavr hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan minimum dövlət tələblərinin strukturu” hazırlandı və təsdiq olundu.

1999-cu ildə “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat Proqramı” təsdiq olunduqdan sonra bütün təhsil sistemində, o cümlədən ali təhsil pilləsində islahatlar məqsədyönlü, plana uyğun şəkildə aparılmağa başlandı.

Respublika Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” 13 iyun 2000-ci il tarixli fərmanından sonra bu sahədə vəziyyət qaydaya düşmüşdür. Belə ki, mülkiyyət formasından və tabeliyindən asılı olmayaraq təhsilin keyfiyyətinə nəzarət səlahiyyəti Təhsil Nazirliyinə verilmişdir. Təhsil Nazirliyi tərəfindən bu dövr ərzində təhsilin keyfiyyətinə nəzarət mexanizminin yaradılması istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kadr hazırlığı zamanı ən önəmli sahələrdən biri olan ali təhsilin keyfiyyəti ilk növbədə maliyyə re-

surslarından səmərəli istifadədən və yüksək ixtisaslı kadr potensialının mövcudluğundan asılıdır. Lakin təhlil göstərir ki, hələ də ali məktəblərdə ixtisaslar üzrə tələbə qəbulu planı və buna müvafiq olaraq, tədris yükü optimal müəyyənləşdirilmir, əksər hallarda azsaylı qrup və birləşmələr (potoklar) yaradılır, müəllimin dərs yükü ən aşağı hədlə müəyyənləşdirilir. Elə bu səbəbdəndir ki, ali məktəblərimizdə bir müəllimə orta hesabla 8,7 tələbə düşür, halbuki inkişaf etmiş ölkələrin ali təhsil müəssisələrində bu nisbət 1:20 təşkil edir.

Müasir dövrdə Avropa ölkələri təhsil sistemlərinin inteqrasiyası və ümumavropa ali təhsil məkanının formalaşdırılması xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu baxımdan həyata keçirilən tədbirlər arasında Bolonya prosesi önəmli yer tutur.

Azərbaycan 2005-ci ildə Bolonya prosesinə qoşulmuş və bununla da faktiki olaraq ali təhsildə aparılacaq islahatların konturları müəyyənləşdirilmiş, 2006-2010-cu illəri əhatə edən müvafiq tədbirlər planı hazırlanıb təsdiq edilmişdir. Tədbirlər planına uyğun olaraq, “Bakalavr hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan minimum dövlət tələblərinin strukturu” təsdiq edilmiş və buna müvafiq istiqamətlər üzrə yeni nəsil dövlət təhsil standartları hazırlanmışdır. Bolonya Bəyannaməsinin başlıca müddəalarından biri ölkədə təhsilin keyfiyyətinin təmin olunması sisteminin yaradılması ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə ali təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsini təmin etmək məqsədilə hökumətin qərarı ilə “Ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin attestasiya və akkreditasiyası haqqında Əsasnamə” təsdiq olunmuş və ali təhsil müəssisələrinin akkreditasiyadan keçirilməsinə başlanılmışdır.

Bildiyiniz kimi, mütəxəssis hazırlığının son mərhələsi buraxılış yekun dövlət attestasiyasıdır. Belə ki, bakalavr pilləsində tələbələrin yekun dövlət attestasiyasının iki formada (buraxılış dövlət imtahanı və ya buraxılış işinin müdafiəsi) aparılması nəzərdə tutulduğu halda, demək olar ki, bütün ali məktəblərimizdə təhsil alanların tədris göstəriciləri və tədqiqatçılıq qabiliyyəti nəzərə alınmadan yekun attestasiya yalnız buraxılış işlərinin müdafiəsi forma-

sında həyata keçirilir. Bu işə buraxılış işinin keyfiyyətinə, mövzularının təkrarlanmasına, bir çox hallarda onların başqaları tərəfindən yazılmasına və dövlət attestasiyasının formal şəkildə keçirilməsinə gətirib çıxarır.

Heç də təsadüfi deyildir ki, müxtəlif səbəblərdən imtahanlarda iştirak etməyənlər istisna olmaqla, məzunların demək olar ki, hamısı ali təhsilini başa vura bilirlər. Buradan belə çıxır ki, Azərbaycanlı ali məktəblərə daxil olanların diplom alması icbariləşdirilir. Digər tərəfdən ali məktəbə daxil olan məzunların sayının buraxılış ilində olan saydan az olması bu sahədə olan neqativ halları özündə əks etdirir.

Təhsilin keyfiyyətinə mühüm təsir göstərən amillərdən biri də dərslük problemidir. Aparılan təhlildən aydın olur ki, ali məktəblərin dərslüklərlə təminatında heç bir sistem yoxdur, bu proses pərakəndə xarakter daşıyır. Yeni dərslüklər sifarişlə deyil, yalnız ayrı-ayrı müəlliflərin təşəbbüsü əsasında reallaşır, həyata keçirilir.

Bununla bağlı hesab edirik ki, ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə zəruri dərslüklərin dövlət hesabına çapı, eyni zamanda ali məktəblərin ödənişli təhsildən əldə etdikləri gəlirin bir hissəsinin bu sahəyə yönəldilməsi, elektron dərslüklərin və kitabxanaların yaradılması daha zəruri olardı.

İnsan potensialının inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malik olan amillərdən biri də gənclərin mobilliliyinin təmin edilməsidir. Tarixən minlərlə Azərbaycan gənci Respublikadan kənarə yerləşən nüfuzlu ali məktəblərdə müxtəlif ixtisaslar üzrə təhsil alaraq ölkəmizin iqtisadi, mədəni və elmi potensialının gücləndirilməsinə layiqli töhfələrini vermişlər. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra gənclərin dünyanın müxtəlif ali məktəblərinə göndərilməsi siyasəti yenidən formalaşmağa başlamış, bir sıra ölkələrlə əməkdaşlıq müqavilələri bağlanmışdır.

Qeyd edək ki, 2009-cü ilin sonuna xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində 2041 azərbaycanlı tələbə dövlət xətti ilə təhsil alır. Bu tələbələrədən təqribən 756 nəfər Türkiyədə, 482 nəfər Rusiya Federasiyasında, 127 nəfər Böyük Britaniyada, 109 nəfəri Almaniyada

yada, 36 nəfər ABŞ-da, 29 nəfər Çin Xalq Respublikasında, 24 gənc Misir Ərəb Respublikasında, qalanları isə Çexiya, Slovakiya, Rumıniya, Malayziya və s. ölkələrin ali məktələrində müxtəlif ixtisaslar üzrə təhsillərini davam etdirirlər. Azərbaycan gəncləri, həmçinin Respublikada fəaliyyət göstərən mübadilə proqramları çərçivəsində ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa və başqa ölkələrdə də təhsil alırlar. Xaricdə oxuyan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının əsas hissəsini isə öz vəsaitləri hesabına təhsil alanlar təşkil edir. Hazırda müxtəlif proqramlar üzrə xaricdə təhsillərini bitirib Azərbaycana qayıtmış yüzlərlə məzun bir çox sahələrdə çalışaraq ölkəmizin iqtisadi, mədəni və elmi potensialının gücləndirilməsinə layiqli töhfələrini verməkdədirlər.

Göründüyü kimi, tələbələrin böyük əksəriyyəti əsasən Türkiyə Respublikasında və Rusiya Federasiyasında təhsil alırlar. Qərb ölkələrində oxuyan tələbələrin xüsusi çəkisi isə bir neçə faiz təşkil edir.

Lakin bu prosesin gedişində bütün müsbət cəhətlərlə yanaşı, bir sıra problemlər də ortaya çıxırdı. Məsələn, xaricdəki ən yaxşı universitetlərdə təhsil ala bilməyən əksəriyyətin yiyələndiyi ixtisaslar bir sıra hallarda müasir global və ölkə daxili inkişaf prosesləri ilə uyğunlaşmırdı. Həmçinin ikitərəfli tələbə mübadiləsi üzrə təklif olunan universitet səviyyəsi və ya ixtisaslar Azərbaycanın tələblərinə tam cavab vermirdi. Təhsillərini başa vurmuş tələbələrin ölkəyə gələrək öz ixtisasları üzrə iş tapa bilməməkləri, başqa dövlətlərdə qalaraq işləmələri və ya yiyələndikləri ixtisaslar üzrə deyil, tamamilə başqa ixtisaslarda çalışmaları kimi hallar meydana çıxırdı. İlk növbədə, bu pərakəndəliyi aradan qaldırmaq, istedadlı gənclərin dünyanın aparıcı ölkələrində təhsil almalarının artırılmasını, bunun sistemli və səmərəli aparılmasını təmin etməyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Ali təhsil müəssisələrində dövlət sifarişində təhsil sisteminin tətbiq edilməsinə dair 10 fevral 2010-cu il tarixli 220 sayılı fərmanı ilə reallaşdırdı.

Ümumilikdə təhsilin bütün pillələrində peşəkar hazırlığın təmin edilməsinə, təhsilə yönəldilən büdcə xərclərindən istifadə zamanı səmərəli qorunmasına ciddi ehtiyac vardır.

Qeyd edək ki, təhsilin inkişafına təsir edən amillərin təsir səviyyəsinin qiymətləndirilməsi bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan bizim qiymətləndirməmizdə təhsil indeksinə təsir edən amillər kimi modeldə dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan xərclərin mütləq həcm göstəricisi (TX) və əvvəlki modeldə olduğu kimi əhalinin həyat səviyyəsi göstəricisi qismində adambaşına düşən nominal pul gəlirləri (ANPG) nəzərə alınmışdır. Bu modeldə də sərbəst dəyişənlərin təhsil indeksinə təsiri bir illik zaman gecikməsi şəklində müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 8. Dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan xərclərin və adambaşına düşən pul gəlirlərinin təhsil indeksinə təsirinin qiymətləndirilməsinə dair reqressiya analizinin nəticələri

Dəyişənlər və sabit	Əmsallar	Stand. səhv	t-statistika	Ehtimal
LOG(TX(-1))	-0.053202	0.007021	-7.577251	0.0001
LOG(ANPG(-1))	0.062157	0.007181	8.655708	0.0000
C	-0.339526	0.011305	-30.03266	0.0000
R ²	0.925418	Akaike info kriteriyası		-9.300678
Dəqiqləşdirilmiş R ²	0.906773	Schwarz kriteriyası		-9.192161
Reqressiyanın stand. səhvi	0.002065	F-statistika		49.63233
Qalıqların kvadrat cəmi	3.41E-05			
Durbin-Watson statistikas	1.306794	Ehtimal (F-statistika)		0.000031

Hesablamanın statistik bazası 1996-2009-cu illərin rəsmi rəqəmlərinə (DSK) əsaslanır və təhsil indeksi (EI) göstəricisi kimi modelə DSK-nın rəsmi rəqəmləri və BMT-nin İnkişaf

Programının metodologiyası əsasında tədqiqat işinin gedişində hesablanmış təhsil indeksi daxil edilmişdir.

$$\text{LOG}(EI) = -0.053 * \text{LOG}(\text{TX}(-1)) + 0.062 * \text{LOG}(\text{ANPG}(-1)) - 0.34 \quad (3.4)$$

Burada, TX- dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan xərclərin mütləq həcmi, ANPG- adambaşına düşən nominal pul gəlirləridir.

Hesablamaların nəticələrini uğurlu saymaq olar. Dəqiqləşdirilmiş reqressiya əmsalının (R^2) 0,9 olması sərbəst dəyişənlərin düzgün seçildiyini və asılı dəyişəndəki dalğalanmaları 90% izah edə bildiyini göstərir ki, bu da çox yüksək asılılıq hesab edilir. Reqressiya əmsalının etibarlılığını ifadə edən F-statistikanın F_{krit} qiymətindən xeyli böyük olması model üçün müsbət haldır. Standart xətalərin əmsallardan kifayət qədər kiçik olması t statistikanın t_{krit} -dan böyük olmasını təmin edir ki, bu da əmsalların etibarlılıq qarantıdır.

Model üçün mənfi hesab olunacaq yeganə hal DW-statistikasının qeyri-müəyyənlik intervalına düşməsidir. Yəni burada qalıqlar arasında avtokorrelyasiyanın varlığı və ya yoxluğu barədə fikir söyləmək mümkün olmur. Ancaq bir çox hallarda tədqiqatçılar $1 > DW > 3$ olduqda artıq modeli adekvat hesab edirlər. Ümumilikdə, modeli təhlillər üçün yararlı hesab etmək olar. Təhsil xərclərini ifadə edən dəyişənin (-0.053) olması ilkin mülahizə olaraq bu xərclərin səmərəli istifadə olunmadığını söyləməyə əsas verir. Yəni, təhsil xərclərinin artırılması ilə təhsil indeksində yaxşılaşma gözlənilmədiyi halda, bu xərclərdəki hər 100%-lik artım təhsil indeksinin 5,3% azalması ilə müşahidə edilir. Burada iki hal mümkündür: birinci hal əvvəldə də qeyd edildiyi kimi büdcədən təhsilə yönəldilən xərclərin səmərəsiz istifadəsi və ya yetərinə olmaması halıdır, ikinci halı (daha optimist yanaşma ilə) təhsil xərclərinin təhsil indeksinə mənfi təsiri, xüsusilə, son dövrlərdə bu istiqamətdə artan xərclərin əsasən təhsilin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılmasına yönəldilməsi ilə izah etmək olar və belə olan halda bu artımların təhsil

indeksi üzərində yaradacağı müsbət təsiri orta və uzunmüddətli dövrdə gözləmək lazımdır.

Ümumilikdə isə modeldən aşağıda qeyd edilən nəticəyə gəlmək olar:

1) istiqamətlərini hal-hazırdakı ehtiyaclarına yönəldən şəxslər üstünlük təşkil edir ki, bu səbəbdən də gələcəkdə qazanc əldə etmək istiqamətli şəxslərin nisbətən üstünlük təşkil etmələri;

2) maddi rifahın aşağı olması nəticəsində özəl ali təhsil müəssisələrində təhsil alan şəxslərin sayı təhsil xərclərinin artması nəticəsində təhsil almaq istəyən abituriyentlərin sayının azalması ehtimal olunur.

3) ali təhsil alan şəxslərin sayı o zaman artar ki, ali təhsilli şəxslərin və orta təhsilli şəxslərin illik gəlir fərqi arсын.

4) orta məktəblərdə müəllimlərin maddi və texniki təminatının zəif olmasını, həmçinin əhalinin maddi təminatının zəif olmasını, şagird davamiyyətinin və şagirdlərin təhsildən yayınmasını keyfiyyətin aşağı düşməsi səbəbləri kimi qeyd etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, “Azərbaycanın statistik göstəriciləri”, Səda-2012.
2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu ildəki fəaliyyəti haqda hesabat. Bakı-2011.
3. Muradov A. “Neft və yoxsulluq” Bakı.: Azərbaycan nəşriyyatı, 2006.
4. Mikayılov F. Q., Əliyev N. və Məmmədov F. “Təbii resurslarla zəngin olan ölkələrdə insan kapitalının inkişafı problemləri: dünya təcrübəsi və Azərbaycan” Bakı. - 2011, səh 82.
5. Becker, Gary S. Human Capital. N.Y.: Columbia University Press, 1964. <http://gallery.economicus.ru>
6. The World Health Report-2010. WHO
7. Human Development Report 2010, Published for the United Nations Development Programme (UNDP)
8. www.tgdk.gov.az

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında təhsilin bütün pillələri üzrə müvafiq araşdırmalar aparılmaqla təhsilin mövcud vəziyyəti təhlil olunmuşdur. Təhlildən məlum olur ki, ölkəmizdə təhsil kəmiyyət baxımından inkişaf etsə də, keyfiyyət baxımından ciddi problemlərlə üzləşmişdir. Eyni zamanda təhsilin inkişafına təsir edən amillərdən olan əhalinin pul gəlirləri və büdcədən təhsilə ayrılmış investisiyalar ilə təhsil indeksi arasında asılılıq vardır.

Alınmış nəticədən, təhsil xərclərinin artırılması ilə təhsil indeksində yaxşılaşma gözlənilirdi halda, bu xərclərdəki hər 100%-lik artım təhsil indeksinin 5,3% azalması ilə müşahidə olunur (və ya əksinə). Ancaq əhalinin pul gəlirlərinin 100%-lik artması təhsil indeksinin 6.2% yüksəlməsi ilə nəticələnir (və ya əksinə).

Оценка факторов, влияющих на развитие образования в Азербайджанской Республике

Ф. Михайлов

РЕЗЮМЕ

В статье сделан анализ современного состояния образования Азербайджанской Республики с проведением различных способов исследований. Из проведенных анализа выясняется, что не смотря на количественное развитие образования в Республике, с точки зрения качества обучения имеются серьезные проблемы.

В то же время существует зависимость, между факторами влияющими на развитие образования денежными доходами населения, инвестициями выделяемыми из бюджета на образование и индексом образования.

Из полученного результата выясняется, что каждым увеличением расходов на образование и ожиданием приближения к уровню индекса образования, при каждом увеличении расходов на образование на 100% наблюдается снижение индекса образования на 5,3% (или наоборот). Однако увеличение показателя доходов населения на 100% приводит к увеличению индекса образования на 6,2% (или наоборот).

Assessment of factors that influence the development of education in the Republic of Azerbaijan

F. Mikayilov

ABSTRACT

The article studies the Republic of Azerbaijan on all levels of education and education through an analysis of the current situation is. Analysis it is known that in our country there are serious problems in terms of quality but in terms of the quantity of education.

At the same time, the factors that affect the development of education in the education budget allocated investment income of the population, and the education index has been established between the asılıq.

Results were obtained, with an increase in education spending are expected improvement in the education index, education index at the expenses of an increase of 100 percent is observed with the decrease of 5.3 percent (or vice versa). Only 6.2 percent of the population's incomes rise, resulting in a 100 percent increase in the education index. (Or vice versa)

ELMİ İDEYALARIN TRANSFERİ VƏ SƏNAYE BÖLGƏLƏRİNİN YARADILMASI ÜÇÜN TƏCRÜBƏLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ

**Nərminə İSMAYİLOVA,
İİETİ-nin böyük elmi işçisi**

GİRİŞ

XX yüzilliyin sonu – XXI yüzilliyin başlanğıcı insan cəmiyyətinin həyatında coşqun, əsasında sürət tempi artan elmi-texniki tərəqqinin durduğu hadisələrlə qeyd olunmuşdur.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, cəmiyyətin iqtisadi tərəqqisi ETT-nin iqtisadi ehtiyaclarla imkanlarının birləşməsinin nəticəsi olan innovasiyaların əsasında təmin olunur. İnnovasiya prosesi hər şeydən əvvəl mövcud iqtisadi və elmi potensialın tam istifadəsinin nəticəsində əlavə resurslar cəlb edilmədən həyata keçirilir.

Yerli məhsulun dünya bazarında rəqabətə davamlılığı və yeniliklərin təhlili baza sənaye sahələrində innovasiyaların gücləndirilmiş inkişafını tələb edir. Dünya təcrübəsi ilə təsdiq edilmiş və innovasiyalı inkişafda maliyyə və maddi resursları cəmləşdirməyə imkan verən istənilən strukturlar bunun üçün münasib formadır.

Yeni biliklər, texnologiyalar, məhsulların yaradılma və komersiyalaşması vasitəsi ilə iqtisadi fəallıq göstərən elmi və ya yüksəktexnologiya profilli ərazi yaranmaları, texnopolislər, yüksəktexnologiyalı mərkəzlər, elmi şəhərciklər, texnoparklar adlarını almışdır. Bunlara yeniliyi elmin, texnikanın və istehsalın qarşılıqlı təsirinə keyfiyyəti ilə formalaşdıran innovasiya istiqaməti məxsusdur. Onların inkişafı nəinki elmi-istehsalat birləşmələrinin ərazisində, hətta onların hüduqları xaricində yerləşdirilmiş müəssisələrlə kooperasiya əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə və genişləndirilməsinə

təsir edir. Ümumi xüsusiyyətləri saxlayaraq, müxtəlif ölkələrdə belə formalaşmalar milli spesifikasiya ilə zənginləşir.

1. Elmi-istehsalat komplekslərinin mahiyyəti, resursları və əsas formaları

Elmi-istehsalat kompleksi (EİK) – iqtisadiyyatında aparıcı rol oynayan inteqrasiyanın və istehsalın regional formaları, yeni texnologiyaları hazırlayan tədqiqat mərkəzləri və bu yeni texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan istehsalları bir və ya bir neçə inzibati ərazi vahidini (dairələr, rayonlar) əhatə edən ərazidir. Regional kompleks inkişaf etmiş informasiya infrastrukturuna malikdir.

EİK-in tərkibində əsasən strukturların iki tipi formalaşdırılır: bu texnopolislər və müxtəlif elmi-texniki parklardır.

Elmi park – əsas məqsədi sənayeyə akademik müəssisələrdən yeni texnologiyaların ötürülməsinin stimullaşdırılmasından ibarət universitetlə və ya başqa ali təhsil müəssisəsi ilə bağlı iqtisadi törəmədir. Parkların üç əsas tipini ayırırlar:

1) innovasiya mərkəzi, yəni yenicə yaradılmış əsasən kiçik müəssisə üçün nəzərdə tutulmuş kiçik ölçülü iqtisadi struktur;

2) elmi park (dar mənada) müxtəlif ölçülü və inkişaf mərhələli elm tutumlu firmaların yerləşdirilməsi üçün yararlı, əsasən yerli tədqiqat mərkəzinin elmi-texniki bazasının hazırlanmasında istehsalın genişlənməsində əsas rol oynayan kifayət qədər böyük ərazidir;

3) tədqiqat parklarında, elmidən fərqli olaraq, elmi-tədqiqat yenilikləri yalnız texniki prototipin mərhələsinə qədər işlənilib hazırlanırlar.

Texnoparklar – innovasiyaların tətbiqi üçün müəssisələrin və elmi təşkilatların arasında ideya və informasiya ilə əməkdaşlıq və mübadilə həyata keçirilən optimal təşkil edilmiş elmi-sənaye zonalarıdır. "Texnologiya parkı" termini bir qayda olaraq nəsil anlayışının işarəsi üçün istifadə edilir və bir-birindən istiqamət, tədqiqat və istehsal funksiyalarının arasında nisbət, elmi-

texniki xidmətlərin həcmi ilə fərqlənən parkların dörd növünü daxil edir:

1) tədqiqat parkı – böyük elmi mərkəzlərin, əsasən – universitetlər ətrafında qruplaşan elm tutumlu firmaların (və ya onların bölmələrinin) aqlomerasiyasıdır;

2) sənaye parkı – torpaq sahəsi, istehsal və xidməti yerlərin birgə istifadəsinə əsaslanan firmaların birləşməsidir;

3) qründər mərkəzi – emal sənaye sahəsində gənc müəssisələr üçün nəzərdə tutulmuş sənaye parklarıdır;

4) texnologiya mərkəzi – mənimsənilməsi böyük xərclər və risklə bağlı yüksək texnologiyalara yönələn emal sənaye müəssisələrinin cəmləşdiyi qründər mərkəzidir.

Texnopolis – iqtisadiyyatında aparıcı rol elmi-texniki parklar, tədqiqat mərkəzləri, yeni texnologiyaların hazırlanması və bu texnologiyalardan istifadə edən istehsala aid olan şəhər və ya bir neçə birləşən kiçik şəhərlərdir.

İnkubatorlar regional EİK-in ən əhəmiyyətli baza növüdür. Onlar yeni müəssisələri yer və avadanlıq, həmçinin informasiya və xidmətlərlə təmin edirlər, kadrların təliminə kömək edirlər, adətən 1 hektara qədər (mini-parklar) istehsal sahəsi tuturlar. Bir qayda olaraq, inkubator administrasiyası yeri bazar qiymətindən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı verir, həmçinin idarəetmə, marketing, hesab, vergi qoyma, maliyyələşdirmə, ümumi təyinat (kاتبlik, teleks, sürət mərkəzi) xidmətləri və başqaları üzrə pulsuz və ya güzəştli məsləhətlər verir. Administrasiya müəssisələri 5-6 il sonra yuvaları tərk etməyə həvəsləndirərək güzəştləri tədricən azaldır.

Beləliklə, inkubatorlar yüksək texnologiyalar sahəsində, xüsusilə yerli universitetlərdə və ya texniki ali məktəblərdə edilmiş ixtiraların əsasında fəaliyyət göstərən yeni kiçik firmaların yaradılmasında ixtisaslaşdırılırlar.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti inkubatorların 4 əsas tipini ayırırlar: universitet, bələdiyyə, fərdi və korporasiyanın inkubatorları.

Real şəraitə uyğun olan elmi-istehsalat kompleksinin mülayim inkişaf strategiyası hazırlanmışdır. Aşağıda 3 mərhələni daxil edən bu strategiyanın əsas elementləri göstərilmişdir:

- birinci mərhələ – "sənaye parkıdır". Bu mərhələnin əsas məqsədi sahibkar-tərəfdarların komandasının saxlanma və cəlb edilməsi üçün, həmçinin gələcəkdə parkın fəaliyyətini reprezentativ (təmsilçi) təqdim edə bilən müştərilərin "tarazlaşdırılmış qarışıqın" formalaşdırılması üçün əlverişli mühitin və bitirilmiş infrastrukturun yaradılmasıdır. Bazar bu mərhələdə hərəkət gücüdür. Fəaliyyət texnologiyaların axını ilə səciyyələnir;

- ikinci mərhələ – "texnoloji yönəldilmiş parkdır". Bu mərhələdə aparıcı yerli elmi-tədqiqat təşkilatları ilə və xarici elmi parklarla münasibətlərin sistemi formalaşdırılır, bu mərhələnin əsas əlaməti – elmin və istehsalın sıx və sistemik qarşılıqlı təsiridir. Hərəkət gücləri – eyni dərəcədə bazar və texnologiyalardır;

- üçüncü mərhələ – "tədqiqat parkıdır". Bu mərhələ əvvəlki mərhələnin inkişafının daha yüksək pilləsini təqdim edir. Parkın fəaliyyəti bazara yönəldilmiş tətbiqi tədqiqatların böyük həcmi ilə səciyyələnir. Üçüncü mərhələnin əsas əlaməti – yeni texnologiyalar parkının divarlarından çıxışıdır. Hərəkət gücü – texnologiyadır.

Əlbəttə, təcrübədə üç mərhələnin arasında kəskin sərhədlər qoymaq olmaz. Onlar bir-biri ilə üst-üstə düşürlər.

Firmalar - müştərilərin məhsuldar ideyalarla zəmanətli qarşılıqlı zənginləşdirilməsinin təminatı üçün yetişmiş EİK-in əksəriyyəti onların seçməsinin olduqca sərt meyarlarına malikdirlər.

EİK-in resursları

Elmi-istehsalat kompleksi layihəsinin reallaşdırılması müxtəlif resurslardan istifadəni tələb edir. Ali məktəbin və (və ya) elmi-tədqiqat institutunun (mərkəzin) EİK-in müştəri firmaları ilə əməkdaşlıq etmək arzusu, həmçinin mənəvi ruh və sonuncunun menecerlər komandasının motivasiyası müvəffəqiyyət üçün ən əhəmiyyətli resurslardır. Bu resurslar qeyri-maddidir.

Onları saymaq və yoxlamaq olmaz. Ancaq məhz onlar yüksək keyfiyyətli mülkü icarəyə verən istənilən başqa təşkilatdan ayı-
raraq həlledici səviyyədə EİK-nin özünü müəyyən edirlər.

EİK layihəsinin reallaşdırılması üçün tələb olunan resurs-
lar onların istifadəsinin təbii ardıcılığında aşağıda sadalanmış-
dırlar:

1) EİK-in yerləşdiyi yer. EİK ali məktəbə və ya Elmi-Tədqiqat
İnstitutuna daha yaxın yerləşməlidir, çünki məhz bu təşkilatlar
parkın xüsusi "kristallaşma mərkəzləri" kimi çıxış edirlər. Aydın-
dır ki, EİK-in universitet şəhərciyində yerləşdirilməsinin hesabına buna
daha asan və əgər ali məktəb və ya Elmi-Tədqiqat İnstitutu şəhər
mərkəzində yerləşdirilmişdirsə - daha çətin nail olmaq olar;

2) mülk. Şübhəsiz, EİK-in müştərilərinə icarəyə veriləcək
sahəyə ilkin investisiyalar lazımdır. Fundamental qərar dərhal
qəbul edilməlidir: innovasiya mərkəzi (o kollektiv istifadənin
xidmətlərinin dəsti ilə çox ofisli binanı təşkil edir) yaradılacaq
və ya hər firma ayrı yerə (mikromodul) malik olacaq. Binaların
tip və dəyərində həm yerli qaydalar, iqlim, həm də maşın daya-
nacağı üçün yeri və bir çox başqa amilləri nəzərdə tutmaq ehti-
yacı təsir edirlər;

3) müştərilər. EİK-in ən əhəmiyyətli resurslarından biri müş-
tərilərdir. Müştərilərin keyfiyyət və sayı EİK-in hədəf və məsələ-
lərinin nə qədər diqqətlə işlənilməsi, onun fəaliyyət sferasının düşü-
nülməsindən müəyyən dərəcədə asılıdır. Məsələn, istehsal fəaliyyəti
buraxıla bilər və ya bilməz və bu firma-müştəri tuta bildiyi sahələrin
ölçüsünə, beləliklə həm də EİK-də firmaların miqdarına bilavasitə
təsir edir;

4) maliyyə. Hər bir təşkilat kimi, əsas kapitalın yaranması
və dövriyyə kapitalının təkrar istehsalı üçün elmi-istehsalat
kompleksinə maliyyələşdirmə lazımdır.

Əsas kapitalla ehtiyaclar kifayət qədər böyük ola bilər. Bu
pul torpağın əldə edilməsi, infrastrukturun yaradılması və bina-
ların tikintisinə EİK-lə xərclənilir.

Dövriyyə kapitalı EİK-ə idarəetmə xərclərinin ödənilməsi, müştəri firmalarına xidmətin verilməsi və binaların saxlanılması üçün tələb olunur. Cəlb edilmiş dövriyyə kapitalına ehtiyac EİK-ə cari xərclərin kompensasiyasına ayrılmış icarə haqqından və xidmətlərindən gəlir götürülməyəndək duyulur.

EİK-in maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələri: - təsis edənlərin və sponsorların qoyuluşları; - EİK-ə qoyulan torpağın dəyəri; - kommersiya kreditləri; - EİK-in kapitalında payın satışı; - qrantlar və subsidiyalar; - gəlirin reinvestisiyası; - EİK-də tikilmiş binaların satışından alınmış vəsaitlər.

Bu və ya digər mənbələrdən istifadənin vasitələri təsis edənlərin xarakterindən və EİK-in təşkilat strukturundan asılıdır. Aydınır ki, EİK-in maliyyə ehtiyacları hələ layihənin reallaşdırılmasının başlanğıcına qədər hesablanmaya götürülməlidir.

Maliyyələşdirmə sxemlərindən istifadənin növbəti strategiyası hazırlanmışdır.

Üçlər ittifaqı. Bələdiyyə hökuməti, Elmlər akademiyası, trest və investisiya korporasiyalarının cəlb edilməsi, yəni siyasətin, elmin və kapitalın ittifaqı.

Kreditlər. Strateji əhəmiyyətli texnologiya layihələrinin aşağı faizlə uzunmüddətli kreditləşdirilməsi. Kreditlər dövlət bankları tərəfindən ayrılır.

Ticarət və mülk. Ticarət və mülk parkın bütün xərclərini örtə bilən və ona dayanmağa icazə verən ilkin gəlirlərin möhkəm mənbələri kimi xidmət göstərir.

Lizing və maliyyə əməliyyatları.

Texnologiyaların lisenziyalaşdırılması və texniki xidmətlər.

Elmi park torpağının tədricən istifadəsi. Torpaq sahələrinin mənimsənilməsi nəticəsində yığılmış maliyyə resursları ikincinin istismar imkanına kömək edə bilər, ikincidən gəlirlər üçüncünün mənimsənilməsinə başlanmasına imkan verə bilər.

Xarici kapitalın cəlb edilməsi;

5) ali təhsil müəssisəsi ilə qarşılıqlı fəaliyyət. EİK-in konsepsiyası üçün fundamental əhəmiyyət ali məktəblə və ya Elmi-

Tədqiqat İnstitutu ilə onun qarşılıqlı fəaliyyətidir. EİK – ali məktəbin və sənayenin qarşılıqlı fəaliyyətinin xüsusi alətidir. Onun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, firmalar parkda fiziki yerləşir və bunun sayəsində alimlərlə və ali məktəbin və ya Elmi-Tədqiqat İnstitutunun avadanlığı ilə sıx bağlıdır.

Bu əməkdaşlıq uzunmüddətli əsasda tikilməsi arzu olunandır, onda parkda etibarlı və yaxşı inkişaf etmiş baza olacaq. Bu əməkdaşlığın keyfiyyəti onun ali məktəb və ya Elmi-Tədqiqat İnstitutunun münasibətindən kritik asılılığıdır.

EİK-in təşkilati-hüquqi forma və strukturu

İki eyni EİK mövcud deyil. Təcrübədə müxtəlif təşkilat strukturları özünü yaxşı təqdim etdi. EİK-in strukturunu aydın müəyyən etmək lazımdır. Bütün təşkil edənlər: torpaq, pul, texnologiya, idarəetmə səmərəli işləyən təşkilati –vahidi yaradırlar. Çox zaman EİK bir neçə təsisçilərlə yaradılır və buna görə öz fəaliyyətində hədəfləri, prioritetləri, töhfələri və onlardan hər birinin maraqlarını nəzərə almağa məcburdur:

- tək təsisçi kimi ali təhsil müəssisəsi və ya elmi-tədqiqat mərkəzi.

Adətən ali təhsil müəssisəsi və ya elmi-tədqiqat institutu EİK-in tək təsisçisi kimi çıxış etmir. Amma başqa cür də olur. Hər şey uyğun torpaq sahələrinin və layihənin reallaşdırılması üçün kifayət qədər maliyyə vəsaitlərinin mövcudluğundan asılıdır.

Bu sxem böyük diqqət tələb edir, amma özündə azadlığı və muxtariyyəti daşıyır. Bu halda kompleksin planlaşdırılması və strateji idarə edilməsi üçün məsuliyyətli təşkilatın strukturu sadə olmalıdır. Belə təşkilat ali məktəb rəhbərliyi ilə nəzarət edilən ali məktəb bölməsi ola bilər. Onların gündəlik fəaliyyətini ali məktəbin maliyyə bölməsi maliyyələşdirə bilər.

Ali məktəbin rəhbərləri içərisindən EİK-in fəaliyyət strategiyasının təyini, investisiya siyasətinin və müştərilərin seçməsi prinsiplərinin hazırlanması (təkmilləşdirilməsi), həmçinin kompleks idarəetmənin səmərəliliyinin müşahidəsi məsələləri ilə məşğul olan EİK-in İdarə və ya Müşahidə şurası təşkil edilə bilər.

Hər ali məktəbdə mülkü idarəetmə, texnologiyaların ötürülməsi və sənaye ilə əlaqə üçün cavab verən bölmələr var. Ali məktəb EİK-ə onun müştərilərinə biznesin dəstəyinə görə xidmətlərin göstərilməsi vasitəsilə də kömək edə bilər;

- bir neçə təsisçi.

Adətən EİK bir neçə təsisçiyə malikdir. Onların sayı 2-dən 20-yə qədər dəyişə bilər. Ali məktəb yerli və ya regional administrasiya, inkişaf üzrə agentlik, dövlət və ya şəxsi daşınmaz əmlak şirkəti, bank, sənayedən bir və ya bir neçə partnyorla birgə çıxış edə bilər. Təsisçilərin hər birinin töhfəsi onun resurslarından və konkret şəraitdən asılıdır, amma adətən o növbətilərdən ibarətdir: ali məktəb – texnologiyaların ötürülməsi, torpaq, dövrüyyə kapitalı; yerli administrasiya - torpaq, infrastruktur, qrantlar; inkişaf üzrə agentlik - kapital qoyuluşları, mülkü idarəetmə; bank - kapital qoyuluşları, maliyyə ekspertizası, riskli (vençur) kapital; sənaye müəssisələri - kapital qoyuluşları, layihələrin ekspertizası.

Töhfələrin belə müxtəlifliyi təsisçilərin arasında hər kəsin hüquq və vəzifəsi aydın təyin edilən formal razılaşmanın mövcudluğunu nəzərdə tutur. Birgə müəssisə haqqında razılaşma halında EİK-in aktivlərinə malik olacaq hüquqi şəxsin yaranması ilə bağlı mövqelər dəqiqləşir, həmçinin hər bir təsisçinin maraqları və gəlirlərin bölgü mexanizmi əks edilir.

- birgə müəssisənin (BM) yaradılması haqqında razılaşma.

EİK-in fəaliyyət göstərdiyi maliyyə strukturuna baxmayaraq, BM üzrə partnyorların əsas vəzifələrini prioritetli müəyyən etmək faydalıdır. Təsisedici müqavilədə əks etdirilməsi lazım olanlardan ən əhəmiyyətliləri aşağıda göstərilmişdir: EİK-in hədəf və məsələləri; EİK-i idarə edəcək hüquqi şəxsi yaratmaq niyyəti və ya belə niyyətin yoxluğu; bu hüquqi şəxsdə birgə nümayəndəlik və onun səhmlərini əldə etmək öhdəlikləri; hüquqi şəxsin direktorlarını təyin etməyə səhmdarların hüququ; EİK-in yerləşdirilməsi yerinin təyini; mülkədar sahəni hüquqi şəxsə vermə şərtləri; təsisçilərin EİK binalarını vermək (və ya maliyyələşdirmək) və (və ya)

infrastruktur öhdəlikləri; təsisçilərin personal və ya xidmətlər göstərmək öhdəlikləri; əgər hüquqi şəxs yoxdursa, idarəedən komitənin strukturu, onun hüquqları, vəzifələri, o zaman təsisçilərin nümayəndəliyinə verilmiş olmalıdır; icazə verilmiş istiqamətlər; EİK-in müştərilərini seçməsinin meyarları; təsisçilərin xərclərinin kompensasiyası və gəlirlərin (və ya aktivlər, əgər EİK ləğv olunursa) bölgüsü proseduru;

- EİK-in strateji idarəetməsi.

Bütün hallarda əhəmiyyətlidir ki, qoyulmuş hədəflər əsasında səlahiyyətli rəhbərlik edən orqan elmi-istehsalat kompleksinin strategiya və əsas fəaliyyət istiqamətlərini hazırlasın.

İdarəedən şirkətin direktorlar şurası (və ya idarəsi) bu məsələnin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gələ bilər. Şura minimum üç aydan bir yığılmalıdır. Onun sayını adətən 12-15 insan təşkil edir ki, bu da həm nümayəndəlik nöqteyi-nəzərindən, həm də kvorumun təminatı üçün əlverişlidir. Kompleksin əsas təsisçilərinin şurada üç-dörd, ikinci dərəcələrinin isə - bir nümayəndəsi ola bilər.

EİK üçün müştəriləri necə seçmək sualına cavab vermək çətinidir. Bu və ya digər müştərini kompleksə qəbul etmək qərarı uzunmüddətli nəticələrə malik olduğu üçün, o direktorlar şurasının səviyyəsində qəbul edilməlidir. Digər tərəfdən belə qərarlar EİK-in sahələrinin sürətlə doldurulmasını təmin etmək üçün tez qəbul edilməlidir. Növbəti şura iclasına qədər gözləmək olmaz.

2. Elmi-istehsalat komplekslərinin (texnoparkların) fəaliyyətinin dünya təcrübəsi

Hərçənd ki, EİK sistemi müxtəlif avropa ölkələrində müxtəlifdir, yenə də elmin və texnologiyanın ümumi infrastrukturunda onların yerinin baxılması imkanı mövcuddur. Elmi-istehsalat kompleksləri əsasən elmi-texniki məhsulun (fundamental və tətbiqi tədqiqatlar mərkəzləri) istehsalçıların və sənayenin arasında 250-yə qədər xidmət edənlərdən ibarət olan kiçik və orta müəssisələrlə (KOM) mövqə tutur. Belə mövqə onlara interaktiv

rolu oynamaq, məhz yeni texnologiyaları potensial istifadəçilərə çatdırmaq və KOM-ların ehtiyacları və sorğuları haqqında elmi-tədqiqat institutlarını məlumatlandırmaq imkanını verir. Beləliklə, EİK-in strateji kursu elmi-texniki infrastrukturun müxtəlif komponentləri arasında lazımlı informasiyalar və texnologiyalarla mübadiləni sürətləndirərək onların potensial innovasiya prosesini dəstəkləmək qabiliyyətinə əsaslandırılmışdır.

Elmi-istehsalat kompleksləri rolunun və kiçik innovasiya biznesinin dəstəyinə yanaşmaların ümumi anlamına və tanınmasına baxmayaraq, EİK-in təşkilat və fəaliyyət metodları müxtəlif ölkələrdə fərqlidir.

Böyük Britaniyada texnoparkların fəaliyyətinin xüsusiyyəti

Böyük Britaniyada innovasiya fəaliyyətinin dəstəyi Qərbi Avropa təcrübəsindən istisnalıdır, çünki tamamilə şəxsi mənbələrdən maliyyələşdirilir. Buna görə EİK-in fəaliyyəti əsasən texnologiyaların birbaşa ötürülməsində cəmlənmişdir. Şirkətlər bu mərkəzlərə üzv olaraq, ödənişi ödəyib EİK-ə giriş əldə edə bilər.

1987-ci ildə mərkəzi hökumətlə regional texnologiya mərkəzlərinin şəbəkəsi yaradılmışdı. Daha sonra yerli səviyyədə yeni texnologiyaların irəliləyişi üçün KOM-da Ticarət əlaqələrinin sistemi və yerli universitetlər tərəfindən təklif edilən xidmətlərin irəliləyişində "dürüst brokerlərin" rolu yarandı və onların da əsaslandırılmış elementləri aşağıdakılardır: - innovasiyalar və sənaye tədqiqatlarının mərkəzi (İSTM); - Şərqi regional texnologiya mərkəzi (ŞRTM); - Texnologiyaların ötürülməsinin Kent mərkəzi (TÖKM); - London regional texnologiya mərkəzi (L-tex); - Şimal-qərb regional texnologiya mərkəzi (SQRTM); - Şimali-İrlandiya texnologiya mərkəzi (SİTM); - Kvazar 7; - Regional texnologiya mərkəzi "Şimal" (RTMŞ); - Texnologiyaların ötürülməsinin Sasseks mərkəzi (TÖSM); - Temza vadisinin texnologiyaları (TVT); - Qlamorqana universitetinin ticarət xidmətləri (QUTX); - Vesi Midland regional texnologiya mərkəzi

(VMRTM); - Yorkşir və Xambersaydın regional texnologiya mərkəzi (YXRMTM).

Böyük Britaniyada xüsusi maraq kəsb edən Kembric rayonu, 800 illik elmi məktəblə dünyada tanınmış universitetin yerləşməsinə baxmayaraq, 40 il əvvəl kənd yeri idi. Onun ətrafında son 15 il ərzində 30 kilometr radiusda 45 min tədqiqatçı və alimin iş tapdığı yüksək texnologiyalarla 1600 şirkət yaranmışdır. Şirkətlər elmi araşdırmaları müşayiət edən avadanlığın bütün spektrini istehsal edir: biotexnologiyalardan ölçü aparaturası, çap edən qurğular, proqram məhsuluna qədər. Şirkətlər fərdi nümunələri və ya kiçik avadanlıqları buraxır. Başqa regionların şirkətləri ilə əməkdaşlıq edirlər. Şirkətlər öz inkişafını müşayiət firmaları kimi başladılar, bu gün onlarda başqa ölkələrin firmaları ilə həm hazırlamada, həm də ideyaların və lisenziyaların satışında əməkdaşlıq üzrə əlaqələr qurulmuşdur.

Kembric elmi parkı ideyalarla və insanlar tərəfindən geniş mübadilə, kitabxanaların və avadanlığın kollektiv istifadəsi əsasında sənayenin elm tutumlu sektoru ilə universitetlərin qarşılıqlı münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi ehtiyacına əsasən Britaniya hökumətinin bəyanatına cavab olaraq yaradılmışdır.

Kembric elmi parkı torpaq sahəsi onun hədəfləri üçün yararlı olduğuna görə Milton Yolu şosesində yerləşir. Burada heç nə praktik olaraq tikintiyə mane olmurdu. Əsas yaşayış sahələri yaxınlıqda yerləşdirilmişdir, hərçənd park onlardan əsas etibarı ilə ayrılmışdır. Əla inkişaf etdirilmiş nəqliyyat sistemi Londona və başqa şəhərlərə tez çatmağa imkan verirdi.

Rəsmən park 1975-ci ildə o vaxtkı prezident tərəfindən, amma sonra Kral cəmiyyətinin ustası - ser Alan Xodkin tərəfindən açılmışdı.

1975-ci ildə park 30 akr tuturdu və bu birinci növbə idi. 1979-cu ildə o 58 akra qədər genişləndi – ikinci növbə. 1982-ci ildə - 86 akra qədər - üçüncü növbədir. 1985-də - 110 akr - dördüncü. Beşinci növbənin birinci binalarını nəzərə alaraq 2003-cü ilin sonuna elmi parkın sahəsi 150 akrdan çox olmuşdur.

Elmi parkın inkişafı həm onda mövcud olan firmaların genişlənməsi yolu ilə, həm də yeni şirkətlərin cəlb edilməsinin hesabına həyata keçirilirdi. Son zamanlarda Kral kimya cəmiyyəti və "Amqen" firması parkda məskən salmışdır. Parkın binalarının ümumi ərazisi 1 mln. kv.funt təşkil edir və daha 500 min kv. funt daxil etmək imkanı vardır.

Elmi park minimum dəyişdirilmiş gözəl landşaftlı torpaq sahəsində istehsal elm tutumlu firma və ya tədqiqat universiteti qrupunu təşkil edir və bu universitetlə qarşılıqlı təsirdən, faydalarından istifadə edirlər. Elmi park profil üzrə elmi-texniki tərəqqinin mənbəyinə uyğun olan və onun yanında yerləşdirilmiş istehsal və təbii tədqiqatlar sisteminin formalaşmasının vasitəsidir.

Kembridc elmi parkı bu təyinə uyğundur. Orada fəaliyyəti yüksək texnologiyaların geniş spektrini əhatə edən təxminən 80 şirkət yerləşdirilmişdir. Bu şirkətlərdən bir çoxu həm universitetlə, həm də öz aralarında məhsuldar əlaqələri dəstəkləyirlər. Onlardan bəziləri kiçikdirlər və bütün fəaliyyətləri parkda cəmlənmişdir. Bəziləri biznesə meyillidir, ya iki alim tərəfindən və ya öz ideyalarının ticarət potensialından istifadəyə görə elmə meyilli biznesmenlər tərəfindən yaradılmışdır. Başqa şirkətlər, Kembridc görkəmli elmi potensialı onların işinin müəyyən istiqamətinin reallaşdırılması üçün əlverişli mühiti formalaşdırdığı və ya hamısından yaxşı "gizlicə qulaq asmanın postu" yerləşdirilməsi üçün yararlılığını güman edən böyük milli və beynəlxalq təşkilatların filiallarıdır.

Trinitı-kollec başqa şəhərlərdən təzə gələnlərə kiçik mənzilərdə yaşamağa imkan verir. Kollec müştərilərə elmi parkda məskən salmağa, səy göstərmədən və ləngimədən öz firmasını təşkil etməyə və çox gözəl landşaftla mühasirəyə alınmış yaxşı qurulmuş binaların elastik yenidən qurulan yerlərində onu yerləşdirməyə kömək edir. Park torpağının tikilmiş və azad (boş) sahələrinin nisbəti müvafiq olaraq 1:6, adi sənaye zonalarında isə bu nisbət 1:2 təşkil edir.

Reallaşdırılmasına görə elmi park təşkil edilmiş ideyanın təmizliyinin saxlanması üçün onun binalarından və tikintilərdən

istifadəsinə yalnız növbəti hədəflərdə icazə verilmişdir: tətbiqi tədqiqatların keçirilməsi üçün; universitetin elmi işçiləri ilə və ya regionun başqa elmi təşkilatlarının nümayəndələri ilə müntəzəm məsləhətlər şərti ilə yüngül sənaye istehsalatının təşkili üçün; uyğun olan köməkçi fəaliyyət üçün. Trinitı-kollec universitet laboratoriyaları, başqa elmi təşkilatların laboratoriyaları və elmi parkın firmaları arasında əlaqələrin qurulmasında fəal rol oynayır. Kollec heç vaxt əlaqələrin qurulmasına heç kimi məcbur etmədi, amma belə əlaqələr təbii üsulla, tələb olunan və sərfəli şərtlərlə qurulan mühiti formalaşdırdı.

Kembridc – dünyada tanınmış elmi mərkəzdir və yüksək texnologiya firmalarının becərilən istixanasıdır, alimlərin və biznesmenlərin arasında formal əlaqələrin təşkili üzrə xüsusi səylərə ehtiyac duymur, hərçənd belə əlaqələrin qurulması üzrə fəaliyyət bəzən "elmi park" təyinlərində öz əksini tapır. Kembridc elmi parkının firmalarının əksəriyyəti universitetlə birbaşa və ya dolayı, daimi və ya birdəfəlik, texniki və ya maliyyə əlaqələrindən faydalanır. Biznesmenlər bilirlər ki, telefon dəstəyini qaldıran kimi onlara lazımlı kömək göstəriləcək. Alimlər, digər tərəfdən, yeni ideyaların ticarət potensialını daha yaxşı anlamağa başlayırlar. Bunun nəticələrini ölçmək çətinidir.

Kembridclə yanaşı Oksfordun texnologiya mərkəzi də sürət tempini artırır, beləliklə də 1998-dən 2002-ci ilə qədər 22 vençur şirkət yaratdı və elmi hazırlamaların konqlomerasiyasını təmin edən Isis şirkəti ilə fəaliyyəti əlaqələndirir; səhmləri birjada yüksək qiymətləndirilən bir sıra şirkətlər yaranmışdır. Bu prosesdə universitetləri innovasiyalarda uğur qazanmağa stimullaşdıraraq hökumət də kömək edir.

Fransada EİK-in fəaliyyətinin xüsusiyyəti

EİK-in fransız regional şəbəkəsi həmçinin transferlə və texnologiyaların yayılması ilə məşğul olur, hərçənd bu fəaliyyət KOM (texnologiyaların hazırlaması ilə məşğul olan şirkətlər) bazarının ən inkişaf etdirilmiş hissəsində cəmlənmişdir. Fransada elmi-istehsalat birləşmələri sahəvi istiqamətə malikdir.

Fransada tarixən çoxsəviyyəli elmi-texniki infra-struktur yaranmışdır. Ora müxtəlif tipli təşkilatlar daxildir: - konkret sahəvi texnologiyalarla məşğul olan regional və ya milli səviyyəli texnologiya mərkəzləri (sənaye texniki mərkəzləri, universitetlər və s.); - ümumi və ya konkret problemlərdə (CRITT, ANVAR, sənaye-ticarət palataları) ixtisaslaşan mərkəzlər.

Elmi-texniki siyasət müəssisələrin və tədqiqat institutlarının yaxınlaşmasına və KOM-ların texniki biliklərə daxil olmasının təşkili üçün şəraitlərin yaradılmasına yönəldilmişdir.

Fransanın iqtisadi inkişafı proqramında texnopolislər sistemi vasitəsilə reallaşdırılan innovasiya proqramları əhəmiyyətli rol oynayır. Xüsusi inkişafa onlar Aralıq dənizinin cənub sahilində nail oldular. Bu gün Antipolis, Monpelye, Tulon, Marsel, Monnols çox məşhurdurlar. İnkişafın müvəffəqiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə İdarəedici Şuranın Fransanın cənubunu tədqiqat mərkəzi etmək qərarından asılı idi. Belə Antipolisdə 1200 şirkətdə 24 min mühəndis işləyir, 10% xarici investisiya idi. Şirkətlərin beşdə ikisi tədqiqatlarla məşğuldur, yarısı informasiya texnologiyaları sahəsində işləyir, aqrotexnologiya və biotexnologiyalar inkişaf edir. Xarici firmalarda işlərin icra edilməsi üçün submüqavilələr bağlanılır. Antipolis, məsələn Kembric, Bezanon və başqalarının malik olmadıqları, yüksək həyat standartları, rabitə strukturu, əlverişli nəqliyyata (Nitsədə aeroport) malik olduğundan başqa sənaye zonaları ilə müqayisədə daha cazibədar şərait təklif edə bilər.

Əhəmiyyətli amil yüksək texnologiyaların və işgüzar fəallığın əsas əlaqəsi olmuş ixtisaslaşdırılmış dövlət mühəndislik (injiniring) və elmi institutların yaradılmasından ibarət idi. Təcrübədə investisiyaların cəlb edilməsi üzrə regionlarda əhəmiyyətli fəallaşma rəqabəti doğurur və investorlar yüksəldilmiş tələbat dövründə vəsaitləri yatırmağa tələsmirlər, əlverişli təklifləri gözləyirlər. Bu şərtlərdə ən böyük təsiri qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilinə elmi-istehsalat yanaşması göstərə bilər.

Beləliklə, Monpelyedə dörd istiqamətdə ixtisaslaşma oldu: tibb, kompyüter elmləri, informasiya texnologiyaları və aqronomiya. Perspektivli investorların cəlb edilməsi üçün infrastruktur və mədəni təminat şərtləri yaradılır. Fransada informasiya mübadiləsinin inkişafı hesabına texnopolislərin arasında əməkdaşlıq yaranmışdır.

Almaniyada EİK-in fəaliyyət xüsusiyyəti

Almaniyada EİK-in mərkəzləşdirilmiş şəbəkəsi yoxdur. Hər region ("Lander") şəxsi struktura malikdir və hətta bir regionun daxilində innovasiyaların irəliləyişi ilə məşğul olan bir neçə təşkilatın mövcudluğu mümkündür. Bununla belə, alman kompleksləri öz xidmətlərinin bütün spektrləri ilə başlayan şirkətləri dəstəkləyərək texnologiyalardan istifadəyə (KOM bazarının ən inkişaf etdirilmiş hissəsinə) və fəaliyyətin yeni növlərinin inkişafına yönələn şirkətlərdə cəmləşmələrində müəyyən qədər bərabərdirlər.

Almaniyada EİK-ə köhnə müəssisələrdə iş yerlərinin ixtisarı, yenilərin yaradılması ilə tamamilə kompensasiya edilə bilməyən gələcəyin innovasiya sənayesinə müasir sənayedən keçid vaxtı çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün alət kimi baxılır. Bu vəziyyətdə regionlarda əhalinin məşğulluğunun səviyyəsində keyfiyyətli sıçrayışı təmin etməyə çağırılmış kiçik innovasiya müəssisələrinin yaradılması üçün həm sənaye zonaları və ali təhsil müəssisələrinin arasında, həm də elmi mərkəzlər arasında əməkdaşlıq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, innovasiya biznesinin dəstəyi əsasən regional səviyyədə yerli hökumətlərin səyləri ilə həyata keçirilir.

Almaniyada ərazilərin inkişafına federal quruluş imkan yaradır, müvafiq olaraq torpaqlar böyük müstəqilliyə malik və öz vəsaitlərinin hesabına şəxsi inkişaf proqramlarını həyata keçirir. Ölkə bu istiqamətdə yüksək texnologiyalar əsasında inkişaf edir, sənayenin və elmi mərkəzlərin səylərinin birləşməsi baş verir.

Almaniyada üç ən böyük elmi-istehsalat birləşməsi – Münhen, Qamburq, Drezden işləyir.

Ən yaxşı mərkəz Texniki universitet, Bavariya Elmlər Akademiyası və bir sıra institutların sayəsində Münhendə işləyir. Hökumət buna imkan yaradırdı, maliyyələşdirmə (xüsusilə səhiyyə, proqram təminatı, kommunikasiya texnologiyaları kimi istiqamətlər) fondlar vasitəsilə həyata keçirilirdi. Regionun kadrlarla komplektləşdirilməsi və böyük miqdarda riskli firmanın yaradılması əhəmiyyətli amillərdir.

Hamburq mərkəzi multimedialarda innovasiya şirkətlərinin inkişafı nəticəsində ikinci yeri tutur. Üçüncü yerdə 66 ixtisas üzrə 22 min tələbə təhsil alan Texniki universitetin bazası ilə Drezden mərkəzidir. Mərkəzə çiplərin və panorama fotokameralarının istehsalı ilə məşğul olan texnologiya mərkəzi və müəssisələr daxil olur. Drezden mərkəzinin mikroelektronika müəssisələrinin təşkilində üstünlüklərini görərək AMD (ABŞ) kimi şirkətlər inkişafa 2,9 milyard DM qoyaraq yarımkeçiricilərin istehsalı üzrə müəssisələr yaratmışdır.

Dünya iqtisadiyyatının qlobal inkişafı şəraitində inkişaf etmiş ölkələrin texnoparkları arasında tədqiqat və inkişaf sahəsində beynəlxalq kooperasiyaya xüsusi əhəmiyyət verilir.

ABŞ-da texnoparkların fəaliyyət xüsusiyyəti

ABŞ-da texnoparkların iki tipi mövcuddur: ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin və ya şəxsi təşkilatların təşəbbüsü ilə birdən-birə yaranan və ayrı-ayrı ştatların hökumətlərinin göstərişi ilə yaradılan. İkinci tip parklar hal-hazırda da yaradılmağa davam edir, ancaq xüsusilə məşhur və səmərəli qüvvəsi olan texnoparklar birinci tipə aiddirlər. Onların arasında: Stenford universitetinin yaxınlığında San-ta-Klara şəhərində (Kaliforniya) Silikon vadisi texnoparkı; Massaçusets texnologiya institutu və Harvard universitetinin yanında yerləşən "Boston marşrutu 128"; üç universitet – Dyuk universiteti, Şimali Karolina universiteti və Şimali Karolina ştatının universiteti - yerləşən rayon mərkəzində yaradılmış Şimali Karolina Park-üçbucağı. Bu üç texnopark

nəinki ABŞ-ın başqa rayonlarında, hətta xaricdə də belə mərkəzlərin yaradılması üçün model oldular.

Hərçənd ki, onların təşkilinin və idarəetmənin konkret formaları eyni deyil, texnoparklar, bir qayda olaraq, universitetin, yerli bələdiyyənin, səhmdar cəmiyyətlərinin və assosiyasiyaların işgüzar başlanğıclarında birgə mülkiyyətdir. Texnoparkların maliyyələşdirilməsi müxtəlif mənbələrdən həyata keçirilir: universitet və ya xeyriyyə təşkilatları, yerli bələdiyyələr, federal şöbələr və nazirliklər, sənaye firmaları tərəfindən təsis edilən fondlar, həmçinin şəxsi vəsaitlər hesabına.

İdarəetmə formaları və maliyyələşdirmə mənbələrinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, məqsədli təyinatın icra edilməsi ilə bağlı bütün texnoparklara bir tipik xüsusiyyət məxsusdur: yeni növ məhsullar və yeni texnologiyalar hazırlayan riskli şirkət, ayrı ixtiraçılar və alimlərə güzəştli şərtlərlə köməyin verilməsi. Bu kömək istehsal və ofis yerlərinin, laboratoriya avadanlıqlarının kirayə verilməsi, məsləhətçi xidmətlərin göstərilməsi, fərdi ixtiraların texnologiya ekspertizasının həyata keçirilməsi, yaradılan şirkətlərin biznes planlarının tərtib edilməsi, kiçik biznes işləri üzrə Administrasiyada borcların alınmasında köməyi və s. daxil edir.

Texnoparkın tərkibinə daxil olan riskli firmalara vəsaitlərin əhəmiyyətli qənaətini onun mərkəzləşdirilmiş xidmətlərindən - katib xidmətləri, kompyüter texnikası və proqram təminatı, sürət texnikası, kitabxanalar və soraq-bibliografik xidmətindən istifadəsi verir.

Texnoparkın rəhbərliyi ilə onun tərkibinə daxil olan riskli firmalara qoyulan əsas tələb elmi araşdırmalar və yüksəktexnologiyalı istehsallar sahəsində hazırlamaların aparılmasından və parkın ixtisaslaşmasının baza universitetində keçirilən tədqiqatların prioritetli istiqamətlərinə uyğunluğundan ibarətdir. Buna görə texnopark çərçivəsində birbaşa və ya qismən tədqiqatlarla və riskli firmaların hazırlamaları ilə bağlı elmi və inzibati fəaliyyətin bütün növlərinə icazə verilir.

Texnoparkların fəaliyyətinin daha bir tipik xüsusiyyəti – onların universitet resurslarına daxil olan və müəllim tərkibini və ən

bacarıqlı tələbələri və aspirantları işə cəlb etmək, kitabxanadan istifadə etmək və s. imkanına malik olan sənaye şirkətləri ilə əməkdaşlığıdır. Texnopark üçün və xüsusi halda əsas onun bölməsi kimi universitet üçün belə əməkdaşlıq bilavasitə ideyanın və tədqiqatların nəticələrinin praktik reallaşdırılmasında iştirak etməyə, daha müasir tədqiqat avadanlığından istifadə etməyə, mühazirəçilər və adyunkt-professorlar kimi sənayedən mütəxəssisləri cəlb etməyə, universitetin əməkdaşlarını əlavə qazanclar ilə təmin etməyə imkan verir. Tez-tez texnoparkın ərazisində parkda riskli firmalar tərəfindən yerinə yetirilmiş tədqiqatların və hazırlamaların bilavasitə nəticəsi olmuş məhsulun təcrübəli partiyalarının, yüksəktexnologiyalı məmulatların quraşdırılmaları buraxılışı üçün nəzərdə tutulması şərti ilə sənaye istehsalatı da yaradılır.

Texnologiya parklarının sayının artmasına bax-mayaraq, onların hamısı səmərəli olmurlar. Bir sıra texnoparkların səmərəsiz işinin səbəbləri müxtəlifdir, amma təcrübə göstərir ki, əsas səbəb - sahibkarların əməkdaşlığa cəlb edilə bilməməsindən ibarətdir. Texnoparkların xüsusiyyətlərinə formalaşmanın uzun sürən dövrünü də aid etmək lazımdır. Məsələn, müvəffəqiyyət əldə etmək üçün Silikon vadisi texnologiya parkına təxminən 35 il, Şimali Karolina texnologiya park-üçbucağına - 30, Yuta universitetinin texnoparkına - təxminən 20 il lazım oldu.

3. Sənaye parkları: inkişafı, əlamətləri, tarixi

Sənayeləşdirmənin vasitələri kimi sənaye zonasının konsepsiyası XIX əsrin sonunda Böyük Britaniyada əmələ gəldi. O zaman dövlət mülkiyyətində və ya fermerlərin mülkiyyətində olmuş torpaq baş plana əsasən sənaye təyinatını əldə edirdi və sənaye müəssisələri tərəfindən alınır. Baş planın yaranmasına qədər torpaq sahəsinin sahibi orada praktik olaraq istənilən obyektə tikmək hüququna malik idi.

XX əsrin birinci yarısında sənaye zonaları kommunikasiyalarla təchiz edilir, sonra onlarda fabriklərin tikintisi mütəşəkkil xarakter alır. Sənaye zonalarının inkişafı ilə şəxsən inkişaf etdirənlər (developerlər) məşğul olmağa başlayırlar - onların ərazinin nəcipləş-

dirilmə və yaxşılaşması üzrə səyləri nəticəsində bu zonalar sənaye parkı olur. Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada hökumətləri və firmalarının təcrübəsi Qərbi Avropa ölkələri ilə öyrənilir və sonra 1960-cı illər ərzində bütün dünyada yayılır. 1970-ci illərdə sənaye parklarının və sənaye zonalarının sayı kəskin artır.

Bu gün 90-dan çox ölkədə 20000-dən çox sənaye parkı işləyir. Hər bir mütəşəkkil sənaye zonası əgər növbəti fərqləndirici əlamətlərə malikdirsə, sənaye parkı statusuna malikdir: - torpaq idarəedən şirkətə aiddir və ya onun tərəfindən kirayələnir və ərazinin inkişaf planı mövcuddur; - keyfiyyətli mühəndislik infrastrukturunu mövcud idarəedən şirkət rezidentlərə kommunikasiyalara qoşulmağa kömək edir, ərazinin mühafizəsini, yanğın təhlükəsizliyini və s. təmin edir; - idarəedən şirkət sənaye parkının daxilində obyektlərin yerləşdirilməsi üzrə bəzi səlahiyyətlərə malik olaraq investorun və regional administrasiyanın arasında vasitəçilik edərək rezidentlərə öz biznesini təşkil etməyə kömək edir; - idarəedən şirkət investora işgüzar xidmətlər (katiblik, kuryer, logistik, mühasibat, personalın axtarışı və s.) göstərir; - idarəedən şirkət binaların layihələrini razılaşdırır, inşaat layihələrini idarə edir və ya hətta parkın ərazisində şəxsi binaların kirayəsini təklif edir.

Tarixdə birinci sənaye parkı -Trafford-park - XIX əsrdə Mançesterdə Böyük Britaniyada yaranmışdır. Parkı 1896-cı ildə Ernst Xoli Mançester dəniz kanalının boyunca ilk 10 hektar torpağı alaraq nəqliyyat və mühəndis infrastrukturunu yaratmış və sənaye şirkətlərinə mühəndis cəhətdən hazır sahələri satmaq və icarəyə verməyə başlamışdır. Henri Ford Avropada birinci avtomobil zavod "Ford"-u 1910-cu ildə məhz burada yerləşdirmişdi. Hazırda zavod yerli ərazi inkişaf korporasiyası ilə idarə edilir. Trafford-park bu günə kimi işləməyə davam edir.

XX əsrdə sənaye parkları ABŞ-da və Avropada, xüsusən Almaniya, son onilliklərdə isə Asiya, Şərqi Avropa və Baltıqyanı ölkələrdə fəal yaradılmağa başladılar.

Frankfurt-Xöxst (Almaniya) sənaye parkı - avropa yüksək texnologiyalarının əsas mərkəzlərindən biridir. Park 460 hektar

ərazidə Mayn çayının hər iki tərəfində yerləşir. Parkda Sanofi-Aventis - dünya kimya sənayesinin nəhənginin istehsal obyektləri, laboratoriyaları və yaxın sahələrin müəssisələri yerləşir. Parkda farmakologiya, biotexnologiya, kimya və əczaçılıq sənayesi sahələrindən 90-dan çox elmi-istehsalat şirkətləri yerləşdirilmişdir. Onların arasında istər beynəlxalq konsern, istərsə də kiçik innovasiya şirkət və xidmət istehsalçıları var. Daha məşhurları -Basell Polyolefine, Bayer CropScience, Celanese Chemicals Europe, Clariant, Degussa, DyStar Textilfarben, Manpower, Air Liquide (əvvəlcə Messer Griesheim), Siemens AG, Solvay Fluor, Ticona. Parkın ərazisində istehsal yerlərindən başqa 300 min m² anbar sahəsi tikilmişdir, çay portu yerləşir.

Xantsvill sənaye zonası (Alabama, ABŞ) sənaye zonaları və texnoparklar kompleksini təşkil edir. Burada Toyota, BASF, Pratt&Whitney, Northrop istehsal, loqistik, elmi-tədqiqat mərkəzləri və başqa dünya nəhənglərinin mərkəzləri, həmçinin 285 şirkət yerləşən dünyada ən böyük elmi-tədqiqat texnoparkından biri Cammings sənaye zonası yerləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Белорусов А.С. Транснациональные корпорации в мировом хозяйстве. / Мировая экономика. М.: Юристъ, 2000.
2. Даниелов А.Р. Развитие высокотехнологического сектора американской промышленности/ 2001.
3. Иванченко В. Тенденции использования наукоемких технологий/ «Экономист». – 2005.
4. Комаров В.Ф. Наука производства / «ЭКО». – 2004, №2.
5. Письмак В. Новые формы организации инновационного процесса./ «Экономист».- 2003, №9.
6. Р. Зименков. Свободные экономические зоны: американский опыт. // Российский экономический журнал, 1998, №2.
7. <http://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=45282>

8. http://www.city-manager.org/public/upload/file/08_12_tema_nomera_ind_parki.pdf
9. Информационно-маркетинговый центр инвестиций // <http://www.investments.com.uaru.wikipedia.org>
10. <http://www.dailystroy.ru/prompark/>
11. <http://www.jointventure.org>
12. <http://www.technopark..al.ru>

Nəticə

Elmi-istehsalat tipli törəmələrin yaradılması və inkişafı - bu, sənaye, elmi-texniki və regional siyasətin hədəflərini fokuslayan və iqtisadi artım strategiyasının reallaşdırılmasına kömək edən ölkədə müasir innovasiya infrastrukturunun formalaşmasının ən əhəmiyyətli istiqamətidir.

İqtisadi nöqteyi-nəzərdən istənilən elmi-istehsalat birləşməsi iki -xidmətləri generasiya edən infrastruktur və müəssisə-istifadəçilər şəklində istehsal-tərkibin qarşılıqlı təsirində qurulmuş ərazi-istehsal törəməsidir. Bu iki tərkibin mövcudluğu kompleksin bu növünün yaradılmasının investisiya layihəsini prinsiplial olaraq istər klassik istehsal, istərsə də ümumi təyinatlı ənənəvi infrastruktur layihələrindən ayırır.

Daha çox müvəffəqiyyətlə EİK dövlət elmi-texniki inqilabın inkişafını dəstəkləyən və bu siyasətin mərkəzində – təsərrüfat sisteminin optimallaşdırılması və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinə dair qavramanın artımı olan ölkələrdə inkişaf edir.

İnkişaf etməkdə olan dövlətlərin və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin əksəriyyəti üçün elmi-istehsalat birləşmələrinin prioritetli inkişaf strategiyası fəaliyyətin yeni sahələrinə sıçrayışı bildirir. Belə strategiyanın əsasında – ən yüksək texnologiya səviyyəsinin regional mərkəzlərinin şəbəkəsinin, bütün milli təsərrüfatın intellektuallaşdırılmasının inkişafıdır.

Xülasə

Tədqiqat işində elmi-istehsalat komplekslərinin mahiyyəti, resursları və əsas formaları, elmi-istehsalat komplekslərinin (texnoparkların) fəaliyyətinin dünya təcrübəsi, həmçinin sənaye parklarının inkişafı, əlamətlərinə tarixi öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: kompleks, texnopark, sənaye park

Исследование опыта с целью трансфера научных идей и создания промышленных зон

Исмайлова Н.Ф.

РЕЗЮМЕ

В исследовательской работе нашли свое отражение значение, ресурсы и основные формы научно-производственных комплексов, мировой опыт их (технопарков) деятельности, а также развитие, признаки и история промышленных парков.

Ключевые слова: комплекс, технопарк, промышленный парк

Research of experience in order to the transfer of scientific ideas and the creation of industrial zones

Ismayilova N.F.

ABSTRACT

In research work were reflected meaning, resources and basic forms of scientific-production complexes, international experience of their(technoparks) activities, as well as the development, features and history of industrial parks.

Keywords: complex,technopark, industrial park

SOSIAL HESABLAR MATRİSİ İQTİSADİYYATDA MULTİPLİKATİV EFFEKTLƏRİN HESABLANMASI MODELİ

Malik MEHDİYEV,
İİETİ-nin aparıcı elmi işçisi

İqtisadiyyatın idarədilməsinin müasir təcrübəsində dünya ölkələrinin əksəriyyəti öz iqtisadiyyatlarının makroiqtisadi modelini qurmaq və təhlil etmək üçün bir sıra üsullardan istifadə edirlər. İqtisadiyyatın makroiqtisadi modelini qurmaqla ölkələr geniş təkrar istehsalın dörd mühüm fazasında (istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak) baş verən mühüm iqtisadi münasibətlərin formalaşmasını, inkişafını və gələcək perspektivini görməyə çalışırlar. Bu modellər, adətən, müxtəlif hesablamalar aparmağa imkan verən iqtisadi-riyazi model kimi çıxış edir. Ümumi iqtisadi tarazlıq modeli məhz belə bir model olmaqla məcmu təkliflə məcmu tələbin bərabərliyi şərtilə hər hansı idarəetmə qərarlarını qəbul etməyə imkan verən bir platforma rolunu oynayır.

ÜTM-in başqa modellərdən fərqi nədir? Ümumi Tarazlıq Modeli keçən əsrin 50-60-cı illərindən yaranmağa başlamışdır. Onun hesablama alqoritmi 1967-ci ildə H.E Scarf tərəfindən yaradılmışdır. Nəzəriyyəçilər onun əsaslarını, riyaziyyatçılar bu model vasitəsilə aparılan hesablamaların alətini yaratmış, iqtisadçı-praktiklər isə bu model vasitəsilə real iqtisadiyyatı tədqiq etmişlər. Bu modelin geniş yayılması və istifadəsi hesablama texnikasının imkanlarının artması nəticəsində mümkün olmuşdur. Bu modellərin əsas fərqli xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- **birincisi**, bu modellər faydalılığı maksimumlaşdırmaq istəyən dövlət, ev təsərrüfatları kimi iqtisadi agentlərin və mənfəətlərini maksimumlaşdıran və ya xərclərini minimumlaşdıran iqtisadi agent kimi müəssisələrin davranışını xarakterizə edir. Bu modellər ev təsərrüfatlarının və müəssisələrin

istehsal və istehlak qərarlarına resursların və qiymət faktorunun təsirinin rolunu nəzərə alır.

- **ikincisi**, bu modellər müxtəlif iqtisadi agentlər tərəfindən formalaşan məcmu tələb və məcmu təklif zamanı əmtəələrə və istehsal faktorlarına qiyməti müəyyən edir. Bu zaman hər məhsul və hər bir istehsal faktoru üçün tətbiq edilən tənliklər elə qiymətləri tapmağa imkan verir ki, bu zaman tələb təklifə bərabər olur.
- **üçüncüsü**, bu modellər konkret ölçmələr aparmağa imkan verir. Modeldəki əmsallar və parametrlər baza məlumatları əsasında qiymətləndirilir.
- **dördüncüsü**, bu modellərin əsas baza məlumatları bütün əlavələri ilə birlikdə ora daxil olan məhsul istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansının da daxil olduğu Sosial Hesablar Matrisidir. Bu matris özündə Milli Hesablar Sistemini tamamilə ehtiva edir. Sosial Hesablar Matrisi əmtəə və xidmətlərin sənaye və digər sahələr, ev təsərrüfatları, dövlət, idxal və ixrac arasında necə bölüşdürülməsini, iqtisadi agentlərin gəlirlərinin və xərclərinin necə yaranması və istifadəsini, faktor gəlirlərinin yaranması və xərclənməsini, kapital qoyuluşlarının mənbəyini və istifadəsini, sərəncamda qalan gəlirlərin yaranması və istifadəsini, qalan dünya ilə əlaqələri də nəzərə almaqla, bir növ iqtisadiyyatın rəqəmlərlə vahid bir cədvəldə ifadəsidir.

Ümumi iqtisadi tarazlıq modeli hazırlananadək də tarazlıq modelləri var idi. Məsələn, ölkəmizdə hələ sovet dövründən tətbiq olunan “xərc-buraxılış” modelinə və onun digər modifikasiya olunmuş formaları məsələn, “tarazlı qiymət” modelləri var idi. Bu modellərin Ümumi iqtisadi tarazlıq modelinə oxşarlığı olsa da hesablama alqoritminə görə fərqlənirlər. Belə ki, “xərc-buraxılış” modelində xətti proqramlaşdırma üsullarından istifadə edilirsə, ümumi iqtisadi tarazlıq modelində qeyri-xətti proqramlaşdırma üsulları tətbiq edilir. “Xərc-buraxılış” modelinin informasiya bazası Məhsul istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələr-

arası balansından ibarətdirsə, ümumi iqtisadi tarazlıq modelinin informasiya bazasını Sosial Hesablar Matrisi təşkil edir.

Ümumi iqtisadi tarazlıq modelini digər makroiqtisadi modellərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, bu model iqtisadiyyatın istehsal və istehlak sferasında formalaşmış və nisbi olaraq müəyyən dövrdə sabit qalan proporsiyaları nəzərə alaraq, bazarları əlaqələndirməyə imkan verir.

ÜTM-in nəzəri əsasları nədən ibarətdir? Ümumi iqtisadi tarazlıq modeli iqtisad elminin tarixən təkamülünün bir növ nəticəsidir. İqtisadiyyatda ilk makrostatistik modelin təbiiqi XVII əsrə təsadüf edir. Belə ki, tarixdə ilk dəfə ingilis iqtisadçıları U.Petti və Q.Kinq İngiltərə və Fransanın milli gəlirini qiymətləndirmiş və bu qiymətləndirmədən vergi sisteminin dəyişməsinin ölkə iqtisadiyyatına təsirini tədqiq etmək üçün istifadə etmişlər. 1758-ci ildə isə F.Kene Fransa iqtisadiyyatı üzrə statistik materialları ümumiləşdirmiş və “İqtisadi cədvəllər” (Kene ziqzaqları) şəklində milli təsərrüfatın modelini formalaşdırmışdır. Elə bu dövrdən başlayaraq, təsərrüfatın təşkili və idarədilməsi tələbinin bilavasitə zəruriyyəti ilə bütün dünya iqtisadçıları geniş təkrar istehsalın strukturu və dinamikasının kəmiyyət və keyfiyyət qanunauyğunluqlarını təsvir edə bilən makrostatistik modellərin köməyiylə, real iqtisadi sistemlərin fəaliyyət nəticələri barədə məlumatların alınması metodlarına böyük diqqət yetirməyə başladılar. Beləliklə, milli təsərrüfatların iqtisadi-statistik modelləşdirilməsinə makrostatistik yanaşma formalaşmış oldu. Bu yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o milli iqtisadiyyata dünya iqtisadiyyatının - “qara yeşiyin”- bir hissəsi kimi baxır və onun modelləşdirmə predmetini milli iqtisadiyyatın daxili strukturu və onun ayrı ayrı elementlərinin fəaliyyəti deyil, ölkə səviyyəsində məhsul buraxılışı və ondan istifadə təşkil edir. Bundan başqa iqtisadiyyatın fəaliyyətini təsvir edən hər hansı makrostatistik model iqtisadi nəzəriyyə ilə təsdiq oluna bilən, real iqtisadi proseslərin obyektiv proporsiyalarını və qanunauyğunluqlarını əks etdirən və müəyyən riyazi şərtlərə cavab verə bilən olmalıdır. Belə bir modelin riyazi əsasları Lozanna marjinalizm

məktəbinin banisi fransız iqtisadçısı Leon Valras (1834-1910) tərəfindən yaradılmışdır. Əlbəttə ki, Valrasın ümumi iqtisadi tarazlıq modeli müasir ümumi iqtisadi tarazlıq modelinin bəsit forması idi. Sonradan bu model mərhələlərlə təkmilləşmişdir.

Burada bir mühüm məqamı qeyd etməmək olmaz. İqtisad elminin müəyyən tarixi dövrdə həddən artıq siyasiləşdirilməsi ümumi iqtisadi nəzəriyyəyə böyük töhvəsi olmuş müxtəlif iqtisadi cərəyanların üz-üzə qoyulması iqtisadi tarazlıq probleminin həlli istiqamətində tarixən maneələr yaratmışdır. Belə ki, Əmək dəyər nəzəriyyəsinin, İstehsal faktorları nəzəriyyəsinin, K.Marksın geniş təkrar istehsal nəzəriyyəsinin, Son hədd faydalılığı nəzəriyyəsinin, Son hədd məhsuldarlığı nəzəriyyəsinin və Tələb-təklif nəzəriyyəsinin iqtisadi proseslərə fərqli yanaşmaları nəhayət ki, ümumi iqtisadi tarazlıq modelində bir vəhdət şəklində birləşir.

Bu cərəyanlar arasındakı ziddiyyəti hələ sovet hakimiyyəti illərində aradan qaldırmağa cəhd etmişdilər. İlk formada bu xərc-buraxılış modelinin modifikasiyası olan tarazlı qiymətlər modelində öz əksini tapırdı. Lakin xətti proqramlaşmanın qoşma məsələsi kimi şərh edilən tarazlı qiymət modeli Əmək dəyər nəzəriyyəsi ilə digər iqtisadi nəzəriyyələr arasındakı ziddiyyəti tam həll edə bilmirdi.

Son hədd faydalılığı nəzəriyyəsinin elmi ideyalarını əks etdirən Faydalılıq funksiyaları, İstehsal faktorları nəzəriyyəsinin və Son hədd məhsuldarlığı nəzəriyyəsinin elmi ideyalarını əks etdirən Kobb-Duqlas funksiyaları, K.Marksın Geniş təkrar istehsal nəzəriyyəsinin nailiyyətlərini əks etdirən Leontyev istehsal funksiyalarının birgə tətbiqi və əlbəttə ki, bir sıra başqa müasir iqtisadi nəzəriyyələr (keynsçi) əsasında qurulmuş ümumi iqtisadi tarazlıq modeli bir daha sübut edir ki, iqtisadi proseslərin izahına müxtəlif cür yanan nəzəriyyələr birlikdə tətbiq edildikdə ümumi iqtisadi tarazlığın modeli qurula bilər. Bütün iqtisadi nəzəriyyələrin verdiyi töhvələr ümumi iqtisadi tarazlıq modelində öz tətbiqini tapır. Bəs ÜTM-lə nə etmək mümkündür və yaradılmasına zərurət haradan doğur? ÜTM-in hazırlanmasında məqsəd makroiqtisadi

təhlil aləti yaratmağa yardım etməklə bərabər, aşağıdakı analitik vəzifələri yerinə yetirməkdir:

- iqtisadi agentlərin istehsal prosesində iştirakdan əldə etdikləri ilkin gəlirləri və bu gəlirlərin yığım və istehlaka doğru son istifadəsinədək keçməsinə həm bütövlükdə, həm də sektorlar səpgisində maliyyə dövrəni prosesi şəklində geniş təhlil imkanına nail olmaq;
- maliyyə bölgüsü və təkrar bölgü proseslərinin və mexanizmlərinin toplu makroiqtisadi göstəricilərin formalaşmasına, istehlak və yığım normasına, ayrı-ayrı sektorların maliyyə vəziyyətinə təsirinin təhlil imkanına nail olmaq;
- gəlirlərin yaranması və istifadəsi prosesində iqtisadi agentlərin qarşılıqlı təsirini təhlil etmək, habelə xarici aləmin (qalan dünya) geniş təkrar istehsalın maliyyə - dəyər proporsiyalarının formalaşmasına təsirinin sistemli qiymətləndirmək imkanına nail olmaq;
- iqtisadi agentlərin defisit maliyyə balanslarının yaranmasını, bu defisitlərin bağlanması iqtisadi agentlərin maliyyə aktivlərinə təsirini öyrənmək imkanı əldə etmək;
- ümumi qənaətin formalaşma prosesini, onların yığma və ya digər istiqamətə istifadəsini öyrənmək imkanı əldə etmək.

Ümumiyyətlə, ÜTM iqtisadi agentlərin (ev təsərrüfatları, dövlət, real sektorun müəssisələri və s.) istehsaldan əldə etdikləri maliyyə nəticələrinin iqtisadi inkişafın əsas amili olan son tələblə uzlaşdırılmasını sahələrarası əlaqələr nəzərə almaqla modelləşdirilməsidir. **Vergilər baxımından nələr etmək mümkündür?** Ümumi İqtisadi Tarazlıq Modeli hazırlanarkən tərtib edilmiş Sosial Hesablar Matrisində vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması məsələlərini də həll etmək məqsədilə məhsula və istehsala vergilər daha da geniş səpkidə, yəni istehsala vergilərin və məhsula vergilərin növləri göstərilməklə sahə üzrə verilir. Bu da vergi dərəcələrinin və ya vergi daxilolmalarının ümumi iqtisadi tarazlığa təsirini öyrənmək və proqnozlaşdırmağa imkan verir. **ÜTM ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf**

proqramları ilə necə uzlaşır? Ölkəmizdə elmin, sahibkarlığın inkişafı yoxsulluğun azaldılması və s. kimi bir sıra sosial-iqtisadi inkişaf proqramları qəbul edilmiş, yerinə yetirilmiş və yerinə yetirilməkdədir. Bu proqramlar çərçivəsində dövlət büdcəsindən xeyli vəsaitlər ayrılır. Həmin vəsaitlər kapital qoyuluşunu və ya son istehlak xərclərinin həcmi dəyişdirir. Bu vəsaitlər eyni zamanda ölkənin inkişafına təsir edərək onun fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən makroiqtisadi göstəricilərin də dəyişməsinə təsir edir. ÜTM vasitəsilə bu vəsaitlərin iqtisadiyyata təsirinin nəticələri ölçülə bilər. Məsələn, yoxsulluğun aradan qaldırılması məqsədilə aztəminatlı ailələrə əlavə yardımlar verilməklə bərabər bir sıra hökumət tədbirləri həyata keçirilir. Bunlar iqtisadiyyatda son istehlak xərclərini artırır. ÜTM vasitəsilə bu xərclərin artımının iqtisadiyyatın sahələri səpkisində ümumi istehsalə necə təsir etməsini asanca proqnozlaşdırmaq mümkündür. Eyni situasiyanı regionların inkişafı proqramlarına da aid etmək mümkündür. Burada bir məqamı qeyd etmək istəyirəm ki, hal-hazırda istifadəmizə veriləcək ÜTM Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin regionlar səpkisində bilavasitə nəticələrini əldə etməyə imkan verməsə də regionlar üzrə həyata keçirilən investisiyaların iqtisadiyyatın sahələrinin inkişafına təsirini hesablamaq mümkündür. Doğrudur, bunun üçün regionlar üzrə həyata keçirilən investisiyaları sahə əlaməti üzrə təkrar təsnifləşdirərək modelə daxil etmək kifayət edir. Gələcəkdə ÜTM-in regional blokunun hazırlanması ilə bu işi bilavasitə yerinə yetirmək mümkün olacaqdır ki, hesablamaların nəticəsi regional səpkidə də bilavasitə modelin özündən çıxsın. 2020 konsepsiyası baxımından da ÜTM-ə böyük ehtiyac vardır. Belə ki, 2020 konsepsiyasına görə bilik, innovasiya gələcək inkişafımızın əsas prioritetləri sahələri hesab olunur. Bunlar da iqtisadiyyatda əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin əsas şərtlərindəndir. Çünki, elmi cəhətdən sübut edilmişdir ki, əmək məhsuldarlığı kapitalla silahlanmadan asılıdır. Yığılım və istehlakın səmərəli nisbəti şərti ilə bu konsepsiya həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan ÜTM vasitəsilə yığılım və istehlakın səmərəli nisbətini bütün sahələr üzrə proqnoz-

laşdırmaq mümkündür, yəni yığımın “qızıl qaydası” gözlənilə bilər. **Ölkə üçün iqtisadi poqnozların verilməsində ÜTM-in böyük rolu vardır.** Səmərəli investisiya siyasəti nəticəsində iqtisadiyyatın sahələri üzrə artım tempi 10-15 il müddətinə proqnozlaşdırıla bilər. Qeyri-neft sektorunun inkişafına yönələn investisiyaların bu sahələrdə verəcəyi maksimum effektlər qiymətləndirilə bilər. İqtisadiyyatımızın neftin dünya qiymətlərindən asılılığı bu günün problemi. Aydın ki, dünyada gedən iqtisadi siyasi proseslər neftin qiymətinə böyük təsir edir. Neftin proqnozlaşdırılan qiymətinin iqtisadiyyatımıza şok təsirlərinin necə olacağı hamını maraqlandırır. ÜTM vasitəsilə bu şok təsirin iqtisadiyyatın sahələrində yaranan əlavə dəyərə və büdcəyə vergi daxilolmalarına necə təsir etməsini çox geniş formada hesablamaq mümkündür. Bu zaman bütün sahələrarası əlaqələr nəzərə alınır. Məsələn, MDB ölkələrinin vahid gömrük məkanına ölkəmizin daxil olub-olmamasının effektlərini idxal və ixrac gömrük tariflərinin və rüsumlarının dərəcələri vasitəsilə ölkə iqtisadiyyatına təsirini ÜTM vasitəsilə qiymətləndirmək mümkündür. Əlbəttə ki, burada siyasi məsələlər də unudulmamalıdır ki, bu məsələləri ÜTM vasitəsilə qiymətləndirmək doğru olmazdı. Əlavə olaraq qeyd etmək olar ki, vergi dərəcələrinin azaldılması siyasəti də dövlətin əsas siyasətlərindən biridir. Məsələn, mənfəət vergisinin dərəcəsinin azaldılması effekti, əmlak vergisinin artırılması effekti və s. ÜTM vasitəsilə qiymətləndirilə bilər. Məsələn, əmlak vergisinin artırılmasının istehsal xarakterli investisiyaların inkişafına təsiri qiymətləndirilə bilər. Belə ki, əmlak vergisi dərəcəsinin artırılması ilə dövlətin gəliri arta bilər və bu gəlirdən qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə layihələr maliyyələşdirilə bilər. Nəticədə həddən artıq böyük imarətlərə, villalara qoyulan kapitalların istehsal xarakterli investisiyalara yönəldilmə effekti hesablanıla bilər.

ÜTM vasitəsilə sahələr üzrə investisiya siyasətinin gələcək ümumi məhsul buraxılışının sahə strukturuna təsiri öyrənilə və proqnozlaşdırıla bilər. Bundan əlavə istehsalın regionlar üzrə şaxələndirilməsi kimi regional siyasət tədbirləri, sosial inkişafda yoxsulluq məsələləri, qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənən

məhsulların tarifinin dəyişdirilməsinin digər sahələrdə yarada-
cağı təsirin öyrənilməsi və sairə makroiqtisadi məsələlər həll
edilə bilər.

Əlbəttə, bütün bunları etmək üçün iqtisadi nəzəriyyəyə və
reallığa uyğun iqtisadi ssenarilər düşünmək, bu ssenarilərin nə-
zəri olaraq verəcəyi faydalar əsaslandırılmalıdır. Sonra isə ÜTM
vasitəsilə bu ssenariləri modelləşdirmək mümkündür. Necə de-
yərlər model heç kimin əvəzindən düşünmür. O sadəcə hesab-
lamanı aparır. Ssenariləri düşünmək və nəticələri təfsir etmək
peşəkar mütəxəsislərin işidir. Əks təqdirdə model bir oyuncağa
çevrilər.

Ümumi İqtisadi Tarazlıq Modeli ilə bağlı iqtisadi ədəbiyyat-
larda xeyli mübahisələr vardır. Bəziləri bu modeli tam qəbul
edir, digərləri isə tam inkar edir. Neytral vəziyyətdə qalanlar da
vardır. Ümumi İqtisadi Tarazlıq Modelinin tətbiqi ilə bağlı əldə
edilmiş böyük müvəffəqiyyətlərlə razılaşmayanlar müxtəlif
fikirlər irəli sürürlər. Məsələ ilə bağlı MDB məkanında mövcud
olan iqtisadi ədəbiyyatlarda qeyd olunan əsas məqamları aşağı-
dakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- qeyd edilir ki, ÜTM əsasən neoklassik paradigmalardan üzə-
rində qurulmuşdur. Optimallaşma prinsipi faydalılıq, istehsal
və xərclər funksiyasının çox az, lakin yaxşı müəyyən edilmiş
analitik formalarına tətbiq edilmişdir. Bu formaların seçimi
modelin yaradıcılarının tam ixtiyarındadır. Bu formaların se-
çiminin iqtisadi mənası isə modelin yaradıcılarını maraqlan-
dırmır. Məsələn, kənd təsərrüfatının qısa və uzun müddətli
problemləri modeldə öz əksini tapmır;
- qeyd edilir ki, ÜTM yanaşması ilə modelləşdirmədən istifa-
də edilərkən, əsasən müqayisəli statistik təhlildən istifadə
edilir. Əlbəttə qeyd oluna bilər ki, ÜTM-in dinamik versiya-
sı da vardır, lakin iqtisadi ədəbiyyatlarda hər iki halda ÜTM-
in yalnız sabit tarazlı vəziyyətə əsaslandığı göstərilir. Tarazlı

olmayan vəziyyəti ÜTM necə izah edir sualı isə cavabsız qalır;

- iqtisadi ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, ÜTM-də zaman yoxdur. Dinamik ÜTM optimallaşmanın dinamik proseslərinə əsaslanır, lakin iki tarazlı vəziyyəti əlaqələndirən yekun ardıcılığın hər hansı bir konkret təqvim zamanına aid olduğu bəlli deyildir. Faktiki olaraq, yekun ardıcılığın zaman indeksini isə modelin yaradıcıları ədalətli olaraq, “dövr adlandırırlar”. ÜTM-də “dövr” iterasiya addımından fərqlənir. İterasiya addımı isə təqvim ardıcılığı ola bilməz;
- ÜTM-in real iqtisadiyyatla heç bir əlaqəsi yoxdur. Belə modellər xüsusi hazırlanmış məlumat bazalarına əsaslanır ki, bu məlumatlar da iqtisadi informasiyanın manipulyasiya edilməsindən ibarətdir. Belə manipulyasiyalar real iqtisadiyyatın neoklassik paradigmalara (məsələn, təkmil rəqabət şəraitində sıfır mənfəət şərtinin qəbul edilməsi milli məhsulun və ya gəlir hesabının tərkibindən mənfəətin çıxarılması deməkdir) uyğunlaşdırılmasına xidmət edir;
- ÜTM yalnız nisbi qiymətləri (numeraire) nəzərdən keçirir. Bu da didaktik və nəzəri cəlbedicilik yaradır. Həqiqətdə isə tətbiq edilmir (ÜTM üçün “xüsusi hazırlanmış məlumat bazası”nda bu qiymətlər əlyetər deyildir).

ÜTM-in “xərc-buraxılış” və “tarazlı qiymət” modelindən o qədər də fərqli bir şey olmamasının iddia edilməsi ilə bağlı da mübahisələr vardır. Bu mübahisələrin obyektivi aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- ÜTM-lə “Xərc-buraxılış” və “Tarazlı-qiymət” modeli arasında oxşar və fərqli cəhətlər;
- Leontyev multiplikatoru ilə SAM əsasında tapılan Ümumi multiplikator və Məhdud multiplikator, habelə ÜTM-də aparılan iqtisadi simulyasiyaların oxşar və fərqli cəhətləri;

- Dünyada baş vermiş 2007-2009-cu il maliyyə böhranının ÜTM modeli olan ölkələrin əvvəlcədən proqnozlaşdırma bil-məmələrinin səbəbləri.

SAM haqqında qısa məlumat. Ümumi tarazlıq modelinin əsas informasiya bazası Sosial Hesablar Matrisidir. Milli hesablar Sistemi və Məhsul istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansı isə bu matrisin əsas informasiya bazasını təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu balansdakı məlumatlar onun bütün əlavələri ilə yenidən işlənərək Sosial Hesablar Matrisinə daxil edilir. Bu zaman balansın bəzi kvadrantları istehlakçı qiymətlərlə bəzi bölmələri isə əsas qiymətlərlə hazırlanır. Burada məqsəd məhsula məcmu tələb və təklifi sahələr üzrə ayrıca hesablamaqdır. Sosial Hesablar Matrisi nəinki daxiləki tələb və təklifi eyni zamanda qalan dünyadan daxil olan cari və əsaslı transfertləri də nəzərə alır. Bəzən Sosial Hesablar Matrisinin yalnız ümumi iqtisadi tarazlıq modelində istifadə olunması barədə fikirlər söylənilir. Qeyd olunmalıdır ki, bu matris eyni zamanda Leontyev multiplikatorundan fərqli olan Ümumi multiplikatorun hesablanması da istifadə olunur. Buna iqtisadi ədəbiyyatlarda SAM multiplikatoru deyilir. Bu multiplikator vasitəsilə məcmu tələbdə baş verən dəyişikliklərin məcmu təklifdə doğurduğu effektləri qiymətləndirmək üçün istifadə edilir. Belə qiymətləndirmə 2011-ci ildə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sahəsi üçün Sosial hesablar matrisi əsasında aparılmışdır. Milli hesablar Sistemi və Məhsul istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansının yaranması iqtisadi fikir tarixinin təkamülünün nəticəsi olmuşdur.

F.Kenenin iqtisadi cədvəli şübhəsiz ki, indiki MHS-in ibtidai forması idi. Aydınır ki, fizokrat nəzəriyyəsinin nümayəndəsi kimi Kene kənd təsərrüfatı və hasilat sənayesini əsas istehsal sahəsi kimi qəbul edirdi. Sonradan kapitalizmin inkişafı dövründə emal sənayesi cəmiyyətin artan tələbatının ödənilməsində mühüm yer tutdu. A.Smit maddi istehsal konsepsiyasını yaradaraq, sübut etdi ki, geniş təkrar istehsalın heç olmasa bir fazasında iştirak edib, milli gəlirin istehsalına öz töhvəsini verən sahələr də maddi istehsala

aiddir. A.Smitin bu konsepsiyası vaxtilə SSRİ-də hazırlanmış Xalq Təsərrüfatı Balansında ilk dəfə tam olmasa da nəzərə alınmışdı.

İlk makrostatistik modellər 1923-1930-cu illərdə SSRİ-də yaradılmışdır. 30-cu illərin əvvəllərində sovet iqtisadçısı A.Pervuxin “1928-1930-cu illərin Xalq Təsərrüfatı Balanslarına qeydlərinə” ilk dəfə milli gəlirin iqtisadi dövriyyənin üç (istehsal, bölgü, istifadə) fazasında öyrənilməsi ideyasını vermişdir. O dövrdə Xalq Təsərrüfatı Balanslarında indiki sahələrarası balansın əsas əlamətləri və nisbətləri artıq yaranmağa başlamışdı. Ümumiyyətlə, indiki sahələrarası balans ideyası Sovet Hakimiyyətinin Yeni İqtisadi Siyasət (NEP) dövründə gedən iqtisadi diskussiyaların məhsuludur ki, bu ideya sonradan B. Leontyev tərəfindən iqtisadiyyatın sahələri, həmçinin ümumi buraxılış, aralıq istehlak və son istehlak arasındakı əlaqələri əks etdirən tənliklər kimi ciddi riyazi təsvir şəklində verilmişdir. Burada qeyd etmək lazımdır ki, **əlavə dəyər** kimi iqtisadi anlayışın nəzəri izahı A.Smit, **aralıq istehlak** kimi mühüm iqtisadi anlayışın nəzəri izahı isə D.Rikardo və K.Marks tərəfindən verilmişdir.

Qeyd etməmək olmaz ki, sahələrarası balans ideyası V.K.Dmitriyev tərəfindən 1900-1904-cü illərdə verilmiş və sonralar ilk Xalq Təsərrüfatı Balansının hazırlanmasında istifadə edilmişdir.

İkinci dünya müharibəsindən sonra Xalq Təsərrüfatı Balansı MHS-in inkişafına böyük təsir etdi və Sahələrarası Balans isə MHS-in bir hissəsinə çevrildi. Xalq Təsərrüfatı Balansının əsas çatışmamazlığı ondan ibarət idi ki, burada istifadə edilən maddi istehsal konsepsiyası məhdud idi. Nəticədə informasiya itkisi baş verirdi. Belə ki, qeyri-maddi istehsalın (xidmət sahəsi) artan rolu nəticəsində onun milli gəlirə töhvəsi nəzərə alınmırdı. Bu da o dövrdə xidmət sahəsinin o qədər də inkişaf etməməsi ilə bağlı idi. Digər bir çatışmamazlıq XTB-də hansı sektorlarda qənaət yarandığını və bu qənaətdən hansı sektorların yığım üçün istifadə etdiyi əks etdirilmirdi.

MHS-in nəzəri əsasında həm də J.B.Seyin istehsal amilləri (əmək, torpaq, kapital və sahibkarlıq qabiliyyəti) haqqında nəzəriy-

yəsi durur. Bu nəzəriyyəyə görə milli məhsul və milli gəlirin istehsalında iştirak etmiş faktorlar öz “haqlarını” almalıdırlar. Geniş təkrar istehsal konsepsiyası qeyri-qanuni fəaliyyət və ev təsərrüfatları istisna olmaqla, bütün gəlir gətirən iqtisadi fəaliyyət növlərini məhsuldar hesab edir.

1925-ci ildə A.Marşal “İqtisadiyyatın prinsipləri” əsərində illik xalis milli gəlir anlayışını (istehsal edilmiş əmtəə və xidmətlər və amortizasiya çıxılmaqla, xarici investisiyalardan əldə edilən gəlir də daxil olmaqla əmtəə və xidmətlərin cəmi) verdi ki, bu da MHS-in göstəricilərinin hesablanması üçün əsas oldu. Daha sonra ingilis iqtisadçısı K. Klark milli məhsul və milli gəlir anlayışlarını fərqləndirdi və onların faktor dəyərlərilə deyil, inflyasiya proseslərinin də nəzərə alındığı bazar qiymətlərilə qiymətləndirilməsini əsaslandırdı. BMT-nin 1993-cü il MHS-i bütün göstəricilərin nəzəri əsası kimi ingilis iqtisadçısı C.Xiksin “Dəyər və kapital” əsərindəki konsepsiyasını əsas götürür. Bu konsepsiyaya görə konkret zaman ərzində istehsal edilən gəlirin ümumi həcmi elə maksimal həddə götürülməlidir ki, kapitalın ilkin həcminə toxunmadan o istehlaka sərf edilə bilsin. C.Xiksin gəlir konsepsiyasının makrostatistik təhlildə tətbiq üçün konkretləşdirilməsi MHS-in anlayışlarının eyniləşdirilmiş sisteminin yaradılmasına və təsnifləşdirilməsinə gətirib çıxardı. Bu da ümumi daxili məhsul, ilkin gəlirlərin qalığı, sərəncamda qalan gəlir, qənaət və s. kimi mühüm göstəricilərin işlənilib hazırlanmasına gətirib çıxardı və iqtisadi dövriyyənin makrostatistik modeli kimi hesablar sisteminin əsasında duran qarşılıqlı əlaqəni müəyyən etdi.

MHS-in nəzəri əsasında həm də C.M.Keynsin dövlət tənzimlənməsi nəzəriyyəsi durur. Makroiqtisadi sistemin təsviri və təhlili üçün zəruri olan informasiyanın təşkili prinsipləri onun 1936-cı ildə nəşr edilmiş “Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi” əsərində verilmişdir. O, bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi tədbirləri haqqında qərarların qəbul edilməsi və iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanması zəruriyyəti ilə bağlı qarşılıqlı əlaqədar olan makroiqtisadi göstəricilər sistemi (ümumi gəlir, istehlak, investisi-

ya, qənaət) işləyib hazırlamış və sübut etmişdir ki, dövlət idarəetmə orqanları sistemin giriş dəyişənlərinə təsir etməklə, sistemin çıxışında digər dəyişənlərin necə dəyişməsinə əldə edə bilirlər.

İqtisadiyyatın makrostatistik modelinin qurulmasının ən mühüm nəzəri əsaslarından biri də iqtisadi dövriyyənin qapalılığı konsepsiyasıdır. Bu konsepsiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir iqtisadi əməliyyat hesablar sistemində iki dəfə, həm gəlir kimi, həm də xərc kimi qeydə alındığından nəzəri olaraq, bir tərəfdən iqtisadi əməliyyatların eyniliyi, digər tərəfdən isə təsərrüfatçılıq edən subyekt qruplarının hər biri üçün balans bərabərliyini təmin edir. Bu da mühasibatlığın ikili yazılış metodu ilə həyata keçirilir.

İkinci dünya müharibəsindən sonra iqtisadiyyatın makrostatistik modelinin qurulması sahəsində yeni mərhələ başladı. Bu müxtəlif milli sistemlərin harmonikləşdirilməsi və makroiqtisadi göstəricilərin və onun komponentlərinin beynəlxalq müqayisələrinin sistemləşdirilməsi ilə əlaqədar idi. Bu prosesin əsasını C.M.Keynsin tələbəsi və davamçısı R.Stoun hazırladı. 1951-ci ildə məlumatların alınmasının real mümkünlüyünü nəzərə almaqla, MHS-in prinsiplərini formalaşdırdı. Onun rəhbərliyi ilə 1953-cü ildə ilk dəfə BMT-nin MHS standartı və 1968-ci ildə isə ikinci standart “mavi kitab” işlənib hazırlandı. Bu standartlarda milli məhsul və milli gəlirin hesablanması ilə yanaşı aktivlər və sahələr-arası əlaqələrin makroiqtisadi göstəriciləri də öz əksini tapmışdı. “Mavi kitab”dakı məsləhətlər əsasında bir çox ölkələr milli statistika praktikalarında dəyişikliklər etdilər.

Beynəlxalq harmonikləşdirmə 1993-cü ildə yeni BMT MHS standartına keçidlə nəticələndi. Qloballaşmanın təsiri ilə isə 2008-ci ildə BMT MHS-in yeni metodologiyasını qəbul etdi.

Müasir MHS bir tərəfdən iqtisadi inkişafın ümumi nəticələrini, digər tərəfdən isə iqtisadi əlaqələri qiymətləndirməyə imkan verən homomorf makrostatistik modeli özündə birləşdirir. MHS göstəricilərinin hesablanması mühüm analitik imkanlar kəsb etmiş və demək olar ki, MHS hesablamaları canlı iqtisadi orqanizmin sağlamlıq vəziyyətinin funksional diaqnostika metodudur.

MHS informasiyaları iqtisadiyyatın idarəetmə aləti kimi dövlətin iqtisadi siyasət variantlarının seçilməsində, qısa və orta müddətli proqnozlaşdırmada, ölkə iqtisadiyyatlarının müqayisəsində, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə müvəffəqiyyətlə istifadə edilir. Belə demək mümkündürsə, ümumi iqtisadi tarazlıq modeli tamamilə MHS-nin məlumatları əsasında işləyir.

	Fəaliyyət	Ömətlər	Faktorlar	Ev təsərrüfatları	Ekzogen ünsürlər	Cəm
Fəaliyyət		Ölkə daxilində məhsul təklifi				Ölkə daxili məhsula tələb
Ömətlər	Aralıq istehlak və aralıq tələb			Ev təsərrüfatlarının xərcləri	İnvestisiya, dövlət xərcləri, ixrac	Məcmu məhsula tələb
Faktorlar	Əlavə dəyər					Məcmu faktor gəlirləri
Ev təsərrüfatları			Ev təsərrüfatlarının gəlirləri			Ev təsərrüfatlarının məcmu gəlirləri
Ekzogen ünsürlər		Məhsula vergilər və idxal		Ev təsərrüfatlarının qənaəti		Məcmu ekzogen tələb
Cəm	Ölkə daxilində məhsul təklifi	Məcmu məhsul təklifi	Ev təsərrüfatlarının məcmu gəlirləri	Ev təsərrüfatlarının məcmu xərcləri	Məcmu ekzogen təklif	yekun

Hal-hazırda ümumi tarazlıq modellərinin əhəmiyyətini artıran ümumi multiplikatorun hesabına bilinməsi imkanlarının yaranmasıdır.

Multiplikator ölçüsü iqtisadiyyatın struktur xarakteristikasından asılıdır. Məsələn, ev təsərrüfatları daxilində istehsal edilmiş məhsulları istehlak edirlərsə, onda ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin artımı daxili istehsalçıların mənfəətini artırmış olacaq və

gəlirin sirkulyar axını dolayı əlaqə təsirlərinin ən yüksək mərhələsinə çatacaq. Lakin ev təsərrüfatları tələb olunan əmtələri idxal edirlərsə, onda bu xarici istehsalçıların mənfəətini artıracaq, bu zaman dolayı əlaqə effektləri ölkə daxilində kiçik olacaq. Buna görə də idxal tələbi gəlirin sirkulyar axınında sızıntı kimi çıxış edəcəkdir. Oxşar şəkildə, bu əlaqə sxemini digər gəlirlərə də şamil edə bilərik. Son nəticədə sızıntıların bu növləri effektləri mərhələ-mərhələ daha tez aşağı salır və ümumi multiplikator effektini azaldır.

Beləliklə, biz multiplikator effektinin mərhələ-mərhələ necə getdiyini qeyd etdik. İndi ümumi multiplikator (SAM multiplikatoru) effektinin hesablanmasını nəzərdən keçirək. Bunun üçün biz cəbri matrisdən istifadə edəcəyik. SAM multiplikatoru Leontyevin klassik xərclər buraxılış modelinin genişlənmiş formasıdır. Leontev modelində daxili istehsal əlaqələri nəzərə alınarsa, SAM modeli həm də istehlak əlaqələrini nəzərə alır. Ona görə də SAM multiplikator yanaşması gəlirlər və gəlirin bölüşdürülməsi məlumatlarından istifadə edir. SAM multiplikator modeli ticarət siyasətində və makroekonomik şoklarda, istehsal əlaqələri kimi geniş məzmunlu problemlərdə istifadə edilə bilər.

SAM multiplikatorunun strukturu modelin istənilən ekzogen tələb dəyişikliklərinin təsirlərini qiymətləndirə bilər. Çünki biz modeldə ev təsərrüfatları ilə endogen kimi davranırıq, bu tələbin stimullaşdırılmasının üç mühüm mənbəyini müəyyən edir: ixrac tələbi, dövlət xərcləri və investisiya tələbi. Bu tələblərdə ekzogen dəyişikliklər sonradan istehsal sektorları və ev təsərrüfatlarına təsir edir.

Ümumi multiplikator modelləri ən sadə modellərdəndir. Çünki onlar müəyyən sayda məhdud ehtimallar edirlər. Bu modellər nəzərdə tutur ki, qiymətlər möhkəmdir və o tələbin istənilən dəyişikliyinə qiymətdən daha çox fiziki buraxılışdakı dəyişikliyə təsir edəcək.

Nəhayət, bu model onu nəzərdə tutur ki, iqtisadiyyatda bütün sektorlar və ev təsərrüfatları arasındakı qarşılıqlı əlaqələr

tələbdəki ekzogen dəyişikliklər tərəfindən dəyişilməzdir. Yəni istehsalçıların birbaşa xərclər əmsalları və ev təsərrüfatlarının istehlak davranışları sabitdir. Biz cəbri matrisdən ümumi multiplikator formulasını almaq üçün istifadə edək. Bundan ötəri aşağıdakı matrisdəki iqtisadi anlayışları riyazi simvollarla ifadə edərək matrisi yenidən düzəldək.

	Fəaliyyətlər A ₁ A ₂	Əmtəələr C ₁ C ₂	Faktorlar F	Ev təsərrüfatları H	Ekzogen tələb E	Cəm
A ₁		X ₁				X ₁
A ₂		X ₂				X ₂
C ₁	Z ₁₁			C ₁	E ₁	Z ₁
C ₂	Z ₁₂ Z ₂₁ Z ₂₂			C ₂	E ₂	Z ₂
F	V ₁ V ₂					V
H			V ₁ + V ₂			Y
E		L ₁ L ₂		S		E
Cəm	X ₁ X ₂	Z ₁ Z ₂	V	Y	E	

Burada:

X - hər bir fəaliyyətin ümumi buraxılışı (X₁ və X₂)

Z - hər bir əmtəə üçün məcmu tələb (Z₁ və Z₂)

V - ümumi faktor gəlirləri (sadə olmaq üçün qəbul edirik ki, ev təsərrüfatı gəlirlərinə bərabərdir)

Y - ümumi ev təsərrüfatı gəlirləri (sadə olmaq üçün qəbul edirik ki, ümumi faktor gəlirlərinə bərabərdir)

E - tələbin ekzogen komponentləridir (dövlət, investisiya və ixracat)

Biz sonra "SAM matrisi" adlandırdığımız əmsallar matrisini almaq üçün şəkildəki hər bir sütunu bölürük. Bu şəkil 4-də göstərilib. Qeyd edək ki, burada SAM matris tələbin ekzogen komponentlərinə istinad edir.

	Fəaliyyətlər A ₁ A ₂	Əmtəələr C ₁ C ₂	Faktorlar F	Ev təsərrüfatları H	Ekzogen tələb E	Cəm
A ₁		$b_1 = X_1 / Z_1$				X ₁
A ₂		$b_2 = X_2 / Z_2$				X ₂
C ₁	$a_{11} = Z_{11} / X_2$ $a_{12} = Z_{12} / X_2$			$c_1 = C_1 / Y$	E ₁	Z ₁
C ₂	$a_{21} = Z_{21} / X_1$ $a_{22} = Z_{22} / X_2$			$c_2 = C_2 / Y$	E ₂	Z ₂
F	$v_1 = V_1 / X_1$ $v_2 = V_2 / X_2$					V
H			1			Y
E		$l_1 = L_1 / Z_1$ $l_2 = L_2 / Z_2$		$s = S / Y$		E
Cəm	1 1	1 1	1	1	E	

Burada:

a - texniki əmsallardır (istehsalatda giriş və ya aralıq paylar)

b - məcmu tələbdə daxili hasilatın payı

v - ümumi buraxılışda əlavə dəyər və ya faktor gəlirləri

l - idxallardan və ya əmtəə vergilərindən məcmu tələbin dəyərinin payı

c - ev təsərrüfatı istehlakı xərclərinin payı

s - ev təsərrüfatı əmanətlərinin norması (əmanətlər məcmu ev təsərrüfatı gəlirlərinin payı kimi)

Ümumi multiplikatorlar. SAM-da simvollarıdan istifadə edərək, hər sektorda məcmu **Z tələbi** aralıq tələbin, ev təsərrüfatı istehlakı tələbinin və E tələbinin başqa ekzogen mənbələrinin (ictimai istehlak və investisiya kimi) cəmi kimi göstərə bilərik.

$$Z_1 = a_{11}X_1 + a_{12}X_2 + c_1Y + E_1 \quad (1.1)$$

$$Z_2 = a_{21}X_1 + a_{22}X_2 + c_2Y + E_2$$

Məcmu tələb = Aralıq tələb + ev təsərrüfatı tələbi + ekzogen tələb

SAM biz bilir ki, X ümumi buraxılış Z məcmu tələbin yalnız bir hissəsidir. Bu 1.2 tənliyində göstərilib.

$$\begin{aligned} X_1 &= b_1Z_1 \\ X_2 &= b_2Z_2 \end{aligned} \quad (1.2)$$

Ümumi ev təsərrüfatı gəliri istehsal faktorlarının hər sektorda qazandıqları payından asılıdır, bu da 1.3 tənliyində göstərilib.

$$Y = v_1X_1 + v_2X_2 \quad (1.3)$$

1.2 tənliyini 1.3-lə əvəz etsək Y məcmu gəliri üçün aşağıdakı eyniliyi verər.

$$Y = v_1b_1Z_1 + v_2b_2Z_2 \quad (1.4)$$

İndi isə 1.2 və 1.4 tənliklərindən istifadə edərək X və Y-ni 1.1 tənliyə yerləşdirsək:

$$\begin{aligned} Z_1 &= a_{11}b_1Z_1 + a_{12}b_2Z_2 + c_1(v_1b_1Z_1 + v_2b_2Z_2) + E_1 \\ Z_2 &= a_{21}b_1Z_1 + a_{22}b_2Z_2 + c_2(v_1b_1Z_1 + v_2b_2Z_2) + E_2 \end{aligned} \quad (1.5)$$

E ekzogen tələbindən başqa qalan hədləri sol tərəfə keçirsək:

$$\begin{aligned} Z_1 - a_{11}b_1Z_1 - c_1v_1b_1Z_1 - a_{12}b_2Z_2 - c_1v_2b_2Z_2 &= E_1 \\ -a_{21}b_1Z_1 - c_2v_1b_1Z_1 + Z_2 - a_{22}b_2Z_2 - c_2v_2b_2Z_2 &= E_2 \end{aligned} \quad (1.6)$$

Nəhayət, Z hədlərini qruplaşdırsaq:

$$\begin{aligned} (1 - a_{11}b_1 - c_1v_1b_1)Z_1 + (-a_{12}b_2 - c_1v_2b_2)Z_2 &= E_1 \\ (-a_{21}b_1 - c_2v_1b_1)Z_1 + (1 - a_{22}b_2 - c_2v_2b_2)Z_2 &= E_2 \end{aligned} \quad (1.7)$$

İndi isə cəbri matrisdən istifadə etməklə 1.7 bərabərliyini matris formasına çevirə bilərik:

$$\begin{pmatrix} 1 - a_{11}b_1 - c_1v_1b_1 & -a_{12}b_2 - c_1v_2b_2 \\ -a_{21}b_1 - c_2v_1b_1 & 1 - a_{22}b_2 - c_2v_2b_2 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} Z_1 \\ Z_2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} E_1 \\ E_2 \end{pmatrix} \quad (1.8)$$

Buradan:

$$\begin{pmatrix} 1 - a_{11}b_1 - c_1v_1b_1 & -a_{12}b_2 - c_1v_2b_2 \\ -a_{21}b_1 - c_2v_1b_1 & 1 - a_{22}b_2 - c_2v_2b_2 \end{pmatrix} = I - M \quad (1.9)$$

Əgər biz qalan iki vektorları Z və E adlandırsaq onda 1.8 bərabərliyini 1.10 kimi ifadə edə bilərik.

$$(I - M)Z = E \quad (1.10)$$

Nəhayət, buradan alırıq:

$$Z = (I - M)^{-1}E \quad (1.11)$$

Məcmu tələb = multiplikator matrisi * ekzogen tələb

Bu formula tələbin birbaşa və dolaylı təsirlərini nəzərə alan multiplikatorudur.

Ümumi multiplikator modeli göstərir ki, təklif tələbdəki dəyişikliklərə cavab verə bilər və ya təklifin həcmi mövcud resursların verilmiş miqdarıdır.

Həqiqətdə bu nadir hadisədir. Reallıqda isə bəzi sektorlar ixtisaslaşdırılmış resurslardan istifadə edir. Məsələn, ixraca olan tələbin artması, əgər əlavə ehtiyatlar mövcud deyilsə və ya mühüm investisiya mövcud deyilsə istehsalda artım ola bilməz. Bundan başqa, əgər bəzi resurslar azdırsa, onda bir sıra sektorlarda istehsalın artımı digərlərində azalmaya səbəb ola bilər. Bu hallarda təklifin cavabı qənaətbəxş olmaya bilər və sadə multiplikator modelinin yararlılığı şübhəli olur. Təklif məhdudyyətlərini nəzərə almadığına görə ümumi multiplikator modeli adətən əlaqə effektləri təsirlərini şişirdir. Haqqəid, Hammer və Hazel tapıblar ki, bu modellər kənd təsərrüfatının inkişafı multiplikatorunu daha yaxşı qiymətləndirir.

İndi biz güman edə bilərik ki, bir sıra istehsal sektorları tələbdəki dəyişikliklərə cavab verə bilmirlərsə, multiplikator formulası necə dəyişir. 1.7 bərabərliyi məcmu tələbin hissələrinin cəmini göstərir.

Biz indi tələbin bütün komponentlərinə yenidən baxaq. İndiyə kimi ekzogen kimi qəbul etdiyimizi (E_2) indi isə endogen kimi qəbul edək. Başqa sözlə, indi xalis ixracatlar dəyişə biləcək. Bu yerini dəyişdirmə 2.1 tənliklərində göstərilir.

$$(1 - a_{11}b_1 - c_1v_1b_1)Z_1 = E_1 + (-a_{12}b_2 - c_1v_2b_2)Z_2 \quad (2.1)$$

$$(-a_{21}b_1 - c_2v_1b_1)Z_1 - E_2 = -(1 - a_{22}b_2 - c_2v_2b_2)Z_2$$

2.2 bərabərliyi 2.1 bərabərliyini matris formasında göstərir.

$$\begin{pmatrix} 1 - a_{11}b_1 - c_1v_1b_1 & 0 \\ -a_{21}b_1 - c_2v_1b_1 & -1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} Z_1 \\ E_2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 & a_{12}b_2 + c_1v_2b_2 \\ 0 & -1 + a_{22}b_2 + c_2v_2b_2 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} E_1 \\ Z_2 \end{pmatrix} \quad (2.2)$$

(2.2) tənliyinin sol tərəfindəki mətərizənin içərisini aşağıdakı kimi yazaq:

$$\begin{pmatrix} 1 - a_{11}b_1 - c_1v_1b_1 & 0 \\ -a_{21}b_1 - c_2v_1b_1 & -1 \end{pmatrix} = I - M^* \quad (2.3)$$

2.2 tənliyinin sağ tərəfindəki birinci termin yeni termindir ki, biz onu B ilə işarə edək.

$$\begin{pmatrix} 1 & a_{12}b_2 + c_1v_2b_2 \\ 0 & -1 + a_{22}b_2 + c_2v_2b_2 \end{pmatrix} = B \quad (2.4)$$

Yuxarıdakı iki bərabərliyi 2.2 tənliyində yerinə qoysaq 2.5 tənliyini verəcək.

$$(I - M^*) \begin{pmatrix} Z_1 \\ E_2 \end{pmatrix} = B \begin{pmatrix} E_1 \\ Z_2 \end{pmatrix} \quad (2.5)$$

Nəhayət, yerdəyişmələrlə biz 2.6 tənliyini alırıq.

$$\begin{pmatrix} Z_1 \\ E_2 \end{pmatrix} = (I - M^*)^{-1} B \begin{pmatrix} E_1 \\ Z_2 \end{pmatrix} \quad (2.6)$$

Bu tənliyin universallığı ondan ibarətdir ki, sektorun E_1 ekzogen təbindəki dəyişiklik bu sektorun birbaşa və dolayı əlaqələrini nəzərə almaqla onun Z_1 məcmu tələbində dəyişikliklərin hamısını nəzərə alır. Ümumiyyətlə, multiplikatorların tətbiq imkanlarını aşağıdakı cədvəldən görmək olar:

Cədvəl 1

Multiplikatorun tətbiq imkanları

Multiplikator formulası	Multiplikatorun adı	Multiplikatorun tətbiq imkanları
$(I - M)Z = E$	SAM-in leontyev matrisi	Tələbdəki dəyişikliklərin ekzogen dəyişənlərə təsiri birbaşa iqtisadi əlaqələr nəzərə alınmaqla qiymətləndirir.
$Z = (I - M)^{-1}E$	SAM-in tam xərclər matrisi	Ekzogen göstəricilərdəki dəyişikliklərin məcmu tələbə təsiri tam iqtisadi əlaqələr nəzərə alınmaqla qiymətləndirir
$(I - M^*) \begin{pmatrix} Z_1 \\ E_2 \end{pmatrix} = B \begin{pmatrix} E_1 \\ Z_2 \end{pmatrix}$	SAM-in məhdud leontyev matrisi	SAM-a daxil olan ekzogen ünsürlərdən birinin dəyişməsinin və digər sahələrin məcmu tələbinin dəyişməsinin digər ekzogen ünsürlərə və qalan sahələrin məcmu tələbinin dəyişməsinə təsirinin birbaşa əlaqələri nəzərə almaqla qiymətləndirir.
$\begin{pmatrix} Z_1 \\ E_2 \end{pmatrix} = (I - M^*)^{-1} B \begin{pmatrix} E_1 \\ Z_2 \end{pmatrix}$	SAM-in məhdud tam xərclər matrisi	SAM-a daxil olan ekzogen ünsürlərdən birinin dəyişməsinin və digər sahələrin məcmu tələbinin dəyişməsinin digər ekzogen ünsürlərə və qalansahələrin məcmu tələbinin dəyişməsinə təsirinin tam iqtisadi əlaqələr nəzərə almaqla qiymətləndirir.

Qiymət multiplikatoru. SAM-da iqtisadi fəaliyyətlər üzrə xərc buraxılış matrisinin sütunları və əlavə dəyər istehsalçıların xərclərini ifadə edir. Buradan belə çıxır ki, hər bir məhsulun qiymətini həmin məhsulun istehsalına sərf edilmiş resursların qiymətilə ifadə etmək mümkündür. (1.1) tənliyindən görə bilirik ki, birinci məhsulun istehsalına müəyyən aralıq xərclər $(a_{11}; a_{21})$

tələb olunur. Əgər birinci məhsulun qiymətini p_1 ilə işarə etsək onda, birinci məhsulun istehsalına sərf olunan aralıq xərcləri $a_{11}p_1 + a_{21}p_2$ kimi yaza bilərik. Birinci məhsulun bir vahidinin qiyməti həmin məhsulun istehsalına çəkilən aralıq xərclərdən və əlavə dəyərdən ibarət olar. Yəni $p_1 = a_{11}p_1 + a_{21}p_2 + v_1$ olar.

SAM-da simvollardan istifadə edərək, hər sektorda məhsul növləri üzrə məcmu **z təklifinin bir vahidini** aralıq istehlakın, əlavə dəyərin və təklifin başqa ekzogen mənbələrinin (idxal və məhsula vergilərin) cəmi kimi göstərə bilərik.

$$\begin{aligned} z_1 &= a_{11}p_1 + a_{21}p_2 + v_1p_1 + l_1 \\ z_2 &= a_{12}p_1 + a_{22}p_2 + v_2p_2 + l_2 \end{aligned} \quad (3.1)$$

(3.1) tənliyinin əmsallar blokunun (1.1) tənliyinin əmsallar blokundan fərqi ondan ibarətdir ki, burada (1.1) tənliyinin əmsallar bloku transponirə edilmişdir.

Məcmu təklif = Aralıq istehlak + əlavə dəyər + ekzogen təklif

SAM-dan bilirik ki, p ümumi buraxılışın bir vahidi z məcmu təklifin bir vahidinin yalnız bir hissəsidir. Bu 3.2 tənliyində göstərilib.

$$\begin{aligned} p_1 &= b_1z_1 \\ p_2 &= b_2z_2 \end{aligned} \quad (3.2)$$

İndi isə 3.2 tənliyindən istifadə edərək p -ni 3.1 tənliyinə yerləşdirsək:

$$\begin{aligned} z_1 &= a_{11}b_1z_1 + a_{21}b_2z_2 + v_1b_1z_1 + l_1 \\ z_2 &= a_{12}b_1z_1 + a_{22}b_2z_2 + v_2b_2z_2 + l_2 \end{aligned} \quad (3.3)$$

1 ekzogen təklifindən başqa qalan hədləri sol tərəfə keçirsək:

$$\begin{aligned} z_1 - a_{11}b_1z_1 - v_1b_1z_1 - a_{21}b_2z_2 &= l_1 \\ -v_2b_2z_2 - a_{12}b_1z_1 + z_2 - a_{22}b_2z_2 &= l_2 \end{aligned} \quad (3.4)$$

Nəhayət, z hədlərini qruplaşdırsaq:

$$\begin{aligned} (1 - a_{11}b_1 - v_1b_1)z_1 + (-a_{21}b_2)z_2 &= l_1 \\ (-a_{12}b_1)z_1 + (1 - a_{22}b_2 - v_2b_2)z_2 &= l_2 \end{aligned} \quad (3.5)$$

İndi isə cəbri matrisdən istifadə etməklə 3.5 bərabərliyini matris formasına çevirə bilərik:

$$\begin{pmatrix} 1 - a_{11}b_1 - v_1b_1 & -a_{21}b_2 \\ -a_{12}b_1 & 1 - a_{22}b_2 - v_2b_2 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} z_1 \\ z_2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} l_1 \\ l_2 \end{pmatrix} \quad (3.6)$$

Buradan:

$$\begin{pmatrix} 1 - a_{11}b_1 - v_1b_1 & -a_{21}b_2 \\ -a_{12}b_1 & 1 - a_{22}b_2 - v_2b_2 \end{pmatrix} = I - M \quad (3.7)$$

Əgər biz qalan iki vektorları z və l adlandırsaq onda 3.6 bərabərliyini 3.8 kimi ifadə edə bilərik.

$$(I - M^t)z = l \quad (3.8)$$

Nəhayət, buradan alırıq:

$$z = (I - M^t)^{-1}l \quad (3.9)$$

Məcmu təklif = multiplikator matrisi * ekzogen təklif

Bu formula təkilifin birbaşa və dolaylı təsirlərini nəzərə alan multiplikatordur.

İndi biz güman edə bilərik ki, bir sıra istehsal sektorları təklifdəki dəyişikliklərə cavab verə bilmirlərsə, multiplikator formulası necə dəyişir. 3.5 bərabərliyi məcmu təklifin hissələrinin cəmini göstərir.

Biz indi təklifin bütün komponentlərinə yenidən baxaq. İndiyə kimi ekzogen kimi qəbul etdiyimizi (12) indi isə endogen kimi qəbul edək. Başqa sözlə, indi xalis idxallar və məhsula vergilər dəyişə biləcək. Bu yerini dəyişdirmə 2.1 tənliklərində göstərilir.

$$\begin{aligned} (1 - a_{11}b_1 - v_1b_1)z_1 &= l_1 + (-a_{21}b_2)z_2 \\ (-a_{12}b_1)z_1 - l_2 &= -(1 - a_{22}b_2 - v_2b_2)z_2 \end{aligned} \quad (4.1)$$

4.2 bərabərliyi 4.1 bərabərliyini matris formasında göstərir.

$$\begin{pmatrix} 1 - a_{11}b_1 - v_1b_1 & 0 \\ -a_{12}b_1 & -1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} z_1 \\ l_2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 & a_{21}b_2 \\ 0 & -1 + a_{22}b_2 + v_2b_2 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} l_1 \\ z_2 \end{pmatrix} \quad (4.2)$$

(4.2) tənliyinin sol tərəfindəki mətərizənin içərisini aşağıdakı kimi yazmaq:

$$\begin{pmatrix} 1 - a_{11}b_1 - v_1b_1 & 0 \\ -a_{12}b_1 & -1 \end{pmatrix} = I - M^{*t} \quad (4.3)$$

4.2 tənliyinin sağ tərəfindəki birinci termin yeni termindir ki, biz onu B ilə işarə edək.

$$\begin{pmatrix} 1 & a_{21}b_2 \\ 0 & -1 + a_{22}b_2 + v_2b_2 \end{pmatrix} = B^t \quad (4.4)$$

Yuxarıdakı iki bərabərliyi 4.2 tənliyində yerinə qoysaq 4.5 tənliyini verəcək.

$$(I - M^{*t}) \begin{pmatrix} z_1 \\ l_2 \end{pmatrix} = B^t \begin{pmatrix} l_1 \\ z_2 \end{pmatrix} \quad (4.5)$$

Nəhayət, yerdəyişmələrlə biz 4.6 tənliyini alırıq.

$$\begin{pmatrix} z_1 \\ l_2 \end{pmatrix} = (I - M^{*t})^{-1} B^t \begin{pmatrix} l_1 \\ z_2 \end{pmatrix} \quad (4.6)$$

Bu tənliyin də universallığı ondan ibarətdir ki, sektorun l_1 vahid ekzogen təklifindəki dəyişiklik bu sektorun birbaşa və dolaylı əlaqələrini nəzərə almaqla onun z_1 məcmu təklif vahi-dindəki dəyişikliklərin hamısını nəzər alır. Ümumiyyətlə multiplikatorların tətbiq imkanlarını aşağıdakı cədvəldən görmək olar:

Cədvəl 2

Multiplikator formulası	Multiplikatorun adı	Multiplikatorun tətbiq imkanları
$(I - M^{*t})Z = L$	SAM-in leontyev matrisinin transponirə edilmiş forması	Məcmu təklifin qiymət səviyyəsindəki dəyişikliklərin ekzogen dəyişənlərə təsiri birbaşa iqtisadi əlaqələr nəzərə alınmaqla qiymətləndirir.
$Z = (I - M^{*t})^{-1}L$	SAM-in transponirə edilmiş tam xərclər matrisi	Ekzogen göstəricilərdəki dəyişikliklərin məcmu təklifin qiymət səviyyəsindəki dəyişikliklərə təsiri tam iqtisadi əlaqələr nəzərə alınmaqla qiymətləndirir
$(I - M^{*t}) \begin{pmatrix} Z_1 \\ L_2 \end{pmatrix} = B^t \begin{pmatrix} L_1 \\ Z_2 \end{pmatrix}$	SAM-in məhdud leontyev matrisinin transponirə edilmiş forması	SAM-a daxil olan ekzogen ünsürlərdən birinin dəyişməsinin və digər sahələrdəki məcmu təklifin qiymət səviyyəsindəki dəyişikliklərin digər ekzogen ünsürlərə və qalan sahələrdəki məcmu təklifin qiymət səviyyəsindəki dəyişikliklərə təsirinin birbaşa əlaqələr nəzərə almaqla qiymətləndirir
$\begin{pmatrix} Z_1 \\ L_2 \end{pmatrix} = (I - M^{*t})^{-1} B^t \begin{pmatrix} L_1 \\ Z_2 \end{pmatrix}$	SAM-in məhdud transponirə edilmiş tam xərclər matrisi	SAM-a daxil olan ekzogen ünsürlərdən birinin dəyişməsinin və digər sahələrdəki məcmu təklifin qiymət səviyyəsindəki dəyişikliklərin digər ekzogen ünsürlərə və qalan sahələrdəki məcmu təklifin qiymət səviyyəsindəki dəyişikliklərin təsirinin tam iqtisadi əlaqələr nəzərə almaqla qiymətləndirir

Məqalədə verilmiş metodologiya üzrə 2006-cı ilin göstəriciləri əsasında Sosial Hesablar Matrisi tərtib edilmiş və bu matris əsasında modellər hazırlanmışdır. Praktik istifadə üçün hazır olan modellər aşağıdakı cədvəllərdə verilir:

ƏDƏBİYYAT

1. СИСТЕМА НАЦИОНАЛЬНЫХ СЧЕТОВ 2008 Европейская комиссия Международный валютный фонд Организация экономического сотрудничества и развития. Организация Объединенных Наций. Всемирный банк Европейская комиссия Международный валютный фонд Организация экономического сотрудничества и развития. Организация Объединенных Наций. Всемирный банк. Настоящая публикация переведена на русский язык специалистами Межгосударственного статистического комитета Содружества Независимых Государств и Института финансово-экономического мониторинга Окончательная редакция осуществлена специалистами Межгосударственного статистического комитета Содружества Независимых Государств и кафедры статистики Московского государственного университета имени В.Ломоносова Европейская комиссия, Международный валютный фонд, Организация экономического сотрудничества и развития, Организация Объединенных Наций и Всемирный банк. Все права сохраняются
2. Методологические исследования Серия F, № 85 Руководство по национальным счетам Национальные счета: практический вводный курс.
3. Руководство по составлению таблиц затрат-выпуска и их анализу. Организации объединенных наций Нью-Йорк, 2000 год Серия F, №74
4. Использование матрицы социальных счетов для оценки мультипликативных эффектов в экономике. Е.В.Март-

- яков. В.В. Лепа Наукові праці ДонНТУ. Серія економічна. Випуск 100-2.
5. Linking the Social Accounting Matrix to existing government strategies for South Africa Published by Statistics South Africa, Private Bag X44, Pretoria 0001 © Statistics South Africa, 2008
  6. Developing a pilot Social Accounting Matrix for the United Kingdom Nigel Stuttard Labour Market Division Office for National Statistics Room B3/02 Drummond Gate London SW1V 2QQ Tel: 020 7533 6167 E-mail: nigel.stuttard@ons.gov.uk Mari Frogner Department for Work and Pensions (formerly of Economic Analysis and Satellite Accounts Division, Office for National Statistics) Second floor The Adelphi 1-11 John Adam Street London WC2 6HT E-Mail: economics@ons.gov.uk
  7. Studies in Methods Series F, No. 74 Handbook of National Accounting handbook of input-output table compilation and analysis United Nations New York, 1999
  8. Comparing multipliers in the social accounting matrix framework. Llop Llop, Maria Departament d'Economia, Universitat Rovira i Virgili www.iogroup.org
  9. Ethiopia Input Output Table and Social Accounting Matrix December 2009
  10. Social accounting matrices and multiplier analysis: **an introduction with exercises** Clemens Breisinger, Marcelle Thomas, and James Thurlow
  11. Food security in practice Social accounting matrices and multiplier analysis an introduction with exercises Clemens Breisinger, Marcelle Thomas, and James Thurlow
  12. Межрегиональный семинар «Анализ Макроэкономической политики и моделирование в экономиках Центральной Азии» 20-22 июня 2001г. Адаптация модели SAM к условиям переходной экономики Узбекистана Файзуллаев Я.Ш., Шароватова А.В., Мурадова Х.М. ЦЭИ-ЭСКОТО

13. Balancing a social accounting matrix: Theory and application Ismael Fofana, Andre Lelemin, John Cockburn.

Açar sözlər: Ümumi tarazlıq modeli, Sosial hesablar matrisi (SAM), xərc-buraxılış multiplikatoru, tarazlı qiymət multiplikatoru, SAM multiplikatorları, ümumi multiplikator, qiymət multiplikatoru,

RUSİYADA SƏNAYE PARKLARININ DÖVLƏT VƏ TƏŞKİLATI DƏSTƏYİ

**Nərminə İSMAYILOVA,
İETİ-nin böyük elmi işçisi**

GİRİŞ

Sənaye parklarının uğurlu fəaliyyəti əsasən dövlət tərəfindən göstərilən dəstəkdən asılıdır. İnkişaf etdirilən layihənin öz və ya borc kapitalın köməyi ilə reallaşdırılması xərclərini nəzərə alaraq parkın dövlət, regional (yerli) hakimiyyət və biznesin (özəl kapitalın) sinerji təsiri vasitəsilə yaradılması daha səmərəlidir.

1. Sənaye parklarının yaradılmasının dövlət dəstəyi

Dövlətin birbaşa maliyyə dəstəyi. Naberejny Çelnıda (Tatarstan Respublikası) kiçik biznesin ilk sənaye parkı dövlətin iştirakı ilə 2010-cu ilin iyul ayında yaradılmışdır. Bu 2004-cü ildə “Remdizel” (“KAMAZ” QSC-nın törəmə təşkilatının) QSC zavodunun boş sahəsi əsasında yaradılan “Master” Kamsk sənaye parkının üçüncü növbəsidir. Parkın infrastrukturunun tikintisi üçün nəzərdə tutulmuş federal büdcədən subsidiyalar 490 milyon rubl təşkil etmiş, əlavə 490 milyon isə Tatarıstan hökuməti tərəfindən ayrılmışdır. Yeni meydançanın fəaliyyətə başlaması kiçik və orta biznesin dəstəyi proqramına ayrılmış federal büdcə vəsaiti hissəsindən maliyyələşdirilmişdir.

Rusiyanın İqtisadi İnkişaf Nazirliyi kiçik və orta istehsal biznesi dəstəkləmək üçün iri zavodların nəzdində xüsusi sənaye parkları açmaq planlaşdırır. Bu proqram növbəti sxem üzrə qurulmuşdur: böyük biznes sənaye parkının kiçik müəssisələrinə sifarişlər verir, parkların idarəedici şirkətləri layihələrin müəyyətləşdirilməsinə köməklik göstərir, meydançaların tikintisini dövlət müştərək maliyyələşdirir. Müştərək maliyyələşdirmə sxeminə görə federal qoyuluşlar 70%, regional isə 30% təşkil edir.

Sənaye parklarının yaradılmasının davamlı təmayülünü şirkətlərin öz istehsallarının icarə edilən anbar və ixtisaslı işçi qüvvəsinin yerləşdiyi mərkəzlərə yaxınlığı şəraitində təşkil edilməsində daimi ehtiyacı ilə izah etmək olar. Bununla da sənaye parklarının yaradılmasının perspektivliyi izah edilir ki, bu da dövlət tərəfindən proqramların qəbul edilməsi şəklində dəstəklənməlidir. Məsələn, Moskva Vilayəti Hökuməti ilə “Ayrı-ayrı bələdiyyələrdə sənaye bölgələrinin yaradılması Proqramı” qəbul edilmişdir ki, bu da ilk növbədə məhz burada parkların yaradılması üçün zəmin yaradır.

2008-ci ilin may ayında isə sənaye parklarının rezidentlərini dövlət zamanətləri - müəyyən güzəştlər – ilə təmin edən “Moskva Vilayətində sənaye bölgələri haqqında” Qanun qəbul edilmişdir.

Bundan əlavə 29 iyul 2010-cu ildə Kaluqa Vilayəti Hökuməti ilə “2010-2014-cü illər üçün peşəkarlar üçün mənzil” uzunmüddətli məqsədli proqramının təsdiq edilməsi haqqında Qərar qəbul edilmişdir. Proqramın məqsədi Kaluqa vilayətində sənaye parklarının (həmçinin texnoparkların) ərazisində bilavasitə fəaliyyət göstərən təşkilatlarda əməkdaşları təhkim etmək üçün əlverişli şəraitin yaradılmasından ibarətdir. Proqram çərçivəsində yaşayış və sosial-mədəni tikinti üçün nəzərdə tutulmuş sənaye parklarının yaxınlığında infrastruktur obyektlərinin tikintisi; təşkilatların əməkdaşlarının sosial müavinətlərlə təmin edilməsi; sənaye parklarının yaxınlığında olan meydançalarda müvəqqəti yaşayış yerlərinin tikintisi üzrə investisiya fəaliyyəti subyektlərinin dövlət dəstəyini qeyd etmək olar. Bu ixtisaslı əməkdaşları uzun müddətə təsbit etməkdən əvvəl kadrların potensialının keyfiyyətini qiymətləndirmək imkanı verəcəkdir.

Stavropol Vilayətində 2009-cu ildə xüsusi “Regional sənaye, turistik-rekreasiya və texnologiya parkları haqqında” 98 nömrəli Qanun qəbul edilmişdir ki, bunun nəticəsində investorlar vahid bir qanuna əsasən fəaliyyət göstərirlər. Bu qanunun qəbul edilməsi diyarın cazibədarlığını artırmışdır. Həmçinin Stavropol diyarı 2011-

ci ildə kiçik və orta biznesin dəstəyi maddəsi ilə federal büdcədən subsidiyaların ayrılmasına müvəffəq olmuşdur.

2. Sənaye parklarının formalaşmasına təşkilati dəstək

Rusiyada sənaye parklarının inkişafı ilə bağlı təşkilatlara Rusiyanın Sənaye parkları Assosiasiya, Ernst&Young şirkəti, Yaroslavl Vilayəti və Krasnoyarskda sənaye parklarını inkişaf etdirən “İnpark” şirkətlər qrupu, biznes konsepsiyası sənayedə investisiyatikinti layihələrinin kompleks müşayiətin göstərilməsindən ibarət olan Tebodin şirkəti, alman mənşəli beynəlxalq hüquq şirkəti Beiten Burkhard, Rusiya Sberbankı, “Ekspro Investment” şirkəti və digərləri aiddir.

Sənaye parkları Assosiasiyası 2010-cu ildə yaradılmışdır. Rusiyada əksər sənaye parklarının idarəedici şirkətləri və sənaye mülkü sahəsində Ernst&Young, Knight Frank müşavirləri və başqaları Sənaye parkları Assosiasiyasının üzvləridir. Assosiasiya tərəfindən bu sahədə görülən işlər arasında standartın işlənilib hazırlanması və bütün meydançaların sertifikatlaşdırılmasının aparılmasını qeyd etmək olar. Bu Assosiasiyanın əsas məqsədləri investisiyaları və istehsalların yerləşdirilməsi üçün ən yaxşı yer kimi Rusiyanın xaricdə strateji marketinqi və sənaye parklarının keyfiyyətinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Bu istiqamətdə Sənaye parkları Assosiasiyası “Skolkovo” texnoparkı ilə şirkət-rezidentlərinin istehsallarının yerləşdirilməsində kömək göstərilməsi barədə saziş imzalamışdır. Avadanlığın quraşdırılması, məhsulun buraxılması və onları ölkə daxilində saxlamaq üçün hazır təşkil edilmiş meydançaları şirkətlərə təqdim etmək üçün müvafiq şərait təklif etmək zəruridir.

Bundan əlavə Sənaye parkları Assosiasiyası və Rusiyanın Sberbankı Rusiyada sənaye parkları sahəsinin inkişafında uzunmüddətli tərəfdaşlar kimi çıxış edən əməkdaşlıq haqqında Saziş imzalamışdılar. Həmçinin tikinti üzrə istehsalat layihələrinə birbaşa investisiyaları cəlb etmək üçün infrastruktur və maliyyə şəraiti yaradır və sənaye parklarının işləmək qabiliyyətini dəstəkləyirlər. Orta və iri biznesin inkişaf konsepsiyası çərçivəsində Sberbank şirkətlərin sənaye-innovasiya inkişafına xüsusi diqqət yetirir. Bununla

əlaqədar şirkətlər dünyanın ən iri korporasiyalarından biri, Rusiyanın iri bankının xüsusi yaradılmış maliyyə məhsulları və alətlərindən istifadə etmək imkanını ilk dəfə əldə etmişdilər.

Sənaye parkları Assosiasiyası hər sənaye parkına “layihələr pasportu” verəcəkdir. Bunun nəticəsində investorlar park haqqında qabaqcadan hər şeyi bilərək sadəcə bura gəlib və sazişi bağlamaq imkanını əldə edəcəklər. “Layihələr pasportu” 36 meyar-təsnifçiləri daxil edəcəkdir ki, onların arasında sahənin ölçüsü (100 hektara qədər, 100-dən 300-dək, 300-dən 500-dək, 500-dən 1000-dək və 1000 hektardan artıq), mülkiyyət forması (dövlət, özəl, özəl-dövlət), hazırlıq mərhələsi, ixtisaslaşması (sahəvi – məsələn, əczaçılıq zavodunun tikintisi üçün uyğun gələn sahə), parkda fəaliyyət göstərən investor-rezidentlərin mövcudluğu, infrastruktur elementləri (yollar, mehmanxana, yaşayış evləri, ticarət nöqtələri və s.), həmçinin region, parkın yerləşməsi və onun müdiriyyəti haqqında məlumatı qeyd etmək olar [6].

Bundan əlavə “Yeni sənayeləşmə” proqramı çərçivəsində Rusiya Sberbankı Sənaye parkları Assosiasiyasının iştirakı ilə sənaye parklarının yaradılmasının maliyyələşdirilməsi üçün ixtisaslaşdırılmış kredit məhsulu işləyib hazırlayır.

Audit, vergi qoyma, sazişlərin müşayiəti və məsləhətləşmə sahəsində beynəlxalq lider olan Ernst&Young şirkətində yeni istehsal üçün optimal yerin müəyyən edilməsi, sənaye mülkü və torpağın monitorinqinin keçirilməsi, sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsi üçün ən yaxşı yerin seçilməsi üzrə köməyin göstərilməsi ilə məşğul olan ixtisaslaşdırılmış qrup mövcuddur. Həmçinin şirkət istehsalın yerləşdirilməsi nöqtəyi-nəzərindən Rusiyanın regionları və Moskva Vilayətinin rayonlarının investisiya mühitinin reytingini tərtib edir. Bunun üçün şirkət sənaye potensialı, kadrları, vergi mühiti, investisiya və nəqliyyat infrastrukturunu nəzərə alan xüsusi metodologiya işləyib hazırlamışdır.

Tebodin şirkəti sənaye parklarının həm inkişaf etdirənlər, həm də rezidentlərinə xidmətlər təklif edir. Sənaye parkının rezidentlərinə layihəni öz gücü hesabına reallaşdırması təqdirdə

torpaq sahələrinin texniki audit, layihələndirmə, razılaşmaların keçməsi və binanın tikintisinin idarə edilməsini, sənaye parkının inşaatçısı kimi inkişaf etdirənin cəlb edilməsi təqdirdə isə sifarişçinin vəsaitlərinin xərclənməsinə nəzarətin həyata keçirilməsini təklif edir. Sənaye parkının inkişaf etdirəni üçün layihədən əvvəl mərhələdə məsləhət, ərazinin baş planının işlənilib hazırlanması, sənaye parkının mühəndislik şəbəkəsi, sosial və nəqliyyat infrastruktur obyektlərinin layihələndirilməsi, həmçinin kompleks layihələndirmə, razılaşmalarda iştirak və tikintinin idarə edilməsi xidmətlərini təklif edə bilər.

Tebodin şirkəti Avropa, Asiya və Yaxın Şərqdə ofislərin mövcudluğuna görə Rusiya və xaricdə sənaye parklarının inkişafı təmayüllərini müqayisə etmək imkanına malikdir. Beləliklə, əgər Avropada parklar tarixən mövcud olmuş sənaye zonalarında yaradılsa, Rusiyada əsasən qırinfild (sıfırdan) layihələri yaradılır. Digər fərq - əgər Avropada parkın ərazisinin sahəsi bir neçə hektardan bir neçə on hektara qədər təşkil edirsə, Rusiyada bu 500-1000 ha (Asiya yanaşması kimi) təşkil edir [4].

“Ekspro Investment” şirkəti (“İstra” logistik parkın layihəsini reallaşdırır) Rusiyada sənaye parklarının qırinfild (yəni boş torpaq sahəsində) prinsipi üzrə yaradan ilk inkişaf etdirəndir. Bu perspektiv istiqaməti inkişaf etdirmək üçün “Sənaye ərazilərinin inkişafı” adlı ixtisaslaşdırılmış şirkət yaradılmışdır. Sənaye parklarının rezidentləri qismində əsasən öz istehsallarını Rusiyaya köçürən beynəlxalq şirkətlərin olması nəzərdə tutulmuşdur.

3. Rusiya Federasiyasında sənaye parklarında vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi təcrübəsi

Rusiya Federasiyası sənaye parklarını inkişaf etdirmək məqsədilə növbəti güzəştləri təklif edir: mənfəət vergisi (xüsusi iqtisadi zonadan asılı olaraq) - 15,5-16%; əmlak vergisi - 0%; torpaq vergisi - 0%; nəqliyyat vergisi (USD/h.p.) - 0; əmək haqqı ilə əlaqədar vergilər -14% (innovasiya zonaların rezidentləri üçün məhdudlaşır).

Stavropol diyarının regional parklarının rezidentləri üçün

növbəti dəstək formaları nəzərdə tutulmuşdur: müəssisələrin mənfəət vergisi dərəcəsinin investisiya layihəsinin ödənilmə müddətinə 4,5% və investisiya layihəsinin ödənilməsindən sonra 2,5%-ə endirilməsi; Stavropol diyarının dövlət mülkiyyətində olan infrastruktur obyektlərinin istifadə edilməsi üçün icarə haqqı dərəcəsinin 95%-ə endirilməsi; regional sənaye parkının ərazisi hüdudunda yerləşən müəssisələrin əmlak vergisindən azad edilməsi; mühəndislik kommunikasiyalarına qoşulmanın güzəştli şərtləri; torpaq vergisindən azad edilməsi; torpaq sahələrinin güzəştli şərtlərlə alınması; “vahid pəncərə” rejimində investisiya layihələrinin müşayiət edilməsi.

Başqırdıstan Respublikasında təklif edilən güzəştlər reallaşdırılan layihələrdən asılı olaraq dəyişirlər. Prioritet investisiya layihələri reallaşdıran sənaye parklarının rezidentlərinə aşağıdakı preferensiyalar təklif edirlər: müəssisələrin mənfəət vergisi -15,5% miqdarında endirilmiş vergi dərəcəsi (kapital qoyuluşların həcmindən asılı olaraq 1 ildən 10 ilə qədər müddətinə təklif edilir); müəssisələrin əmlak vergisi - 0% əvvəllər istifadədə olmamış istehsal təyinatlı yenidən tikilmiş və (və ya) əldə edilmiş əmlak ilə əlaqədar olaraq (kapital qoyuluşların həcmindən asılı olaraq 1 ildən 10 ilə qədər müddətinə təklif edilir); beş ildən çox olmayan investisiya layihəsinin ödənilmə müddətinə investisiya vergi krediti təklif edilir. İnnovasiya layihələrini reallaşdıran sənaye parklarının rezidentlərinə aşağıdakı preferensiyalar təklif edilir: müəssisələrin əmlak vergisi – 0%; beş ildən çox olmayan innovasiya layihəsinin ödənilmə müddətinə investisiya vergi krediti təklif edilir.

Tatarıstan Respublikasında (sənaye-istehsal tipli “Alabuqa” XİZ) aşağıdakı preferensiyalar təklif edilir: mənfəət vergisi ilk beş il – 2%, ikinci beş il – 7%, 2055-ci ilə qədər - 15,5% (federal mənfəət vergisi 2% nəzərə alaraq); torpaq, əmlak və nəqliyyat vergilərindən on il ərzində azad edilir. Vergi tətiləri vergi bazasının yaradılması anından başlayır; sığorta haqlarının ödənilməsi 2011-ci ildən 2017-ci ilə qədər – 14%, 2018-ci ildə - 21%, 2019-cu ildə 28% (texniki-təbiiqi fəaliyyətlə məşğul olan rezidentlər üçün).

NƏTİCƏ

Beləliklə, sənaye parklarının yaradılmasının müvəffəqiyyəti sənaye parklarının yaradılmasının maliyyələşdirilməsi, vergi güzəştlərinin tətbiqi, biznes ilə əməkdaşlığın qarşılıqlı faydalı formalarının tapılması, infrastrukturun inkişafı sahəsində kömək göstərilməsi və başqa tədbirlərin təşviq edilməsini nəzərdə tutan əsasən dövlət dəstəyindən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Индустриальные и технологические парки Республики Башкортостан: краткий обзор. ЗАО «Делойт и Туш СНГ». Октябрь 2012.
2. Ministry of Economic Development of the Russian Federation. Department for special economic zones and project financing. Special Economic Zones JSC. Available at: http://eng.oao-oez.ru/RequestFile.aspx?filename=sez_of_russia_eng-3.pdf&fileext=pdf&inclassid=51102&zoneid=1220&rubricid=43520&table=DT_FILE&currenturl=http://eng.oao-oez.ru:80/investors/brochure/262926
3. <http://www.alabuga.ru/>
4. http://www.indparks.ru/ru/our_members/interview
5. <http://www.ey.com/RU/ru/Industries/Real-Estate/Industrial-parks>
6. <http://www.rzhevagrosnab.com/review.aspx>
7. <http://world-economic.com/news-view-131.html>

XÜLASƏ

Məqalə Rusiya Federasiyasının sənaye parklarının dövlət və təşkilati dəstəyi sahəsində təcrübəsinin tədqiq edilməsinə həsr edilmişdir. Həmçinin Rusiya Federasiyasında sənaye parklarında vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsinin təcrübəsi öyrənilmişdir.

Açar sözlər: dövlət dəstəyi, təşkilati dəstək, vergi güzəştləri

Государственная и организационная поддержка промышленных парков в России

Исмайлова Н.Ф.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию опыта Российской Федерации в области государственной и организационной поддержки промышленных парков. Также был изучен опыт применения налоговых льгот в промышленных парках Российской Федерации.

Ключевые слова: государственная поддержка, организационная поддержка, налоговые льготы

State and organizational support of industrial parks in Russia

Ismayilova N.F.

ABSTRACT

The article is devoted to the study of the experience of the Russian Federation in the field of public and organizational support for industrial parks. Also has studied the experience the application of tax benefits in the industrial parks of the Russian Federation.

Keywords: government support, organizational support, tax incentives

AZTƏMINATLI AİLƏLƏRİN HÜQUQLARININ QORUNMASI MƏQSƏDİ İLƏ EFFEKTİLİ SOSIAL MÜDAFİƏ SİSTEMİNİN YARADILMASI

**Ülviyyə PİRİYEVA,
İETİ-nin dissertantı**

Azərbaycan Respublikasında sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının yaradılmasına üstünlük verilməsi ilə əlaqədar əhalinin, xüsusilə aztəminatlı təbəqənin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə bir çox əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Əhalinin sosial müdafiəsi işində ünvanlılıq prinsipinə üstünlük verilmiş, aztəminatlı ailələrin, əlillərin, ailə başçısını itirənlərin, şəhid ailələrinin pensiya və müavinət təminatında ciddi dönüşə nail olunmuşdur.

Ölkədə sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının yaradılması məqsədilə və əhalinin, xüsusilə aztəminatlı təbəqənin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar 1993-cü ilin iyun ayından etibarən əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı 30-dan artıq qanun qəbul olunmuş, müvafiq fərman və sərəncamlar imzalanmışdır. Sosial sahədə qəbul olunmuş hər bir qanun inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə və beynəlxalq normalara əsaslanır.

Eyni zamanda, ümumxalq referendumu yolu ilə 1995-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycanın ilk demokratik Konstitusiyasında əsas insan hüquq və azadlıqları təsbit olunmuş, hər bir vətəndaşa sosial hüquqlar verilmişdir.

Bu sahədə dövlət başçısının yürütdüyü sosial islahatların əsas istiqamətləri əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi, yeni iş yerlərinin açılması və paralel olaraq sosial müdafiəsi məsələlərində ünvanlılıq prinsipinə üstünlük verilməsi, aztəminatlı ailələrin, əlillərin, ailə başçısını itirənlərin, şəhid ailələrinin və bu qəbildən olan digər şəxslərin pensiya və müavinət təminatının yaxşılaşdırılması, onların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradılmasından ibarətdir. Vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi,

xüsusən, əhalinin aztəminatlı təbəqələrinə kömək göstərilməsi Azərbaycanda dövlət siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biridir. İqtisadiyyatda əldə olunmuş yüksək göstəricilər sosial sahənin inkişafına, ölkə boyu aparılan tikinti-quruculuq işlərinin genişləndirilməsinə, xüsusilə əhalinin rifahının daha da yaxşılaşmasına stimül yaradır.

Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, dövlət siyasətində aztəminatlı ailələrə qayğı hər zaman prioritet olub. Bu günün özündə də əhalinin aztəminatlı təbəqəsinə verilən ünvanlı sosial yardım davam etdirilir, yeni təhsil, səhiyyə, idman-sağlamlıq ocaqlarının tikintisinə ara verilmir. Bir sözlə, aztəminatlı əhaliyə ünvanlı sosial yardımların verilməsindən başlamış əlillərin, müharibə veteranlarının, qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, yoxsulluğun azaldılmasına qədər bütün sosial müdafiə tədbirləri müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Ötən ilin statistik göstəricilərində ümumi mənzərənin nədən ibarət olduğunu görmək o qədər çətin deyil. Belə ki, ötən ilin iyul ayına olan məlumata əsasən, ölkə üzrə 302.4 min nəfərə 12 milyon manat məbləğində aylıq sosial müavinət təyin olunub. Sözügedən kontekstdə ilin əvvəlindən aztəminatlı ailələrin yaşayışında mühüm rol oynayan ünvanlı dövlət sosial yardım proqramının icrası uğurla davam etdirilib. 2011-ci ilin yarısınadək ünvanlı yardım alan ailələrin sayı 125 472, hər ailəyə ödənilən yardımın orta aylıq məbləği isə 103.95 manat təşkil edib. Konkret desək, ölkədə 563.5 min nəfərə ünvanlı dövlət sosial yardımı verilib. Bir nəfərə düşən əlavə məbləğ 23.14 manat təşkil edib.

Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə dövlət qayğısını əks etdirən göstəricilərdən söz açarkən qeyd edilməlidir ki, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərin maddi durumunun yaxşılaşdırılmasına yönəldilən tədbirlərlə yanaşı, onların digər tələbatlarının ödənilməsi üçün də dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin miqdarı artırılıb. O cümlədən, müharibə əlilləri və şəhid ailələri üçün yaşayış evlərinin tikintisi sürətlənib, əlillərin sanatoriya-kurort müalicəsinin təşkili daha yüksək səviyyədə təmin olunub. Xatırladaq ki, əlil və şəhid ailələri üçün 2007-ci

illə müqayisədə 2008-ci ildə 2.3 dəfə çox, yəni, 396 mənzil istifadəyə verilmişdisə, 2009-cu il ərzində bundan təxminən iki dəfə artıq - 707 mənzilin tikintisi başa çatdırılıb. Mənzillərin inşasında bu həcmın saxlanması və nəticədə növbədə olan insanların yeni müasir mənzillərlə təminatının yaxın bir neçə ildə tam başa çatdırılması ilə əlaqədar 2010-cu ildə 715 mənzil inşa edilib. 2011-ci ildə də bu sahədə fəaliyyət yüksək tempdə davam etdirilib. Belə ki, ilin əvvəlindən bir sıra rayonlarda yeni fərdi və çoxmənzilli yaşayış binaları istifadəyə verilib və mənzillə təmin olunan şəhid və əlil ailələrinin sayı 4000-i ötür.

Azərbaycanın son illərdə sosial siyasət sahəsində əldə etdiyi zəngin təcrübə, inkişaf yoluna yenicə qədəm qoymuş digər ölkələr üçün də model rolunu oynaya bilər. Son illərin büdcəsinə nəzər saldıqda, həyata keçirilən iqtisadi islahatların milli maraq və mənafe baxımından səmərəliliyi bir daha təsdiqlənir. Ötən müddətdə dövlətin gəlirləri ilk növbədə, sosial kateqoriyaların maddi rifahının yüksəlməsinə və sosial infrastrukturların yaxşılaşdırılmasına yönəldilib.

Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması - ümumi daxili məhsulun artım tempi, büdcə gəlirlərinin ildən-ilə əhəmiyyətli dərəcədə çoxalması iqtisadi sektorda islahatların genişləndirilməsinə böyük təkan verir. Əhalinin bütün təbəqələrinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün mümkün zəruri tədbirlər gerçəkləşdirilmiş, xüsusilə aztəminatlı təbəqənin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Eləcə də ölkə həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, qeyd olunan sferada da özünü göstərən sürətli islahatlar əhalinin etibarlı sosial müdafiə sisteminin inkişafına geniş imkanlar yaratmış, əldə olunmuş nailiyyətlərin miqyası əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir.

Əməkhaqlarının, pensiyaların mütəmadi artırılması, aztəminatlı ailələrə müavinətlərin verilməsi, şəhid ailələrinə və müharibə veteranlarına edilən maddi yardımların çoxalması dövlətin öz vətəndaşlarına göstərdiyi diqqət və qayğının parlaq

təzahürüdür. Aztəminatlı sosial təbəqələrin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Prezidentinin müvafiq fərman və sərəncamları ilə minimum aylıq əməkhaqqının məbləği, işsizlik müavinətinin, peşə hazırlığı müddətində işaxtaran və işsiz vətəndaşlara ödənilən təqaüdün minimum məbləği, işləməyən əmək pensiyaçılarına ödənilən pensiya və müavinətlərin ümumi məbləğinin minimum həddi mütəmadi olaraq artırılır. Belə ki, bu günlərdə dövlət başçısı İlham Əliyevin əhalinin maddi rifahını daha da yaxşılaşdırmaq və sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədilə imzaladığı sərəncama əsasən minimum əmək haqqlarının məbləği 2011-ci il dekabrın 1-dən etibarən 10 faiz artırılaraq 93,5 manat müəyyən edilmişdir.

Həm iqtisadi, həm də siyasi imkanların ildən-ilə artdığı Azərbaycanda əsas iqtisadi və sosial məsələlər öz həllini tapmaqdadır. Şübhə yoxdur ki, gələcək illərdə də bütün əsas məsələlər öz həllini tapacaqdır. Dövlət başçısı İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi bütün bu işlər təbii ki, Azərbaycanın iqtisadi qüdrətinin artırılması, ölkə əhalisinin sosial müdafiəsinin daha etibarlı təminatı üçün görülür. Bundan sonrakı dövrdə də həyata keçiriləcək sosial-iqtisadi siyasət, yaradılmış iqtisadi potensial iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində və keyfiyyətə daha yüksək səviyyəyə qalxmasında, davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində mühüm rol oynayacaqdır.

Bazar münasibətlərinə keçidin müvəffəqiyyətli, ardıcıl və kompleks şəkildə həyata keçirilməsi, bu gün sosial sahələrin fəaliyyətində çox mühüm vəzifələr müəyyənləşdirir. Sosial sahələr – xalq təsərrüfatının əsas sahələrindən biri olmaqla, insan həyatının maddi və mənəvi şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir. Odur ki, onun formalşması bir tərəfdən əhalinin yerləşdirilməsi prosesi ilə əlaqədar olmaqla həm də onların həyat səviyyəsini daha da (mənzil şəraiti, tibb xidməti, təhsil, mədəniyyət, incəsənət, ticarət və s.) yaxşılaşdırılmasına geniş imkanlar yaradır.

Mənzil-kommunal sektoru müəssisələrinin fəaliyyətinin özəl sektora həvalə edilməsi, bu sahənin modernləşməsi, göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəlməsi bir çox peşəkarlıq parametrləri

baxımından inkişafa xidmət etməklə yanaşı qiymətlərinin də artımına labüd zəmin yaradacaqdır.

Bu prosesin cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin, eləcə də aztəminatlı ailələrin maddi rifah halına təsiri məsələnin həssas tərəflərindəndir.

Müstəqilliyin ilkin dönəmində aparılan özəlləşdirmə kampaniyaları məhz, milli təhlükəsizlik meyarları əldə əsas tutularaq, kommunal sektordan yan keçdi.

Bu sahənin, milli iqtisadiyyat və ümumilikdə təkrar istehsal sferaları üçün əhəmiyyəti bu sahənin özəlləşdirilməsinin riskli məqamlarını xüsusilə qabartmış oldu. Çünki, müstəqilliyin ilk illərində yaşanmış olan yoxsulluq, sözügedən sahənin dövlət nəzarəti altında tutulmasının zərurətini önə çəkmiş oldu. Lakin, bir sıra MDB ölkələrində bu proses baş verdi. Məsələn: Rusiya Federasiyasında elektrik enerjisinin satışı və təchizatı “RAO EEC” adlı şirkətə həvalə edildi.

Sahənin dövlət sektorunda qalması, modernləşmə, təchizat, göstərilən xidmətlərin keyfiyyətində və s. sahələrdə ciddi axsamalara yol açmışdır.

Dövlətin bu sferada diqqəti yalnız tarif məsələlərinə yönəltməsi zaman-zaman digər faktorlarda nöqsanların müşahidə olunmasına zəmin yaratmışdır.

Artıq bu gün əhalinin rifah halının yaxşılaşdığı bir dövəmdə, kommunal sferada göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, yeni – daha üstün standartların müəyyən olunması və tətbiqi istiqamətində işlərin aparılmasını zəruri etmişdir.

Qeyd olunan vəziyyət mənzil-kommunal sektorda aparılan islahatlar çərçivəsində, sözügedən sahənin özəl sektora verilməsini perspektivlərini real etmişdir.

Bu addımın keyfiyyət və peşəkarlıq parametrlərinin yüksəlməsi ilə paralel olaraq, tariflərin artımı ilə də müşayət olunacaq ki, bu da bir sıra əhali kateqoriyalarını üçün ciddi sosial-iqtisadi risklərlə qarşı-qarşıya qoyacaq. Eyni zamanda bu addım müəyyən əhali kateqoriyaları üçün ciddi sosial-iqtisadi xarakterli

təhdidlərlə müşahidə oluna bilər. Bu sahədəki risk qrupuna əhəlinin aztəminatlı kateqoriyası və sözügedən sahədə bir sıra dövlət imtiyazlarından faydalanmaqda olan təbəqə daxildir.

Qloballaşan dünyaya sürətlə inteqrasiya edən Azərbaycan Respublikası, yeni yaşam standartlarının qəbul edilməsi, vətəndaşlara göstərilən kommunal xidmətlərin keyfiyyəti baxımından yeni-daha üstün pilləyə qədəm qoyması, eləcə də struktur insti-tusional baxımdan bir çox islahatlar aparmışdır.

Azərbaycan Respublikasında aparılan sosial siyasətin əsas ciz-gilərindən biri ünvanlılıq prinsipinin tətbiqi və ona riayət olunma-sıdır. Əhəlinin müxtəlif kateqoriyalarının rifah halı və maddi və sosial-iqtisadi durumundakı fərqlər, məhz ədalət prinsiplərindən irəli gələn bu yanamşanı obyektiv zərurətə çevirmişdir.

Belə ki, yaxın keçmişə qədər, maddi-rifah halında ciddi fərqlər olan əhəli kateqoriyalarının dövlətin sosial siyasətindən eyni dərəcədə faydalanmışdılar.

Sosial sahədəki dövlət siyasətinin kəsərliliyinin və effek-tivliyinin yüksəldilməsi məqsədilə bu istiqamətdə aparılan isla-hatlar çərçivəsində bu qəbildən olan dəstək tədbirlərinin daha çox ehtiyac duyan əhəli kateqoriyalarına yönəldilməsi məqsədə-uyğun hesab edilmişdir.

Bu tip əhəli kateqoriyalarına müəyyən edilməsi və onlara yönəlik müvafiq dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanması sosial siyasətin vacib aspektlərindən birinə çevrilmişdir.

Mənzil-kommunal kompleksi müəssisələrinin göstərdikləri xidmətlərin tariflərindəki artımlardan aztəminatlı əhəli kateqori-yalarının qorunması məqsədi ilə effektiv sosial müdafiə sistemi-nin yaradılması istiqamətində bir sıra işlər aparılmışdır. Müxtəlif əhəli kateqoriyaları, gəlirlərinin səviyyəsinə görə qruplaşdırılmış və müvafiq sosial siyasətin bir sıra istiqamətləri və xüsusi-yətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Aztəminatlı ailələrin hüquqlarının qorunması məqsədi ilə effektiv sosial müdafiə sisteminin yaradılması məqsədilə Ünvan-lı Dövlət Sosial Yardımını ilə paralel olaraq kommunal xərclərin

ödənilməsi məqsədilə subsidiyaların verilməsi məqsədəuyğun olardı.

Bu prosesdə ədalət prinsiplərinin qorunması məqsədilə dövlətin sosial siyasəti çərçivəsində kommunal tariflərinin dəyəri öncədən müəyyən edilməlidir. Bunun üçün sosial siyasət çərçivəsində kommunal tariflərin güzəştli sistemi yaradılmalıdır. Bu sistemdə nəzərdə tutulan bütün növ kommunal xidmətlər üzrə aztəminatlı ailələr və imtiyazlı əhali kateqoriyaları, güzəştli tariflərdən yararlanmalıdırlar. Bu tariflərdə baş verən artımlardan aztəminatlı ailələrin qorunması məqsədilə qiymət fərqləri subsidiyalar şəklində onlara ödənilməlidir.

Ünvanlılıq və şəffaflyq prinsiplərinin qorunması məqsədilə subsidiyaların verilməsi prosesi individual olaraq aparılmalı və hər bir ailə üçün müvafiq adam sayına və sərfiyyat limitinə görə strategiya müəyyən olunmalıdır. Belə ki, adambaşına müəyyən limitə qədər dövlət dəstəyi saxlanılmalı və limitin aşıldığı kəmiyyət ölçülərinə görə subsidiyaların miqdarı azaldılmalıdır.

Bu addım eyni zamanda israf və sui-istifadə hallarının qarşısını almağa imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. 2012.
2. Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2003-2005). Bakı 2003, 288 s.
3. “Ünvanlı dövlət sosial yardımını haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İQTİSADI
İNKİŞAF NAZİRLİYİ**

**İQTİSADI İSLAHATLAR
ELMI-TƏDQIQAT İNSTİTUTU**

**AZƏRBAYCANDA İQTİSADI İSLAHATLARIN HƏYATA
KEÇİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ**

**Elmi əsərlər toplusu,
XII buraxılış**

Bakı – 2012

Əlaqə üçün məlumat:
İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu,
AZ 1011, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,
H.Zərdabi prospekti, 88a
Telefon: (+99412) 430 01 70;
Faks: (+99412) 430 03 06
Elektron poçt: office@ier.az
İnternet səhifəsi: [http:// www.ier.az](http://www.ier.az)

Yığılmağa verilib: 04.05.2012. Çapa imzalanıb: 23.12.2012.
Formatı: 60x84^{1/32}. Sifariş 27. Tirajı 300 nüsxə.
Qiyməti müqavilə ilə

*AMEA Geologiya İnstitutu «Nafta-Press» nəşriyyatının mətbəəsi,
Bakı – Az1143, H. Cavid pr. 29A, Tel.: 5393972*